

Immanuel Wallerstein

sistemul mondial modern

Editura Meridiane

Alegoria comerțului, xilografură executată de Jobst Amman (1539-1591), care a trăit la Nürnberg. El a fost unul dintre "maestrii minori". Detaliul din partea de jos a xilografurii reprezintă casa unui negustor din Nürnberg, un centru încă înfloritor la acea vreme al comerțului transeuropean.

Immanuel Wallerstein

**SISTEMUL
MONDIAL MODERN**

**AGRICULTURA CAPITALISTĂ
ȘI ORIGINILE
ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA**

Volumul I

Traducere de

**DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU și
MĂRCEL Ghibernea**

**EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1992**

Pc copertă:

PIETER BRUEGHEL CEL BĂTRÂN
Prăbușirea lui Icar
detaliu

IMMANUEL WALLERSTEIN
The Modern World-System I
Capitalist Agriculture and the Origins of
the European World-Economy in the Sixteenth Century

© ACADEMIC PRESS, INC., 1974

Toate drepturile asupra prezentei ediții în limba română
sunt rezervate Editurii Meridiane

ISBN 973-33-0149-3
ISBN 973-33-0150-7

Lui T K H

MULȚUMIRI

Alcănuirea listei surselor directe și a persoanelor - autori, colegi, studenți - pe care se rezumă conceperea și scrierea unei cărți este întotdeauna dificilă, cu atât mai mult în cazul unei cărți care năzuiește să sintetizeze cercetările empirice ale altora. Riscul cel mai mare este omisiunea.

În cazul acestui volum, Fernand Braudel și Marian Malowist au fost cei doi autori ale căror voluminoase scrieri m-au inspirat în modul cel mai direct în privința drumului pe care m-am hotărât să merg. Proiectul odată elaborat, Fernand Braudel l-a citit cu atenție și m-a încurajat într-un moment în care aveam nevoie de asigurări. Charles Tilly l-a citit și el cu atenție și, formulând unele întrebări pertinente, m-a forțat să-mi limpezesc demersul. Aceasta mai cu seamă în ceea ce privește rolul puterii statului, în general al absolutismului, și, în particular, în privința haiduciei ca fenomen de contragreutate. Douglas Dowd m-a pus în legătură cu Frederic Lane, pentru care îi sînt recunoscător, căci legătura cu Frederic Lane este extrem de valoroasă.

În ceea ce îl privește pe Terence Hopkins, îi datorez 20 de ani de discuții și colaborare intelectuală. Nu există cuvinte care să exprime această îndatorare.

Cartea de față a fost scrisă în timpul șederii mele de un an de zile la Centrul pentru Studii Superioare în Științele Comportamentale. Autori nenumărați i-au adus elogiile lor. Dincolo de împrejurimile splendide, de o nemărginită asistență secretarială și de bibliotecă, de sollicitudinea promptă a diversilor specialiști, centrul oferă, indiferent de rezultat, un climat de totală permisivitate. Procedîndu-se astfel, toți s-au dovedit deosebit de sîrguincioși. Versiunea finală a fost desăvîrșită cu ajutorul unei burse din partea Subcomitetului de subvenții pentru științele sociale al Facultății de Studii și Cercetări Postuniversitare de la Universitatea McGill.

„Prin criza veniturilor senioriale se sfârșește Evul Mediu și încep timpurile moderne“

Marc Bloch

„Scăderea dezastruoasă a salariului real [în Europa] a reprezentat pandantul creșterii revoluționare a prețurilor în secolul al XVI-lea.

Această situație a fost plătită din plin dintr-o muncă istovitoare, strîmtorări, sărăcie și descurajarea imensei majorități. Contemporanii erau adeseori conștienți că un proces de amplă deteriorare începuse a se desfășura.“

Fernand Braudel și

Frank Spooner

„Descoperirea zăcămintelor de aur și argint în America, exterminarea, înrobirea și îngroparea de vie a populației băstinașe în mine, începutul cuceririi și jefuirii Indiilor orientale, transformarea Africii într-un teren pentru vînătoarea comercială a negrilor - toate acestea au marcat zorii trandafirii ai erei producției capitaliste. Aceste procese idilice sînt momentele principale ale acumulării primitive. Ele sînt urmate imediat de războiul comercial al națiunilor europene avînd globul terestru ca teatru de război.“

Karl Marx

Devastarea Romei de către Carol Quintul, o xilogravură care a servit ca ilustrație pentru o carte despre *Practicile și Prevestirile Imperiale...*, publicată la Strasbourg în jurul anului 1535. Această xilogravură celebrează evenimentul care l-a adus pe Sfântul Părinte într-o dependență politică față de Sfântul Împărat Roman și a făcut din Carol al V-lea o putere de necontestat în Italia.

INTRODUCERE: DESPRE ȘTIUDIUL SCHIMBĂRII SOCIALE

Schimbarea este eternă. Nimic nu se schimbă vreodată. Amîndouă clișeele sînt „adevărate“. Structurile sînt acele recife coraliere de relații umane care au o existență stabilă în decursul unor lungi perioade de timp. Dar, totodată, structurile apar, se diversifică și dispar.

Neasimilînd studiul schimbării sociale unui domeniu pe care-l considerăm sinonim totalității științei sociale, va trebui să restrîngem sfera sa la studiul celor mai durabile fenomene - definiția durabilității fiind ea însăși supusă schimbării într-un loc și într-o perioadă istorică dată.

Una dintre tezele majore ale științei sociale mondiale este că în istoria omenirii există cîteva praguri cruciale. Un asemenea prag, știut ca atare de toată lumea, deși studiat numai de către un număr mic de oameni de știință, este așa-numita revoluție neolitică sau agricolă. Celălalt prag esențial este însăși crearea lumii moderne.

Acest ultim eveniment se află în centrul celei mai actuale teorii a științelor sociale și, evident, în miezul abordărilor teoretice ale secolului al XIX-lea. Desigur, se discută foarte mult despre caracteristicile definitorii ale erei moderne (și implicit asupra granițelor sale temporale). Mai mult, persistă un mare dezacord privind cauzele motrice ale unui asemenea proces de schimbare. Există însă, după cît se pare, un consens general, conform căruia în ultimele sute de ani s-au produs cîteva mari schimbări structurale în întreaga omenire, făcînd din lumea de azi una calitativ diferită de lumea de ieri. Chiar cei ce resping prezumțiile evoluționiste ale unui progres determinat admit totuși diferențierea structurilor. Care ar

trebui să fie unitatea adecvată de studiu în cazul că cineva ar dori să descrie această „diferențiere“ și s-o evalueze? Într-un anumit sens, multe dintre dezbaterele teoretice majore ale timpului nostru pot fi socotite discuții în jurul acestei „diferențieri“. Aceasta este marea realizare a științelor sociale contemporane. E firesc, de aceea, ca un studiu care urmărește să analizeze procesul de schimbare în lumea modernă să fie precedat de un demers intelectual de aprofundare conceptuală.

La început am fost interesat de fundamentele conflictului politic din propria mea societate. Mă gândeam că înțelegerea modalităților unui atare conflict mi-ar permite să contribui, ca ființă rațională, la modelarea acestei societăți. Aceasta m-a plasat în miezul a două mari debateri. Una se referea la gradul în care „istoria este în întregul ei o istorie a luptei de clasă“. Altfel spus, sînt clasele singurele unități care acționează semnificativ pe scena socială și politică? Sau, așa cum a susținut Weber, ele sînt numai o parte într-o trinitate de unități active – clasă, grup de status și partid –, unități ale căror interacțiuni explică procesul politic? Deși am avut propriile mele prejudecăți asupra subiectului am descoperit, ca și alții înaintea mea, că nici definirea acestor termeni, nici descrierea relațiilor dintre ei nu este un lucru ușor de elucidat. Mi-am dat seama treptat că aceasta era mai degrabă o chestiune conceptuală decît una empirică, și că pentru a o lămuri, cel puțin pentru propria mea înțelegere, ar fi urmat să o plasez într-un context intelectual mai larg.

A doua mare dezbatere, legată de prima, s-a desfășurat în jurul întrebării referitoare la gradul în care s-ar putea realiza ori a putut exista un consens de valori într-o societate dată, iar în măsura în care un atare consens a existat, cît de mult a cîntărit prezența sau absența acestuia ca determinantă majoră a acțiunii oamenilor. Această dezbatere stă în legătură cu prima deoarece chestiunea poate fi ridicată numai dacă cineva respinge ideea caracterului primordial al luptei de clasă în societatea civilă.

Valorile sînt, desigur, un fenomen care scapă mereu observării și foarte multe teoretizări asupra lor începuseră să mă încurce în măsura în care, adeseori, păreau a îmbina absența unei baze empirice riguroase cu un afront la adresa bunului simț. Era clar, totuși, că oamenii și

grupurile își justifică acțiunile prin raportare la ideologii. În plus, părea evident și faptul că grupurile devin mai coerente și deci politicește mai eficiente în măsura în care au conștiință de sine, ceea ce înseamnă că și-au dezvoltat un limbaj comun și un *Weltanschauung*.

Mi-am deplasat aria preocupărilor empirice din orizontul propriei mele societăți spre acela al Africii în speranță că voi găsi acolo confirmarea diverselor teorii ori că examinarea unor ținuturi îndepărtate îmi va ascuți percepția îndreptându-mi atenția spre probleme care altfel mi-ar fi scăpat. M-am așteptat să se întâmple prima alternativă. Ultima, însă, a fost aceea care a ajuns să se îndeplinească.

M-am dus în Africa încă din vremurile coloniale și am fost martorul procesului de „decolonizare“, iar mai apoi al procesului de câștigare a independenței statelor din zonă. Au apărut într-o adevărată cascadă state suverane. Ca unul dintre albi am fost asaltat de atacurile mentalității coloniale ale europenilor cu veche rezidență în Africa. Ca simpatizant al mișcărilor naționaliste, am fost părtaș la dezbaterile tăioase și la pasiunile optimiste ale tinerilor militanți ai mișcărilor naționaliste africane. Nu-ți lua mult să înțelegi nu numai că cele două grupuri se află în dezacord, dar și că abordau situația cu seturi de structuri conceptuale complet diferite.

În general, aflați într-un conflict profund, cei exploatați au privirile mult mai pătrunzătoare în ceea ce privește natura stărilor prezente. Este în interesul lor să aibă o percepere corectă pentru a da în vileag ipocrizia conducătorilor. Ei sînt mai puțin interesați în devierea ideologică. Așa a fost și în acest caz. Naționaliștii au perceput realitatea în care trăiau ca pe o „situație colonială“, adică una în care atît acțiunea lor socială, cît și aceea a europenilor, trăind alături de ei ca administratori, misionari, profesori și comercianți, erau determinate de constrîngerile aceleiași entități sociale și juridice. Ei însă au observat, în plus, că mașina politică era bazată pe un sistem de castă în care rangul și deci recompensa erau acordate pe baza apartenenței de rasă.

Naționaliștii africani au fost nevoiți să schimbe structurile politice în care trăiseră. Am relatat această poveste în altă parte și nu este de nici un folos să mă refer la ea aici. Semnificativ este că de atunci am devenit conștient de gradul în care societatea ca abstracție era

limitată la sistemul juridic, ca realitate empirică. Este o falsă perspectivă ca pornind de la o unitate precum „tribul“ să încerci să-i analizezi acțiunile fără să te referi la faptul că într-o situație colonială, instituțiile guvernatoare ale unui „trib“, departe de a fi „suverane“, sînt puternic circumscrise de legile (și obiceiurile) unei entități mai largi, colonia, ale cărei componente indisociabile erau. Aceasta m-a condus, într-adevăr, la o mai amplă generalizare față de care studiul organizării sociale se arăta cît se poate de incomplet din cauza unei unanime ignorări a cadrului politic și juridic înlăuntrul căruia acționează deopotrivă organizațiile și membrii lor.

M-am străduit să descopăr atributele generale ale unei situații coloniale și să descriu ceea ce am socotit a fi „istoria sa naturală“. A devenit repede clar pentru mine că, în analiză, trebuie să mențin constanți cel puțin cîțiva factori ai sistemului mondial. Astfel, m-am restrîns la cercetarea funcționării sistemului colonial în acele țări care fuseseră colonii ale puterilor europene în secolele al XIX-lea și al XX-lea, așa-numitele „posesiuni de peste mări“ ale acestora. Dat fiind că acest sistem colonial era factorul constant, am intuit că aş putea face unele afirmații general aplicabile cu privire la impactul unei autorități coloniale asupra vieții sociale, ca și la motivele și modalitățile de a-i opune rezistență, la mecanismele prin care puterile coloniale s-au consolidat și de care s-au folosit pentru a-și legitima dominația, la natura contradictorie a forțelor care erau capabile să acționeze în acest cadru, la rațiunea pentru care oamenii ajungeau să formeze organizații care sfidau dominația colonială, la elementele structurale care au asigurat expansiunea și eventualul triumf politic al mișcărilor anticoloniale. Unitatea de analiză în raport cu toate aceste chestiuni a fost teritoriul colonial, juridic definit de către puterea administrativă.

Am fost de asemenea interesat de tot ceea ce li s-a întîmplat acestor „noi state“ după independență. Cum studiul teritoriilor coloniale părea a se concentra asupra cauzelor destrămării ordinii politice existente, studiul perioadei postindependente părea a fi centrat pe o chestiune opusă: cum se consolidează autoritatea legitimă și cum se difuzează printre cetățeni sensul apartenenței la entitatea națională.

Acest din urmă studiu a ridicat însă probleme. În primul rând, a cerceta politica de postindependență a statelor afroasiatice semăna cu o acțiune de culegere a „știrilor principale“. Profunzimea istorică era, în acest caz, vrînd-nevrînd, relativ mică. Mai era apoi, și delicata chestiune a Americii Latine. Situațiile se arătau paralele sub multe aspecte, și tot mai mulți oameni începeau să gîndească despre cele trei continente ca despre „Lumea a treia“. Dar țările Americii Latine fuseseră independente politic de 150 de ani. Culturile lor au fost cu mult mai strîns legate de tradiția europeană decît oricare altele din Africa ori Asia. Întreaga inițiativă părea a se clătina din pricina unei temelii foarte instabile.

În căutarea unei unități adecvate de analiză am revenit la ceea ce am definit drept „state aflate în starea de după independența politică dar înainte ca ele să fi atins ceea ce s-ar putea denumi integrarea națională“. Această definiție a fost adoptată pentru a include cea mai mare parte, sau chiar toată America Latină, pentru aproape întreaga ei istorie pînă în prezent. Dar ea s-ar aplica evident și altor arii. Ar include, de exemplu, Statele Unite ale Americii, cel puțin, să zicem, pentru perioada de dinaintea Războiului Civil. În mod sigur ar include Europa răsăriteană, pentru intervalul care se întinde pînă în pragul secolului al XX-lea și, probabil, pînă în prezent. Ba s-ar aplica chiar și Europei occidentale și de sud, cel puțin pentru primele perioade ale epocii moderne.

Am fost așadar obligat de această logică să-mi îndrept privirea către începuturile Europei moderne. Aceasta m-a condus la întrebarea privitoare la momentul pe care ar trebui să-l consider punct de pornire al acestui proces, pe care l-am denumit, în mod provizoriu, din lipsa unui instrument conceptual mai bun, proces de modernizare.

Mai departe, a trebuit să iau în considerare nu numai problema începuturilor, ci și pe acelea a momentelor de încheiere, în afară de cazul în care aș fi dorit să includ Anglia sau Germania secolului al XX-lea ca momente ale aceluiași proces social. Întrucît o asemenea încadrare părea la prima vedere îndoielnică, am fost nevoit încă să meditez asupra momentelor finale ale procesului. Cu aceasta, am fost, în mod limpede, implicat într-un sistem de analiză a dezvoltării și, implicit, am fost împins către

noțiunea stadiilor de dezvoltare. Într-un atare context s-au ivit alte două chestiuni: aceea a criteriilor de determinare a stadiilor și aceea a comparabilității unităților în decursul istoriei. Cîte stadii au existat pînă acum? Cîte ar mai putea fi? Este industrializarea o turnantă sau consecința vreunui punct de răscruce politică? Ce înțeles ar avea în acest context accepțiunea empirică a unui termen ca cel de „revoluție“ atunci cînd ne referim la Revoluția franceză ori la Revoluția rusă? Au fost aceste stadii uniliniare sau, dimpotrivă, sînt unități care au cunoscut și mersul „înapoi“? Se părea că intrasem într-o adevărată mlaștină conceptuală.

Mai mult, ieșirea din această confuzie terminologică era foarte dificilă din cauza absenței unor instrumente de măsurare rezonabile. Cum ar putea cineva să spună că Franța secolului al XVII-lea a fost într-un oarecare sens comparabilă pînă la echivalență cu India secolului al XX-lea? Nespecialiștii ar putea socoti absurdă o asemenea afirmație. Ar fi ei chiar așa departe de adevăr?

Toate ar fi fost bune dacă ne-am fi întors la formula de manual asupra virtuților abstracției științifice, dar dificultățile practice ale comparației păreau imense. O cale de folosire a „absurdei“ idei de a compara două unități atît de disparate a fost să accept legitimitatea obiecției și să adaug o altă variabilă – contextul mondial al unei epoci date, sau ceea ce Wolfram Eberhard a numit „timpul mondial“. Aceasta înseamnă că în vreme ce Franța secolului al XVII-lea poate dezvălui cîteva caracteristici structurale comune cu India secolului al XX-lea, în context mondial ele trebuie totuși considerate ca total deosebite. Ideea aceasta a fost conceptual limpezitoare, dar a făcut măsurarea și mai complicată.

În sfîrșit, pare să mai fi fost și o altă dificultate. Dacă anumite societăți și-au consumat „stadiile“ pînă la capăt, au avut adică o „istorie naturală“, ce se poate spune despre sistemul mondial ca atare? N-a avut și el „stadii“ de evoluție, sau cel puțin o „istorie naturală“? În caz afirmativ, ceea ce studiem noi nu sînt oare evoluții în interiorul evoluțiilor? Și dacă ar fi așa, n-ar deveni această teorie nesigură în epicleuri? Mai mult chiar, n-ar cere ea o oarecare simplificare? Mi s-a părut că da. Tocmai în acest punct am abandonat cu totul ideea de a considera, ca unitate de analiză, statul sau conceptul mai vag de societate națională. Am decis că nici unul nu era

pe deplin înzestrat cu caracteristicile unui sistem social și că despre schimbare socială s-ar putea vorbi numai în cazul sistemelor sociale. Sistemul mondial mi-a apărut a fi în această perspectivă singurul sistem social.

Aceasta a însemnat, desigur, o enormă simplificare. Am obținut mai degrabă un tip de unitate decât unități în interiorul unităților. Aș fi putut explica schimbările în statele suverane ca o consecință a evoluției și interacțiunii sistemului mondial. Dar aceasta ar fi atras de asemeni o complicare enormă. Aș fi avut probabil numai un exemplu pentru această unitate [de analiză] în epoca modernă. Să presupunem într-adevăr că am avut dreptate, că unitatea de analiză corectă este sistemul mondial, și că statele suverane trebuie văzute ca un tip de structură organizațională între altele, în cadrul acestui unic sistem social. Aș putea face, în acest caz, altceva mai mult decât să-i scriu istoria?

N-am fost interesat în scrierea acestei istorii, și nici n-am început să strâng informațiile empirice necesare pentru o atare sarcină (și, dată fiind natura sa, câțiva indivizi ar putea-o vreodată realiza). Dar pot exista legi aplicabile la ceva unic? Într-un sens riguros, nu pot exista, desigur. Un enunț de cauzalitate sau de probabilitate se face în termenii unei serii de fenomene similare sau de momente similare. Chiar dacă cineva ar urma să includă într-o atare serie și ceea ce ar trebui sau ar fi posibil să se petreacă în viitor, nu s-ar limita să adauge, pur și simplu, seria de momente viitoare posibile la o rețea de asemenea momente prezente și trecute. Ceea ce ar urma să adauge ar fi o serie de momente posibile, viitoare, la un trecut-prezent unic.

A existat și există o singură „lume modernă“. Poate într-o zi se vor descoperi fenomene comparabile pe alte planete, sau încă alte sisteme mondiale moderne pe propria noastră planetă. Dar, aici și acum, realitatea este, evident, numai una. Tocmai în această chestiune am fost inspirat de analogia cu astronomia, care pretinde a explica legile ce guvernează universul, deși (așt cât știm), a existat dintotdeauna un singur univers.

Ce fac astronomii? Pe cât înțeleg, logica argumentelor lor comportă două operații separate. Ei folosesc legile derivate din studiul celor mai mici unități fizice, legile fizicii, și susțin (probabil cu unele excepții specificate) că aceste legi sînt valabile, prin analogie,

pentru sistem ca întreg. În al doilea rând, ei discută a posteriori. Dacă întregul sistem urmează să aibă o stare dată în timpul y , el a avut aproape sigur o anumită stare în timpul x .

Ambele metode sînt înșelătoare, și din această cauză în domeniul cosmologiei, care este studiul funcționării sistemului ca întreg, există ipoteze total opuse, susținute însă de astronomi reputați. Tot astfel se întâmplă în explicațiile sistemului mondial modern, stare de lucruri care se va menține probabil ca atare o vreme. De fapt, celor ce studiază funcționarea sistemului mondial s-ar putea să le fie mai ușor decît celor ce studiază funcționarea universului datorită ansamblului de date empirice aflate la dispoziția lor.

În orice caz, eu am fost inspirat de cugetarea lui T. J. G. Locker: „Nu trebuie să confunzi totalitatea cu plenitudinea. Întregul este mai mult decît suma părților, dar este de asemenea, cu siguranță, și mai puțin”¹.

Am încercat să descriu sistemul mondial la un anumit nivel de abstractizare, acela al evoluției structurilor întregului sistem. Am fost interesat în descrierea evenimentelor particulare numai în măsura în care ele aruncau o lumină asupra sistemului ca ilustrări tipice ale vreunui mecanism, sau în măsura în care ele constituiau puncte de răscruce în vreo schimbare instituțională majoră.

Acest tip de proiect este realizabil în măsura în care există foarte multe materiale empirice, și în măsura în care acestea capătă, cel puțin în parte, forma unei lucrări polifonice și polemice. Din fericire acesta pare a fi cazul pînă acum cu un număr mare de teme ale istoriei moderne.

Una dintre preocupările majore ale științei sociale moderne constă în efortul de a realiza cuantificarea rezultatelor cercetării. Utilizarea greoaiei referințe narative ale celor mai multe cercetări istorice nu pare a facilita o atare cuantificare. Care este atunci valabilitatea unor asemenea date, și în ce măsură cineva poate trage concluzii sigure dintr-un material referitor la funcționarea sistemului ca atare? Este o tragedie a științei sociale a secolului al XX-lea că un număr atît de mare de oameni de știință socială, confruntîndu-se cu această dilemă, s-au declarat învinși. Informațiile istorice li s-au părut vagi și prea simple, deci niște date pe care nu te

poți bizui. Ei au simțit că nu se poate face mult în această direcție, a cuantificării, și că este mai bine să evite folosirea ei. Și cea mai bună cale de a o ocoli este de a formula problemele într-un asemenea mod încât folosirea ei să nu fie cerută.

Astfel, evaluarea cantitativă a datelor a determinat alegerea unor probleme de cercetare care apoi au impus aparatul conceptual cu ajutorul căruia sînt definite și folosite informațiile empirice. După un moment de gîndire va deveni limpede că aceasta reprezintă o răsturnare a procesului științific. Conceptualizarea trebuie să determine instrumentele de cercetare, cel puțin în majoritatea cazurilor, nu invers. Gradul de cuantificare trebuie să reflecte doar precizia maxim posibilă în raport cu problemele și metodele date în anumite momente. Este întotdeauna de dorit o mai înaltă, nu o mai redusă cuantificare în măsura în care ea este grăitoare pentru semnificația chestiunilor derivate din exercițiul conceptual. La acest stadiu al analizei sistemului mondial gradul cuantificării obținute și imediat realizabile este limitat. Vom face tot ce ne stă în putință pentru a depăși această limită.

În fine, se ridică și problema obiectivității și a angajării. Nu cred că există știință socială neangajată. Aceasta nu înseamnă că nu poate fi obiectivă. Problema obiectivității este, înainte de toate, una de definire clară a termenilor. În secolul al XIX-lea, revolta contra armoniei ca de basm a atîtor scrieri istorice anterioare a impus idealul prezentării istoriei *wie es eigentlich gewesen ist*. Realitatea socială este, însă, efemeră. Ea se manifestă în prezent și dispare în măsura în care se preschimbă în trecut. Trecutul poate fi povestit numai așa cum cu adevărat *este*, nu așa cum a fost. Pentru că repovestirea trecutului este un act social al prezentului realizat de oameni ai prezentului, afectînd sistemul social al prezentului.

„Adevărul“ se schimbă pentru că societatea se schimbă. Nimic nu are caracter succesiv, orice perioadă am considera; totul este contemporan, chiar ceea ce ține de trecut. Iar în prezent sîntem cu toții, în mod iremediabil, produsele matricei noastre, ale formației noastre, ale personalității și rolului nostru social și ale presiunilor structurate în interiorul cărora acționăm. Aceasta nu înseamnă că nu există opțiuni. Dimpotrivă.

Un sistem social și toate instituțiile sale constitutive, incluzînd statele suverane ale lumii moderne, sînt nucleoe ale unei game largi de grupuri sociale aflate în contact, în coliziune și, în primul rînd, în conflict reciproc. Întrucît aparținem mai multor grupuri, trebuie adesea să luăm decizii în privința priorităților cerute de loialitățile noastre. Cercetătorii și savanții nu sînt niciodată scutiți de această cerință, după cum această cerință nu este limitată la rolurile politice directe, neprofesionale, din cadrul sistemului social.

Desigur, a fi specialist ori om de știință înseamnă a îndeplini, într-un sistem social, un rol distinct, cu totul deosebit de al unui simplu apologet al unui grup oarecare. Nu denigrez prin aceasta rolul purtătorului de cuvînt și apărător totodată al grupului. Acesta este esențial și onorabil, dar nu este același cu al cercetătorului ori al savantului. Rolul acestora din urmă este de a discerne, în domeniul îndatoririlor lor, realitatea concretă a fenomenelor pe care le studiază, de a extrage din acest studiu principii generale, pe baza cărora pot fi făcute în cele din urmă aplicații particulare. În acest sens, nu există arie de studiu „nerelevantă“. Pentru că înțelegerea adecvată a dinamicii sociale a prezentului cere o pătrundere teoretică specială care poate fi întemeiată numai pe studiul fenomenului cu cea mai largă cuprindere incluzînd întregul spațiu și timp istoric.

Cînd spun „realitate prezentă“ a fenomenului, nu înțeleg că, în scopul de a întări pretențiile politice ale unui guvern, un arheolog, de exemplu, ar trebui să afirme că artefactele pe care el le descoperă aparțin unui grup, cînd de fapt el este convins că aparțin altuia. Vreau să spun că întreaga întreprindere arheologică începînd chiar de la proiectarea ei – investiția socială în această ramură a activității științifice, orientarea cercetării, instrumentele conceptuale, modurile de centralizare și comunicare a rezultatelor – reprezintă expresia unor funcții ale prezentului social. A gîndi în alt chip ar însemna, în cel mai bun caz, o autoînșelare. Obiectivitatea este totuna cu onestitatea, în acest domeniu.

Obiectivitatea este o funcție a întregului sistem social. În măsura în care sistemul este asimetric, inechitabil, concentrînd anumite tipuri de activități de cercetare în mîinile unor anumite grupuri particulare, rezultatele vor fi „părtinitoare“ în favoarea acestor

grupuri. Obiectivitatea este vectorul distribuției unei investiții sociale într-o atare activitate după un model care impune ca persoanele care urmează s-o desfășoare să fie recrutate din toate grupurile importante ale sistemului mondial într-un mod echilibrat. Aceasta fiind definiția obiectivității, nu putem spune că avem azi o știință socială obiectivă. Pe de altă parte, o asemenea știință nu este un obiectiv de neatins într-un viitor previzibil.

Am sugerat deja că studiul sistemelor mondiale este cu deosebire delicat din cauza imposibilității determinării cazurilor comparabile. Un asemenea studiu este, apoi, foarte delicat deoarece impactul social al ideilor despre sistemul mondial este limpede și imediat probator pentru toți actorii principali de pe scena politică. De aici urmează că presiunile sociale asupra cercetătorilor și oamenilor de știință, în forma unui control social relativ sever exercitat asupra activităților lor, vor fi destul de mari în acest domeniu. Aceasta constituie o altă explicație, adăugată la cea a dilemei metodologice, pentru lipsa de motivație a cercetătorilor de a continua activitățile proprii acestui domeniu.

Și, invers, aceasta este chiar rațiunea pentru care, pe de altă parte, este important să le continue. Capacitatea omului de a participa în mod inteligent la evoluția propriului său sistem este dependentă de capacitatea sa de a percepe întregul. Cu cât mai mare este dificultatea noastră de a recunoaște sarcinile de viitor, cu atât mai urgent este să pornim la drum mai devreme și nu mai târziu. Este sigur că lucrul care urmează a fi înfăptuit nu va reprezenta interesele tuturor grupurilor. Aici se pune problema angajării noastre. Totul depinde de imaginea pe care-o avem despre buna societate. În măsura în care dorim o lume mai egalitară și mai liberă, trebuie să înțelegem condițiile realizării acestor moduri ale existenței. Pentru aceasta este necesară, ca primă condiție, o prezentare clară a naturii și evoluției sistemului mondial modern de pînă acum, ca și a gamei dezvoltărilor posibile în prezent și în viitor. Acest tip de cunoaștere va fi adevărata putere. Iar înlăuntrul angajamentelor mele, această cunoaștere va fi puterea pusă în slujba acelor grupuri care reprezintă interesele celor mai largi și mai oprimăte părți ale populației lumii.

Datorită tocmai unor asemenea considerații m-am înhămat la acest efort de analiză a elementelor

determinante ale sistemului mondial modern. Vor fi necesare mai multe volume pentru a duce la capăt această sarcină, chiar în formatul preliminar pe care în mod necesar trebuie să-l capete această lucrare.

Am împărțit lucrarea, cel puțin pentru început, în patru părți principale, corespunzând la ceea ce eu consider a fi cele patru epoci majore, pînă acum, ale sistemului mondial modern. Acest prim volum se va ocupa de originile și condițiile timpurii ale sistemului mondial, încă numai un sistem mondial european. Pragurile aproximative ale acestei epoci sînt 1450-1640. Al doilea volum se va ocupa de consolidarea sistemului, aproximativ între 1640 și 1815. Al treilea va cerceta conversiunea economiei mondiale într-o întreprindere globală posibilă prin transformarea tehnologică a industrialismului modern. Această expansiune a fost așa de bruscă și așa de mare încît, drept rezultat, sistemul a trebuit de fapt să fie recreat. Perioada acestui al treilea volum este aproximativ 1815-1917. Al patrulea volum se va ocupa de consolidarea acestei economii mondiale capitaliste din 1917 pînă astăzi, și de tensiunile „revoluționare” speciale pe care această consolidare le-a provocat.

Știința socială contemporană a devenit, într-o pondere copleșitoare, obiectul de studiu al grupurilor și organizațiilor, cînd n-a fost numai o psihologie socială deghizată. Această lucrare, totuși, nu implică studiul grupurilor ci pe acela al sistemelor sociale. Cînd cineva studiază un sistem social, liniile clasice de diviziune în interiorul științei sociale sînt nesemnificative. Antropologia, economia, științele politice, sociologia și istoria sînt diviziuni disciplinare fixate într-o anumită concepție liberală a statului și a relațiilor sale cu sectoarele funcționale și geografice ale ordinii sociale. Ele ne procură o înțelegere limitată dacă nucleul cercetării îl constituie organizațiile, și nu aduc nici o lămurire dacă au drept centru de convergență sistemul social. Nu optez pentru o abordare multidisciplinară în studiul sistemelor sociale, ci pentru o abordare unidisciplinară. Conținutul substanțial al acestei cărți va lămuri, sper, ceea ce înțeleg prin această expresie, și cît de serioasă este accepțiunea pe care i-o dau.

NOTE

1. *Die Überwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes* (1954), p. 15, citat de G. Barraclough în H. P. R. Finberg, ed. *Approaches to History: A Symposium*, Univ. of Toronto Press, 1962, p. 94.

Vinătoarea de vulpi, din *Das Mittelalterliche Hausbuch*, desen în peniță al unui artist german anonim, activ între 1475-1490, cunoscut sub numele de "Meister des Hausbuchs".

Capitolul I

PRELUDIU MEDIEVAL

Spre sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, s-a născut ceea ce putem numi o economie mondială europeană.* N-a fost un imperiu, chiar dacă era tot atît de întinsă ca un mare imperiu și avea cîteva trăsături comune cu el. Era totuși diferită de acesta, și nouă istoricește: un tip de sistem social pe care lumea nu-l cunoscuse pînă atunci și care reprezintă trăsătura distinctivă a sistemului mondial modern. Este o entitate economică, nu însă și una politică, spre deosebire de imperii, orașe-state și state naționale. De fapt, noul sistem cuprinde între marginile sale (este dificil să vorbești despre granițe) imperii, orașele-state și „statele naționale” în curs de formare. Este un sistem „mondial”

* Termenul „world-economy” a fost preluat de către J. Wallerstein de la Fernand Braudel (*économie-monde*). Întrucît însă analiza lui Wallerstein se referă la *sistemul mondial modern*, adică la istoria (nașterea și dezvoltarea) capitalismului, am socotit că este corect să traducem „World-economy” prin „economie mondială” și nu prin „économie-univers” (cum au procedat traducătorii în cazul lucrărilor lui Braudel) ori, cu atît mai puțin, prin „économie-lume”, termen rebarbativ în limba română.

La Braudel „*économie-monde*” are înțelesul de *economie a unei lumi* (lumea creștină, lumea arabă, lumea mediteraneană, lumea romană, lumea bizantină etc și-au avut propria lor economie).

Wallerstein constată că „sistemul mondial modern” are puterea să asimileze toate lumile existente astfel că economiile diverselor lumi se topesc în singura economie mondială existentă astăzi (cea capitalistă europeană) (n.tr.)

nu pentru că el cuprinde întreaga lume, ci pentru că este mai larg decît oricare unitate politică juridic definită. Și este o „*economie mondială*” deoarece legătura fundamentală dintre părțile sistemului este economică, deși aceasta a fost întărită, într-o oarecare măsură, de legături culturale și, în ultimă instanță, cum vom vedea, de aranjamente politice sau chiar de structuri confederale.

Un imperiu, prin contrast, este o unitate politică. De exemplu, Shmuel Eisenstadt l-a definit în acest mod:

„Termenul de *imperiu* a fost de regulă folosit pentru a desemna un sistem politic, ce cuprinde teritorii întinse, cu o centralizare relativ înaltă, al cărui centru, întruchipat deopotrivă în persoana împăratului și în instituțiile politice centrale, a constituit o entitate autonomă. În plus, deși imperiile se bazau de regulă, pe legitimarea tradițională, au avut adesea o orientare politică și culturală mai largă, virtual universalistă, dincolo de orientarea oricăreia dintre părțile sale componente”¹.

Imperiile în acest sens au fost o trăsătură constantă a scenei mondiale în ultimii 5000 de ani. Au existat întotdeauna mai multe asemenea imperii în diverse părți ale lumii în oricare perioadă istorică. Centralizarea politică a unui imperiu a fost totodată puterea și slăbiciunea sa. Puterea sa, în sensul că a garantat fluxul economic de la periferie spre centru prin forță (tribut și impozit) și prin avantajele monopolului asupra comerțului. Slăbiciunea sa, în sensul că birocrația cerută de structura politică a avut tendința să absoarbă o parte prea mare a profitului, în special în măsura în care represiunea și exploatarea au hrănit revoltele care la rîndul lor au implicat sporirea cheltuielilor militare².

Imperiile politice sînt mijloace primitive de dominație economică. Realizarea socială a lumii moderne este aceea, dacă vreți, de a fi inventat tehnologia care face posibilă sporirea fluxului de plusprodus de la structurile inferioare la structurile superioare, de la periferie la centru, de la majoritate la minoritate, eliminînd „risipa” unei prea împovărătoare suprastructuri politice.

Am spus că economia mondială este o invenție a lumii moderne. Nu chiar. Au existat economii mondiale și înainte. Dar ele au fost întotdeauna transformate în

imperii: China, Persia, Roma. Economia mondială modernă ar fi putut evolua în aceeași direcție – într-adevăr, sporadic, ea părea că ar apuca într-acolo – cu singura deosebire că tehnicile capitalismului modern și tehnologia științei moderne, cele două fiind oarecum legate, după cum știm, au dat posibilitatea acestei economii mondiale să se dezvolte, să producă și să crească fără apariția unei structuri politice unificate³.

Ceea ce capitalismul este în stare să facă și face este să ofere o sursă alternativă, mai lucrativă, de însușire a surplusului (cel puțin mai lucrativă pe termen lung). Un imperiu este un mecanism pentru colectarea tributului, care, după imaginea sugestivă a lui Frederic Lane, „înseamnă plăți primite pentru protecție, dar plăți cu mult peste costul procurării protecției”⁴. Într-o economie mondială capitalistă, energia politică este folosită pentru a apăra drepturile de monopol (dacă nu integral, măcar atât cât este posibil). Statul devine mai puțin o întreprindere economică centrală, cât mai ales un mijloc de a garanta un anumit raport de schimb în tranzacții economice străine. În acest mod, funcționarea pieței (nu *libera* funcționare dar totuși funcționarea ei) creează stimulente pentru o productivitate sporită generând totodată un întreg acompaniament de consecințe ale dezvoltării economice moderne. Economia mondială este arena în care se desfășoară aceste procese.

O economie mondială pare a avea dimensiuni limitate. Ferdinand Fried a observat aceasta:

„...Dacă cineva ia în considerare toți factorii, ajunge la concluzia că spațiul economiei «mondiale» în antichitatea romană putea fi parcurs în circa 40-60 de zile, utilizând cele mai bune mijloace de transport... Acum, în zilele noastre, [1939] sînt necesare de asemenea 40 pînă la 60 de zile să acoperi spațiul economiei mondiale moderne, dacă folosești procedeele obișnuite de transport pentru mărfuri”⁵.

Iar Fernand Braudel adaugă că acesta ar putea fi considerat intervalul temporal al lumii mediteraneene în secolul al XVI-lea⁶.

Originile și funcționarea unei asemenea economii mondiale europene de 60 de zile⁷ în secolul al XVI-lea constituie obiectul acestei lucrări. Este vital totuși să ne amintim că Europa n-a fost singura economie mondială în acea vreme. Au existat și altele⁸. Dar numai Europa

singură s-a angajat pe drumul dezvoltării capitaliste care a făcut-o capabilă să le depășească pe celelalte. Cum și de ce s-a întâmplat acest lucru? Să începem prin a examina ce s-a petrecut în lume în cele trei secole anterioare anului 1450. În secolul al XII-lea, emisfera estică conținea o serie de imperii și lumi mici, dintre care multe interacționau la margine una cu alta. În acel timp, Mediterana era un nucleu al comerțului, în cadrul căreia se întâlneau Bizanțul, orașele-stați italiene, și într-o oarecare măsură părți ale nordului Africii. Complexul Oceanul Indian – Marea Roșie forma un alt nucleu, în timp ce al treilea era reprezentat de regiunea chineză. Cea mai mare parte a ținutului central-asiatic, din Mongolia până în Rusia, constituia al patrulea nucleu. Aria baltică era pe cale de a deveni al cincilea nucleu. Europa nord-vestică era însă o arie foarte marginală, în termeni economici. Principalul mod social de organizare a fost acolo ceea ce a ajuns să fie denumit feudalism.

Trebuie să fim foarte lămurii în legătură cu ceea ce feudalismul n-a fost. El n-a fost o „economie naturală“, adică o economie de autosubsistență. Feudalismul Europei occidentale s-a dezvoltat din dezintegrarea unui imperiu, o dezintegrare care n-a fost niciodată totală, în fapt, și nici chiar *de jure*⁹. Mitul Imperiului Roman încă mai furniza o anumită coerență culturală, și chiar juridică, ariei. Creștinismul a servit ca set de parametri în interiorul cărora se desfășura acțiunea socială. Europa feudală a fost o „civilizație“, dar nu un sistem mondial.

N-ar avea sens să credem că ariile în care feudalismul a existat ar fi avut două economii, o economie de piață a orașelor și o economie de subsistență a feudelor rurale. În secolul al XX-lea, această abordare s-a impus sub eticheta de teorie a „economiei duale“, de astă dată cu referire la așa-numita lume subdezvoltată. Mai degrabă, așa cum sugerează Daniel Thorner:

„Vom fi sigur dezamăgiți de rezultate dacă vom gândi că economiile țărănești erau orientate exclusiv spre subsistență, [și dacă vom califica drept *capitalistă*] orice orientare spre *pieță*. Este mai rezonabil să începem prin a presupune că, timp de multe secole, economiile țărănești au avut ambele orientări“¹⁰.

Timp de multe secole? Cît de multe? B. H. Slicher van Bath, în importanta sa lucrare despre istoria agrară europeană, marchează momentul de răscruce pe la 1150 e.n. Dar nici chiar înaintea acestui moment, el nu crede că Europa apuseană a fost angajată într-o agricultură de subzistență, ci mai degrabă, de pe la 500 e.n. pînă la 1150 e.n., în ceea ce el numește sistem al „consumului agricol direct“, adică un sistem de autosubzistență parțială, în care majoritatea oamenilor își produc hrana proprie, furnizînd totodată un surplus populației neagricole prin schimbul în natură. Din 1150 e.n. înainte, el consideră că Europa apuseană ar fi atins acel stadiu al „consumului agricol indirect“, un stadiu în care ne aflăm încă și astăzi¹¹.

Ceea ce trebuie să analizăm, deci, cînd vorbim despre feudalismul Europei apusene, este seria de mici noduli economici, cu o populație și o productivitate în creștere lentă, cu mecanisme juridice care garantau ca tot volumul de surplus să treacă la acei proprietari de pămînt care aveau un statut nobil și controlau aparatul juridic. Întrucît marea parte a acestui surplus era în natură, el oferea un beneficiu redus dacă nu putea fi vîndut. Orașele creșteau fiind în stare să susțină economic clasa artizanilor care cumpărau surplusul și-l schimbau pe produsele lor. Se naștea o clasă comercială provenită din două surse: pe de o parte, din agenți ai proprietarilor funciari, care adeseori deveneau independenți, și din țărani de nivel mijlociu care rețineau destul surplus după plățile făcute seniorilor pentru a-l vinde pe piață¹²; pe de altă parte, din agenți locali ai comercianților la mare distanță (cel mai adesea cu baza în orașele-state din nordul Italiei, iar, mai tîrziu, în orașele hanseatice) care scoteau venituri ca urmare a comunicațiilor precare și deci a marilor disparități de prețuri de la o zonă la alta, în special cînd anumite zone sufereau de calamități naturale¹³. Pe măsură ce orașele creșteau, ele ofereau, desigur, un refugiu posibil și un loc de muncă pentru țărani, fapt care a început să modifice unele aspecte ale sistemului de relații de pe proprietatea feudală¹⁴.

Feudalismul ca sistem nu trebuie situat în antiteza comerțului. Dimpotrivă, pînă la un anumit punct, feudalismul și expansiunea comerțului merg mîna în mîna. Claude Cahen sugerează că dacă cercetătorii au observat adesea acest fenomen în *alte* zone decît în aceea

a Europei occidentale¹⁵, ei n-au reușit să remarce același fenomen în cazul feudalismului occidental probabil din cauza deformării ideologice. „Deoarece a fost stabilită, e drept că *numai pînă la un anumit stadiu de evoluție*, posibilitatea convergenței dintre dezvoltarea feudalismului și aceea a comerțului, trebuie să reconsiderăm, din acest punct de vedere, chiar istoria Occidentului“¹⁶.

Totuși un sistem feudal nu era în stare să susțină decît într-o măsură limitată comerțul la mare distanță comparativ cu negoțul local. Aceasta, deoarece comerțul la mare distanță era un comerț de obiecte de lux, nu unul de mare volum. A fost un comerț care a beneficiat de disparitățile prețurilor și a depins de toleranță politică și de posibilitățile economice ale celor cu adevărat bogați. Abia o dată cu expansiunea producției în cadrul economiei mondiale moderne comerțul la distanță s-a putut converti parțial în comerț de mare volum care va alimenta la rîndul său procesul producției dezvoltate. Pînă atunci, așa cum subliniază Owen Lattimore, nici n-a existat cu adevărat ceea ce înțelegem azi prin comerț:

„Cel puțin pînă în vremea lui Marco Polo, comerțul făcut de acei negustori care s-au aventurat dincolo de propriul lor district, depindea în mod sensibil de capriciile celor puternici... Comerțul la mare distanță viza mai puțin mărfurile în cantități mari și mai mult rarități, obiecte de lux și mărfuri exotice... Negustorul era în căutarea celor care puteau să-l ia sub protecție și să-i acorde favoruri... Dacă era nenorocos putea fi prădat ori supus unui impozit ruinător, dar dacă era norocos obținea în schimbul mărfurilor sale nu atît un preț economic cît mai alës generozitate... Cadrul comerțului de mătăsuri ca și al multor altora era mai mult tributat decît comercial“¹⁷.

Astfel, nivelul activității comerciale era limitat. Principala activitate economică rămînea producerea hranei și meșteșugul, comercializate în cadrul unor regiuni economice restrînse. Totuși, încet, această activitate economică se extindea. O dată cu aceasta se dezvoltau și diferitele nuclee economice. Noi pămînturi de frontieră erau cultivate. Erau întemeiate noi orașe. Populația creștea. Cruciadele furnizau o parte din avantajele unei prăzi coloniale. Ulterior însă, în cursul

secolului al XIV-lea, această expansiune a încetat. Suprafețele cultivate s-au comprimat. Populația a scăzut. În toată Europa feudală și dincolo de hotaralele ei, părea a fi o „criză“, caracterizată printr-o stare de război, boală și dificultăți economice. De unde apăruse această „criză“ și care iau fost consecințele?

Mai întâi, în ce sens fusese cu adevărat o criză? În această chestiune există un oarecare dezacord, nu atât în ce privește descrierea procesului, cât mai ales în privința accentului și explicației cauzale. Edouard Perroy consideră situația ca fiind în principal o problemă ce ține de atingerea unui punct optim în procesul de dezvoltare, de saturarea populației, „enorm de densă pentru nivelul încă primitiv al tehnologiei agrare și meșteșugărești“¹⁶. Neexistând îngrășăminte și pluguri mai bune, prea puțin se putea face pentru ameliorarea situației. Aceasta a dus la lipsa de alimente care, la rîndul său, a condus la epidemii. În condițiile unei oferte stabile de bani, s-a înregistrat și o creștere moderată a prețurilor, ceea ce i-a afectat pe rentieri. Deteriorarea lentă a situației a devenit apoi acută o dată cu începerea Războiului de o sută de ani între 1335-1345, care a reorientat sistemele de stat europene către o economie de război, avînd ca rezultat specific creșterea nevoii de impozite. Impozitele, care veneau peste dările feudale, deja apăsătoare, erau prea mari pentru producători, creînd o criză de lichidități care, la rîndul său, a determinat întoarcerea la impozitele indirecte și în natură... Astfel s-a declanșat un ciclu al declinului: apăsarea fiscală a condus la reducerea consumului, care, la rîndul său, a provocat o reducere a producției și a circulației banilor; aceasta a sporit în continuare dificultățile de lichidități, fapt ce a determinat împrumuturi regale și ulterior insolvabilitatea limitatelor tezaure regale; drept urmare s-a declanșat o criză a creditului care a dus la teaurizarea metalelor prețioase, iar aceasta, la rîndul ei, a dezorganizat configurația comerțului internațional. S-a produs o rapidă creștere a prețurilor, ceea ce a redus, și mai mult, marja de subzistență iar aceasta a început să-și ia vama din populație, provocîndu-i scăderea. Proprietarii și-au pierdut clienții și arendașii (tenants). Meșteșugarii și-au pierdut cumpărătorii. S-a produs o trecere a pămînturilor dinspre cele arabile spre pășuni, deoarece acestea cereau mai puțină mîină de lucru. Dar a apărut problema

cumpărătorilor de lână. Salariile au crescut, ceea ce a creat o dificultate deosebită pentru proprietarii mici și mijlocii, care s-au orientat către Stat pentru a primi protecție în raport cu creșterile de salarii. „Dezagregarea producției feudale, care devine din ce în ce mai drastică după 1350, este dovada unei depresiuni continue... a unei mediocrități în stagnare”¹⁹.

La prima vedere, stagnarea apare ca o consecință curioasă. Ne-am fi putut aștepta la următorul scenariu. Scăderea populației conduce la salarii mai mari care, la rente relativ neelastice, s- ar traduce într-o schimbare în compoziția cererii prin deplasarea unei părți a surplusului de la nobil la țăran și reducerea astfel a tendinței către stocare. În plus o reducere a populației, într-o economie care era preponderent agrară, ar fi trebuit să conducă la reduceri similare ale cererii și ofertei. Dar întrucât, de regulă, un producător reduce, cum e normal, producția prin eliminarea loturilor mai puțin fertile, ar fi trebuit să se înregistreze o rată sporită a productivității, care ar fi redus prețurile. Amîndouă aceste dezvoltări ar fi trebuit să încurajeze și nu să descurajeze comerțul. Cu toate acestea, comerțul, în realitate, „a stagnat”.

Ceea ce a fost greșit, în această evaluare, se referă la prezumția implicită a elasticității cererii. North și Thomas ne reamintesc că, dată fiind starea tehnologiei și nivelul volumului comerțului internațional, costurile tranzacțiilor erau foarte ridicate și orice reducere de volum (datorat unui declin al populației) ar pune în mișcare un proces de creștere a costurilor care ar conduce la o reducere suplimentară a comerțului. Ei schițează acest proces în felul următor:

„[Înainte], comercianții au găsit profitabil să reducă costurile tranzacțiilor prin instalarea de agenți într-un oraș îndepărtat pentru a strînge informații despre prețuri și despre posibilitățile de a face comerț; în măsura în care volumul comerțului scădea, o asemenea procedură nu mai era oportună și profitabilă. Fluxurile de informații au încetat și volumul comerțului s-a redus și mai mult. Nu este deci surprinzător că istoricii economiei au găsit depresiunea (pentru ei aceasta însemnînd o reducere a volumului total al activității economice) chiar înlăuntrul acestei lumi unde venitul mai înalt *per capita* ar fi fost consecința probabilă a unui salariu

real mai mare de care trebuie să se fi bucurat țăranii și muncitorii“²⁰.

R. H. Hilton acceptă descrierea pe care o face Perroy evenimentelor²¹. Dar el nu este de acord cu acea formă de analiză care consideră criza comparabilă cu o criză recurentă a sistemului capitalist modern, exagerând astfel gradul în care dilemele financiare și monetare afectează un sistem feudal unde componenta bănească are o pondere cu mult mai mică în relațiile interumane decât în societatea capitalistă²². În plus, el sugerează că Perroy omite orice discuție cu privire la un alt fenomen, produs chiar de evenimentele pe care le descrie Perroy, și, care, după părerea lui Hilton este principal. Este vorba de gradul neobișnuit atins de conflictul social, de „climatul nemulțumirii endemice“, de rășcoalele țăărănești care iau forma unei „revolte contra sistemului social ca atare“²³. Pentru Hilton, aceasta n-a fost, deci, o simplă criză conjuncturală, un moment dintr-o tendință ciclică sinuoasă. Mai curînd aceasta a reprezentat culminația celor 1000 de ani de dezvoltare, criza decisivă a unui sistem. „În ultimele secole ale Imperiului Roman, ca și în Evul Mediu, societatea a fost paralizată de consumurile crescînde ale unei suprastructuri politice și sociale, consumuri cărora nu le-a corespuns nici o sporire compesatoare în resursele productive ale societății“²⁴. Hilton este de acord cu Perroy că o cauză imediată a dilemei trebuie găsită în limitele tehnologiei, în lipsa îngrășămintelor și în inabilitatea de a spori oferta în acest ultim domeniu prin creșterea numărului de animale, deoarece clima epocii a limitat cantitatea furajului de iarnă pentru animale. Dar „ceea ce trebuie să subliniem este că nu s-a realizat o reinvestiție lărgită a profiturilor în agricultură încît să se obțină o *semnificativă* sporire de productivitate“²⁵. Aceasta s-a datorat limitelor inerente ale sistemului distributiv al organizării sociale feudale.

Ceea ce ne oferă accentul pus de Hilton pe criza *generală* a feudalismului, comparativ cu abordarea conjuncturală a lui Perroy, este posibilitatea explicării transformărilor sociale induse de aceste dezvoltări. Cînd s-a trecut peste pragul optim de productivitate într-un sistem dat și cînd presiunile economice duceau spre un război de clasă generalizat între țărani și stăpîni, precum și spre lupte ruinătoare înlăuntrul claselor senioriale, singura soluție în stare să sustragă Europa occidentală de

la decimare și stagnare ar fi fost una care ar fi mărit „plăcinta economică” de împărțit; o soluție care a cerut, în condițiile tehnologice ale timpului, o sporire a suprafețelor cultivabile și a populației exploatate. Aceasta s-a și petrecut de fapt în secolele al XV-lea și al XVI-lea.

Că revoltele țărănești au devenit generale în Europa occidentală din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XV-lea pare a fi destul de sigur. Hilton găsește explicația imediată pentru Anglia în faptul că „în secolul al XIII-lea majoritatea celor din clasa proprietarilor, mireni și eclesiastici, și-au extins producția arendarială cu scopul de a vinde produsul agricol pe piață... [Ca o consecință], obligațiile de muncă au fost sporite, ba chiar dublate”²⁶. Kosminsky, în mod similar, vorbește despre această perioadă ca fiind epoca „cele mai intense exploatare a țăranimii engleze...”²⁷. Pe continent au avut loc o serie de revolte țărănești: în nordul Italiei și apoi pe coasta Flandrei spre sfîrșitul secolului al XIV-lea; în Danemarca în 1340; în Mallorca în 1351; Jacqueria în Franța, în 1358; revoltele izolate în Germania, cu mult înaintea Marelui război țărănesc din 1525. Republici țărănești au apărut în Frisia în secolele al XII-lea și al XIII-lea, și în Elveția în secolul al XIII-lea. Pentru S. H. Slicher van Bath, „revoltele țărănești au însoțit recesiunea economică”²⁸. Dobb sugerează că atunci cînd o asemenea recesiune s-a produs, ea a lovit în mod deosebit de puternic nu straturile inferioare ale muncitorilor care probabil n-au dus-o prea bine niciodată, ci „straturile superioare ale țăranilor înstăriți, care fuseseră în situația de a-și extinde culturile pe noi pămînturi și de a le îmbunătăți, și care, în mod corespunzător, erau destinate să fie vîrfurile de lance ale revoltei”²⁹.

Declinul brusc al proprietății a generat mai mult decît nemulțumirea țărănească. Depopularea care l-a însoțit, cauzată de războaie, foamete și epidemii, a condus la *Wüstungen*, la recesiunea așezărilor din pămînturile marginale, la dispariția unor sate întregi uneori. Pustiirea satelor nu trebuie văzută exclusiv ca un semn al recesiunii. Există cel puțin alte două cauze majore ale părăsirii. Una, cu caracter permanent, a constatat în resuscitarea atitudinii de căutare a securității fizice, ori de cîte ori o stare de război cuprindea o

regiune³⁰. A doua, mai puțin „accidentală” și mai structurală, a constatat în schimbarea structurii sociale agrare prin introducerea „îngrădirii” (*enclosure*) sau acaparării pământului. Pare lămurit că și acest proces s-a desfășurat în Evul Mediu târziu³¹. Este dificil întrucîtva, în acest stadiu al cunoașterii noastre, să separăm cele trei cauze.

Două chestiuni par limpezi în legătură cu oprirea defrișărilor și cu recesiunea așezărilor. În ceea ce privește mărimea gospodăriilor, în tot cursul Evului Mediu târziu s-a desfășurat, așa cum remarcă Karl Helleiner, un „proces selectiv” în urma căruia gospodăriile mici au fost abandonate într-un procent mai ridicat decît fermele mari³². Fenomenul a avut un caracter selectiv și diferențiat de la o regiune la alta. Procesul de *Wüstungen* pare să fi avut o mare întindere nu doar în Germania și Europa Centrală³³, ci și în Anglia³⁴. El a fost, pe de altă parte, mult mai restrîns în Franța³⁵. Fără îndoială, aceasta se explică în parte prin faptul că Franța a fost mai dens locuită și a recurs mai devreme la defrișări decît alte arii ale Europei din motive deopotrivă istorice și pedologice.

În această perioadă de comprimare a cererii pentru produse agricole, salariile urbane și deci prețurile industriale s-au ridicat, din cauza lipsei de forță de muncă, determinată de fenomenul declinului populației. Aceasta, la rîndul ei, a ridicat costul muncii agricole și a redus în același timp rentele (în măsura în care acestea erau fixe pe cînd prețurile nominale erau supuse inflației), determinînd ceea ce Marc Bloch a numit „sărăcirea provizorie a clasei senioriale”³⁶.

Nu numai că profiturile au scăzut dar au crescut și costurile administrării, așa cum se întîmplă întotdeauna în perioadele critice³⁷, ceea ce i-a determinat pe proprietari să aibă în vedere consecințele renunțării la administrarea personală. Strîmtoarea economică a condus la sporirea pretențiilor față de țărănime, pretenții care, în acel moment, erau contraproductive și au declanșat în consecință fuga de pe moșii a țărănimii³⁸. O cale aleasă de nobili pentru reobținerea veniturilor, adeseori eficace pentru straturile cele mai înstărite, a fost constituită de noile cariere remuneratoare de la curțile monarhilor³⁹. Aceasta n-a fost totuși de ajuns pentru a contracara efectele recesiunii și deci pentru a opri declinul proprietăților⁴⁰, dar în schimb, îndepărtîndu-i pe

stăpîni de acasă, le-a accentuat dezinteresul față de administrație.

Ce s-a întîmplat, așadar, cu marile proprietăți? Au fost vîndute sau arendate cu bani principalului grup care era pregătut și capabil să se angajeze în asemenea tranzacții, țărani cei mai înstăriți care puteau să obțină clauze favorabile⁴¹.

Trebuie totuși să ne amintim că organizarea socială a producției agricole nu era identică pretutindeni. Proprietățile cele mai mari se aflau în Europa occidentală, în parte deoarece populația mai densă aici a făcut ca unitățile mai întinse să fie cele mai eficiente. În Europa centrală, efectele recesiunii economice au condus la aceeași abandonare a pămînturilor de margine, dar analiza acestor *Wüstungen* este îngreunată de faptul că ele au reprezentat în parte îngrădiri (*enclosures*), în parte pămînturi abandonate⁴². Mai spre-est, în Brandenburg și în Polonia, cum o să arătăm mai târziu, unde densitatea populației era mai mică, feudalii care, în epocile anterioare, stăpîneau împreună, mai puțin pămînt decît toți țărani, „s-au trezit cu proprietățile extinse prin alipirea pămînturilor abandonate ca urmare a brutalului colaps demografic“⁴³. Cît de profitabil va fi acest fenomen pentru ei în secolul al XVI-lea, cît de profund va altera el structura socială a Europei răsăritene și cît de important va fi aceasta pentru dezvoltarea Europei occidentale, toate acestea sînt chestiuni care au rămas în mare măsură obscure pentru cei ce le-au trăit în secolul al XIV-lea și al XV-lea. Dar în ariile arabile *nemarginale* ale Europei *occidentale*, proprietățile *excesiv de mari* au făcut loc posesiunilor mai mici. Astfel, simultan, asistăm la avîntul țărănimii mijlocii pe terenurile arabile și la declanșarea practicii îngrădirii terenurilor mai puțin arabile (creîndu-se baza pentru extinderea creșterii animalelor) în Europa occidentală, și la concentrarea proprietății în unități de mari dimensiuni în Europa răsăriteană (care vor dobîndi o nouă funcție, aceea de zone de export de cereale).

A fost această perioadă de „colaps“ economic sau de „stagnare“ bună sau rea pentru dezvoltarea unei economii capitaliste mondiale? Depinde de amplasarea perspectivei noastre. Pentru Michael Postan secolul al XV-lea este unul de regresie în raport cu evoluțiile care-au avut loc în secolul al XIV-lea⁴⁴, el reprezintă o

dare înapoi care, desigur, a fost depășită mai târziu. Eugen Kosminsky apreciază că același interval este o secvență, o parte din procesul de lichidare a feudalismului și, deci, un pas necesar în dezvoltarea economiei capitaliste⁴⁵. Faptele sînt aceleași. Perspectiva teoretică este diferită.

Pînă aici, în această discuție abia dacă am menționat evoluția care a avut loc în sfera politică, în special, afirmarea lentă a birocrăției centralizate a statelor. În perioada de înflorire a feudalismului, cînd statul era extrem de slab, proprietarul, stăpînul feudei, a prosperat. Indiferent de gradul în care nobilii vor reuși, într-o perioadă ulterioară, să utilizeze mașinăria statului pentru a-și promova interesele, ei erau încă mai bine slujiți de slăbiciunea regilor și a împăraților. Nu numai că ei, în mod direct erau atunci mai liberi de control și impozite, dar aveau mai multă libertate să controleze și să impună dări țăranilor. În asemenea societăți, în care nu există legături efective între autoritatea centrală, cu ordinea sa legală, și mase, efectul violenței a fost dublu, întrucît, așa cum a precizat Bloch, „în jocul obiceiului, un abuz ar putea, întotdeauna, să devină, prin mutație, un precedent, precedentul un drept”⁴⁶. Stăpînii feudelor n-ar fi salutat, niciodată, întărirea mașinăriei centrale dacă nu s-ar fi aflat într-o condiție slăbită, care le conștientiza dificultatea sporită de a rezista pretențiilor autorității centrale și-i făcea mai dispuși să salute beneficiile ordinii impuse. O atare situație a fost cea impusă de dificultățile economice ale secolelor al XIV-lea și al XV-lea, și de declinul veniturilor feudale.

Concomitent cu dilemele economice s-a petrecut și o deplasare tehnologică în arta războiului, trecîndu-se de la arcul mare la tun și muschetă, de la războiul cavaleresc la unul bazat pe infanterie, și deci în care se cereau mai multă instruire și disciplină. Toate acestea însemnau o creștere a costului războiului, a necesarului de oameni, iar superioritatea unei armate regulate comparativ cu formațiile ad-hoc, a devenit tot mai limpede. Date fiind noile cerințe, nici stăpînii feudali, în mod individual, nici statele-orășe n-ar fi putut realmente să facă asemenea cheltuieli sau să recruteze forță umană, mai ales într-o asemenea epocă de depopulare⁴⁷. Într-adevăr, chiar statele teritoriale se aflau în fața sarcinii dificile de a

menține ordinea, așa cum o dovedește frecvența revoltelor țărănești⁴⁸.

Secolul al XV-lea a cunoscut, totuși, apariția marilor restauratori ai ordinii interne în Europa occidentală: Ludovic al XI-lea în Franța, Henric al VII-lea în Anglia, Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia în Spania. Mecanismul major pe care-l aveau la dispoziție pentru această sarcină, ca și în cazul precedesorilor lor care avuseseră însă mai puțin succes, a fost de ordin financiar: crearea, printr-un efort energetic, a unei birocratii (civile și militare) destul de puternice pentru a percepe birurile și astfel pentru a finanța o structură birocratică tot mai puternică. Acest proces începuse deja în secolele al XII-lea și al XIII-lea. O dată cu încheierea invaziilor, care-i preocupaseră pînă atunci pe monarhi pînă la istovire, cu creșterea populației, cu revitalizarea comerțului și deci cu o mai abundentă circulație a banilor, s-a creat o bază pentru impozite care putea servi la plata funcționarilor salariați și a trupelor⁴⁹. Aceasta s-a petrecut cu adevărat nu doar în Franța, Anglia și Spania, ci și în Principatele Germaniei.

Impozitele au fost cu siguranță problema cheie. Și nu este ușoară începerea unui ciclu ascendent⁵⁰. Obstacolele împotriva unui sistem eficient de impozite în Evul Mediu tîrziu par, cînd sînt privite retrospectiv, covîrșitoare. Impozitele se puteau percepe, în realitate, numai din producția netă, iar producția netă era scăzută, după cum scăzute erau și cantitatea de bani și circulația lor. Verificarea dărilor era extrem de dificilă atît din cauza lipsei personalului, cît și din pricina gradului redus de ținare a unei evidențe în termeni cantitativi. Nu e de mirare că domnitorii au recurs în mod constant la alte surse de venit, complementare perceperii impozitului: la confiscare, la împrumuturi, la vînzarea funcțiilor în stat, la deprecierea monedei. Dar fiecare dintre aceste alternative, chiar dacă a putut soluționa dilemele financiare ale momentului, a avut unele efecte negative pe termen lung asupra puterii economico-politice a regelui⁵¹. Cu toate acestea ar fi fals să exagerăm dificultățile. Amploarea realizărilor este aceea care impresionează. Multe dintre acele compromisuri ar putea fi considerate pași esențiali pe drumul succesului. Arendarea impozitului⁵² și venalitatea funcționarului⁵³ pot fi socotite efectiv drept exemple pentru astfel de

compromisuri utile. În plus, sporirea fondurilor regale a lovit nobilimea nu numai pentru că a dus la întărirea statului dar și pentru că, mai ales în condițiile economice mai grele din secolele al XIV-lea și al XV-lea, a slăbit înseși sursele de venit ale nobilimii, îndeosebi ale celei lipsite de legături cu noua birocratie.

Așa cum remarcă și Duby: „O mare parte a veniturilor obținute pe baza lucrării pământului de către țărani intra încă în posesia stăpînilor, dar extinderea neîncetată a impozitelor a sporit mult partea preluată de agenții statului”⁵⁴.

Și, pe măsură ce statul se întărea, manipularea monetară devenea tot mai profitabilă. Cînd în secolele al XIV-lea și al XV-lea crizele financiare ale statului, provocate de război, se combinau cu reducerea marjelor de profit din agricultură, care puteau fi impozitate, statele au trebuit să-și caute alte surse de venituri, mai ales că depopularea punea regele în situația de a acorda scutiri de impozite celor care recolonizau ariile pustiite. Manipularea monetară avea astfel multe avantaje. Léopold Génicot subliniază că există trei explicații posibile pentru frecvențele devalorizări monetare ale epocii: reducerea datoriilor statului (deși deprecierea, și ea, „reducea” în acest chip veniturile fixe care alcătuiau masa veniturilor obținute de pe domeniile regale); raritatea mijloacelor de plată într-o perioadă în care comerțul era în creștere mai rapidă decît stocurile de argint și cînd dezordinea publică încuraja tezaurizarea metalelor prețioase; sau o deliberată politică economică de reducere a cursului de schimb pentru a opri deflația, a lupta împotriva tezaurizării, a facilita exporturile și astfel a revitaliza comerțul. Oricare ar fi explicația devalorizărilor, ele erau „în foarte mare măsură inflaționare”, „reducînd în acest fel valoarea reală a veniturilor fixe”⁵⁵. Principalii beneficiari ai veniturilor fixe erau clasele senioriale, și deci ele au pierdut putere în favoarea statului.

Statul? Ce era statul? În acea perioadă, statul era regele, regele a cărui faimă era proslăvită, a cărui maiestate era apărută, și care încet-încet a fost îndepărtat de supușii săi⁵⁶. Statul era și birocracia care se formase atunci ca un grup social distinct cu caracteristici și interese speciale, principalul aliat al regelui⁵⁷, dar care, cum vom vedea, urma să joace totuși un rol echivoc.

Statul însemna și diversele corpuri parlamentare pe care suveranii le creaseră ca mecanisme destinate să-i sprijine în legiferarea impozitelor, corpuri compuse precumpănitor din nobili pe care monarhii încercau să-i folosească împotriva nobilimii iar nobilimea împotriva regelui⁵⁸.

Acest stat a fost o creație care, în Europa apuseană, datează nu din secolul al XVI-lea, ci încă din secolul al XIII-lea. Yves Renouard a demonstrat cum liniile de graniță care constituie și azi frontierele Franței, Angliei și Spaniei au fost mai mult ori mai puțin definitive printr-o serie de lupte date între 1212 și 1214⁵⁹. Tocmai pe bazele acestor granițe mai degrabă decât pe ale altora (de exemplu, acelea ale unui stat occitanian mediteranean incluzând Provența și Catalonia; sau ale unui stat atlantic incluzând Franța apuseană a Angevinilor ca parte a Angliei) s-au clădit sentimentele naționaliste de mai târziu. Mai întâi granițele, apoi pasiunile, o relație tot atât de adevărată pentru Europa modernă ca și, să zicem, pentru Africa secolului al XX-lea. Nu numai că liniile de graniță au fost trasate în acea perioadă, dar, ceea ce este chiar mai important, tocmai atunci s-a decis că vor fi linii de graniță. Aceasta este ceea ce Edouard Perroy numește „schimbarea fundamentală” în structura politică a Europei occidentale⁶⁰. În concepția sa, tocmai în intervalul dintre mijlocul secolului al XII-lea și începutul celui de-al XIV-lea, adică perioada celei mai înalte prosperități comerciale și agricole a Evului Mediu, putem data transformarea Europei.

De ce state-națiuni și nu imperii? Aici trebuie să fim prudenți cu terminologia. Poate că trebuie să considerăm Franța secolelor al XIII-lea și al XIV-lea un stat-națiune, Franța secolelor al XV-lea și al XVI-lea un imperiu, iar pe aceea a secolului al XVII-lea din nou ca un stat-națiune. Aceasta este tocmai ce pare să creadă Braudel⁶¹. De ce acest model alternativ? Braudel sugerează că „o dată cu expansiunea economică din secolele al XV-lea și al XVI-lea, a apărut o conjunctură fatalmente favorabilă statelor vaste, chiar foarte vaste, acelor «state masive»... În realitate, istoria este alternativ favorabilă și nefavorabilă structurilor politice vaste”⁶². Fritz Hartung și R. Mousnier sugerează necesitatea unei dimensiuni minime (cumva și a uneia maxime?) pentru stabilirea unei monarhii absolute, o formă care nu a

izbîndit în statele mici. „Fără îndoială, acestea din urmă nu puteau constitui unități militare și economice destul de extinse pentru a susține o monarhie absolută”⁶³. Asemenea puncte de vedere rămîn însă doar schițe de răspuns la o problemă care merită o atenție teoretică cu totul specială. V. G. Kiernan ne ajută poate cel mai mult, făcînd următoarea clarificare conceptuală:

„Nici o dinastie nu și-a propus să construiască un stat-națiune; fiecare dinastie a vizat o extindere nelimitată... și cu cît a prosperat mai mult cu atît rezultatul atins a fost un caleidoscopic imperiu *manqué**. Trebuie să fi fost suficient de întins pentru a putea supraviețui ascuțindu-și totodată ghearele spre vecini, dar, în același timp, suficient de restrîns pentru a putea fi organizat de la un centru și pentru a dobîndi conștiința unei entități. Pe coasta apuseană, destul de înghesuită, a Europei, orice umflare excesivă de teritoriu a fost împiedicată de competiție și de limitele geografice⁶⁴.”

În afară de cazul, în care, desigur, aceste dinastii și-au extins imperiile peste mări.

Ceea ce se va fi întîmplat cu imperiile *manqués* a fost că ele și-au dezvoltat rațiuni de stat (*raisons d'état*) diferite de cele ale imperiilor, ideologii diferite. Un stat-națiune este o unitate teritorială ai cărei guvernanți urmăresc (mai rar sau mai des, desigur nu întotdeauna) să o transforme într-o societate națională din motive pe care le vom discuta mai tîrziu. Chestiunea devine încă și mai confuză dacă ne reamintim că începînd cu secolul al XVI-lea, statele-națiuni ale Europei apusene au ținut să creeze societăți naționale relativ omogene în centrul imperiilor, folosind aventura imperială ca unealtă, probabil indispensabilă, pentru crearea societății naționale.

Am discutat criza feudalismului occidental în secolele al XVI-lea și al XV-lea ca bază și ca preludiu pentru dezvoltarea Europei și pentru transformarea ei

* *Empire manqué* = imperiu *ratat* (concept construit de V. G. Kiernan prin analogie cu un termen din psihanaliză, cel de „act ratat”. Proprietatea actelor ratate este aceea de a întîrește un tip special de angoasă, care pulsează în celelalte acte provocîndu-le o deplasare de sens, o regresie (întoarcere) la momentul traumatic al eșecului, supraîncărcîndu-le cu semnificația actului ratat. (N. tr.)

economică începînd cu secolul al XVI-lea. Pînă acum, discuțiile și explicațiile s-au desfășurat, precumpănitor, în termenii teoriilor structurii sociale (organizarea producției, aparatul de stat, relațiile dintre diferite grupuri). Mulți vor aprecia totuși că fenomenul „crizei” din secolul al XIV-lea și „expansiunea” din secolul al XVI-lea s-ar putea datora, să ne permitem să spunem într-o măsură semnificativă, unor factori ai mediului înconjurător - climă, epidemiologie, condiții de sol. Aceste argumente nu pot fi respinse ușor iar factorii aceștia trebuie să fie luați în considerare, acordîndu-li-se importanța care li se cuvine în explicarea schimbării sociale produse în respectivul interval.

Problema climei a fost subliniată, în mod deosebit, de Gustav Utterström. Argumentația sa, în linii mari, se desfășoară astfel:

„Datorită industrialismului și, nu în cel mai mic grad, progresului tehnic, omul zilelor noastre este mai puțin expus capriciilor naturii decît era în secolele precedente. Dar de cîte ori nu se apreciază că un alt factor de influență este faptul că trăim într-o perioadă în care clima, în special în Europa nordică, este neobișnuit de blîndă? În cursul ultimilor 1000 de ani... perioadele de prosperitate a activităților omenești s-au suprapus, în general, deși cu importante excepții, intervalelor calde, între marile glaciațiuni. Tocmai în aceleași intervale au făcut cele mai mari progrese și viața economică și creșterea populațiilor⁶⁵.”

Pentru a-și întări argumentul, Utterström ne amintește că schimbarea climatică trebuie să fi avut o implicație specială asupra perioadelor timpurii ale procesului de transformare a Europei. „Agricultura primitivă a Evului Mediu trebuie să fi fost mult mai dependentă de vremea favorabilă decît este agricultura modernă cu înaltul său nivel tehnic⁶⁶.”

Utterström dă ca exemplu iernile aspre ale secolului al XIV-lea, și ale începutului secolului al XV-lea, iernile blînde începînd cu 1460 și pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, iernile aspre ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea⁶⁷, perioade care corespund *grosso modo* recesiunii economice, expansiunii și din nou recesiunii.

„A privi presiunea populației ca factor decisiv nu constituie o explicație satisfăcătoare pentru aceste evoluții economice. Faptul că populația a crescut în felul în care a crescut ridică o chestiune care n-a fost pusă pînă acum: de ce a sporit populația?... Marea creștere a populației a fost... generală în Europa. În nordul și în centrul Europei întîlnim o creștere normală pe toată perioada în care climatul a fost neobișnuit de blînd. E puțin probabil ca aceasta să fie o coincidență întîmplătoare: trebuie să existe o legătură cauzală⁶⁸.“

În plus, Utterström consideră factorii epidemiologici drept variabile intermediare. El explică ciuma neagră prin verile călduroase care au favorizat înmulțirea șobolanilor negri, gazda puricelui șobolanilor, unul dintre cei doi purtători ai ciumei⁶⁹.

Georges Duby recunoaște că aceste ipoteze trebuie luate în seamă. Este sigur că unele dintre culturile abandonate în secolul al XIV-lea (cerealele în Islanda, în coloniile scandinave din Groenlanda, retragerea pădurilor în regiunea Munților Sudeți, sfîrșitul viticulturii în Anglia și regresia sa în Germania) sînt toate explicabile, în mod plauzibil, prin schimbarea climatică. Dar există și explicații alternative, de asemenea plauzibile. În modul cel mai semnificativ, Duby ne reamintește că „recesiunea agrară, ca și colapsul demografic, s-au declanșat înaintea începutului secolului al XIV-lea“⁷⁰, deci înaintea presupuselor schimbări climatice. În locul acestor explicații, Duby preferă să considere factorii climatici și apoi epidemiologia ca fiind calamități cumulative care, în secolul al XIV-lea, „au dat o lovitură zdrobitoare structurii demografice deja fragile“⁷¹. Un scepticism similar a fost exprimat de către Helleiner⁷², Slicher van Bath⁷³ și Emmanuel Le Roy Ladurie în legătură cu primatul temporal al schimbării climatice în explicarea creșterilor și descreșterilor⁷⁴.

Evident, în măsura în care a existat o schimbare climatică, ea va afecta funcțiile sistemului social. Și, desigur, ea va afecta sistemele diferite în chip diferit. Deși opiniile diferă, este probabil că o glaciațiune ca aceea care s-a produs, s-a întins în toată emisfera nordică. Totuși evoluțiile sociale în Asia și America de Nord au fost în mod clar deosebite față de cele din Europa. Ar fi util de aceea să revenim la factorul cronic al presiunii

resurselor implicat în sistemul feudal de organizare socială sau la factorul supraconsumului unei minorități în condițiile unui nivel general scăzut al productivității. Norman Pound ne amintește „cît de mică a fost marja de securitate pentru țărănimea medievală chiar în acele condiții care ar putea fi socotite normale sau obișnuite...”⁷⁵. Slicher van Bath tinde să coroboreze aceste ipoteze cu privire la subnutriția prelungită observînd că tocmai în regiunile producătoare de proteine oamenii au fost cei mai rezistenți la ciumă⁷⁶.

Dacă, totuși, a existat mai întîi o regresiune economică, cauzată de supraexploatarea cronică și de revoltele pe care aceasta le-a generat, amintite mai sus, iar mai apoi factorii climatici au adus în plus criza de hrană și epidemiile, este ușor să vedem în ce fel conjunctura fizico-socială a putut dobîndi proporții de „criză”. Criza va fi agravată, la rîndul său, de faptul că ciuma, odată răspîndită, a devenit endemică⁷⁷. În plus, deși un număr mai scăzut de oameni ar fi trebuit să însemne mai multă hrană, întrucît masa terenurilor de cultivat a rămas aceeași, aceasta a însemnat totodată și o deplasare spre păstorit și deci o reducere a producției de calorii. Declinul demografic a devenit astfel și el endemic⁷⁸. Pierre Chaunu adaugă faptul că „prăbușirea rentei, diminuarea profiturilor și creșterea poverilor feudale” vor fi înrăutățit situația și mai mult prin îndepărtarea de agricultură a investițiilor de capital⁷⁹. Iar Dobb sugerează că schimbarea produsă ar fi putut accentua, în continuare, povara țăranului, mai degrabă decît să o fi ușurat, așa cum în mod obișnuit s-a crezut, ceea ce accentuează dilema⁸⁰. Astfel, introducerea variabilelor mediului înconjurător fizic nu anulează precedenta noastră analiză. Dimpotrivă, o îmbogățește, prin adăugarea unui element suplimentar ajutător în explicarea unei conjuncturi istorice care a avut consecințe atît de importante în istoria viitoare a omenirii, ca și prin adăugarea unui exemplu de situație în care stabilitatea de lungă durată și schimbările seculare lente pot servi ca explicație a acelor conjuncturi în stare să provoace schimbarea structurilor sociale care, din perspectiva temporală, au o durată intermediară.

Analiza de pînă acum poate fi astfel rezumată. În Europa Evului Mediu tîrziu a existat o „civilizație” creștină, nu însă un imperiu mondial, nici o economie

mondială. Cea mai mare parte a Europei era feudală, adică era formată din noduli economici în mare măsură independenți și de mărime relativ redusă, bazați pe o formă de exploatare care implica o apropiere relativ directă a micului surplus agricol, produs în cadrul economiei senioriale, de către o clasă nobiliară puțin numeroasă. În Europa, existau cel puțin două economii mondiale mai mici, una de mărime mijlocie bazată pe orașele-state din nordul Italiei și una mai mică bazată pe orașele-state din Flandra și nordul Germaniei. Cea mai mare parte a Europei nu era direct implicată în aceste rețele.

Cam între 1150 și 1300 în Europa, în cadrul modului de producție feudal, s-a produs o expansiune geografică, demografică și comercială totodată. De pe la 1300 până la 1450, ceea ce se dezvoltase s-a comprimat din nou, la cele trei niveluri: geografic, comercial și demografic.

Această contractare care a urmat unei expansiuni a determinat o „criză“, vizibilă nu numai în sfera economică dar, de asemenea, și în sfera politică (războaiele intestinale între nobili și revoltele țărănești fiind cele două simptome principale). Ea a fost vizibilă de asemenea la nivelul culturii. Sinteza creștină medievală a fost supusă unor atacuri multiple în toate acele forme care mai târziu vor fi recunoscute ca primele semne ale gândirii occidentale „moderne“.

Există trei explicații principale ale crizelor. Una este aceea după care criza a fost în esență produsul unor tendințe economice ciclice. Odată atins punctul optim al expansiunii în condițiile unei tehnologii date, a urmat o comprimare. A doua explicație este aceea că respectiva criză a fost în esență produsul unei tendințe seculare. După o mie de ani de însușire a surplusului într-un mod feudal, a fost atins un punct al veniturilor descrescînde. În vreme ce productivitatea a rămas stabilă (posibil chiar să fi scăzut ca rezultat al epuizării solului) datorită absenței unei motivații cristalizate pentru progres tehnologic, povara suportată de producătorii de surplus a sporit continuu din pricina cheltuielilor crescînde ale claselor dominante. Nu mai era nimic de stors. A treia explicație este climatologică. Schimbarea condițiilor meteorologice europene a fost de asemenea natură că a redus productivitatea solului și, simultan, a sporit epidemiile.

În ceea ce privește prima și a treia explicație se poate face obiecția că schimbări ciclice și climatice similare s-au petrecut în alte locuri și perioade fără a avea drept consecință crearea unei economii capitaliste mondiale ca o soluție la probleme. Explicarea crizei prin tendințe seculare poate fi corectă, dar apare dificultatea inerentă a realizării unei analize statistice capabile să demonstreze că evoluția tendințială explică întru totul transformările sociale. Cel mai plauzibil este, cred, să operăm pe baza prezumției că această „criză a feudalismului“ a fost concomitent rezultatul unei tendințe seculare, al unei crize ciclice și al unui declin climatologic.

Tocmai imensa presiune a acestei conjuncturi a fost aceea care a făcut posibile profunde schimbări sociale. Ceea ce Europa urma să dezvolte și să întărească acum era o nouă formă de însușire a surplusului, o economie mondială capitalistă. Aceasta urma să se bazeze nu pe o însușire directă a surplusului agricol sub forma fie a tributului (cum a fost cazul pentru imperiile mondiale), fie a rentelor feudale (cum s-a întâmplat în sistemul feudalismului european). În locul acestora s-a dezvoltat acum o formă de însușire a surplusului bazată pe o productivitate mai eficientă și mai înaltă (întâi în agricultură și apoi în industrie), apropiere efectuată prin intermediul mecanismului pieței mondiale, cu asistența „artificială“ (adică, nonpiață) a aparatului de stat, fără ca vreunul dintre aceste state să controleze piață mondială în integralitatea sa.

Argumentul acestei cărți ia în considerare faptul că trei fenomene au fost esențiale pentru structura unei asemenea economii mondiale capitaliste: expansiunea geografică a lumii în perioada studiată, dezvoltarea unor metode diversificate de organizare a muncii pentru produse diferite și în raport cu diferitele zone ale economiei mondiale, crearea unor aparate de stat relativ puternice în acele state care vor deveni statele-nucleu (centrale) ale acestei economii mondiale capitaliste.

Al doilea și al treilea aspect au fost dependente în mare măsură de succesul celui dintâi. Expansiunea teritorială a Europei, a fost, deci, teoretic, condiția cheie a soluționării „crizei feudalismului“. Fără ea, situația europeană ar fi putut degenera într-o anarhie relativ constantă și într-o nouă contracție. Cum s-a întâmplat atunci că Europa a adoptat alternativa care s-a dovedit

salvatoare? Răspunsul este că nu Europa a fost aceea care a făcut lucrul acesta ci Portugalia, sau cel puțin Portugalia a fost aceea care a luat conducerea. Să aruncăm o privire asupra a ce anume din situația socială a Portugaliei a explicat impulsul către explorarea mărilor pe care această țară a început-o chiar în miezul „crizei”. Pentru a înțelege acest fenomen, trebuie să începem prin a ne reaminti că expansiunea geografică a Europei a început, cum am sugerat deja, mai devreme. Archibald Lewis susține că “din secolul al XI-lea pînă către mijlocul secolului al XIII-lea, Europa occidentală a urmat o dezvoltare în lărgime, prin împingerea frontierei, aproape clasică”⁸¹. El se referă la recucerirea treptată a Spaniei de la mauri, la recuperarea de către Europa creștină a insulelor Baleare, a Sardiniei și a Corsicii, la cucerirea normandă a sudului Italiei și a Siciliei. El se referă la crudiade care au implicat anexarea mai întîi a Ciprului, Palestinei și Siriei, și mai apoi a Cretei și insulelor din Marea Egee. În nord-vestul Europei s-a desfășurat expansiunea engleză spre Țara Galilor, Scoția și Irlanda. Iar în răsăritul Europei, germanii și scandinavii au pătruns în ținuturile baltice și slave pe care le-au cucerit și convertit la creștinism. „Cea mai importantă frontieră [totuși] a fost una internă, aceea a pădurilor, a stepei, a mlaștinilor și a ținuturilor inundate. Tocmai acest pămînt pustiu a fost acela pe care țăranii Europei l-au ocupat și l-au introdus masiv în ciclu cultivator între anii 1000 și 1250”⁸². Apoi, așa cum am văzut, această expansiune și prosperitate au fost curmate de către o „criză” care a fost tot o contradicție. În termeni politici, aceasta a implicat replierea maurilor în Granada, expulzarea cruciaților din Levant, recucerirea Constantinopolului de către bizantini, în 1261, cucerirea mongolă a platoului rusesc. Pe plan intern, în Europa, s-a petrecut acel *Wüstungen*.

Marile explorări, expansiunea în Atlantic au reprezentat astfel, nu primul, ci al doilea impuls al Europei, unul încununat de succes, deoarece avîntul însuși a fost mai mare, baza socială și tehnologică a fost mai solidă, motivația mai puternică. De ce totuși centrul inițial al acestui impuls a fost Portugalia? În 1250 sau chiar în 1350, puțini și-ar fi imaginat că Portugalia ar putea fi un candidat posibil pentru acest rol. Și retrospectiv privită, din secolul al XX-lea, ea intră în

conflict cu ideea noastră de probabilitate, cu prejudecata noastră asupra Portugaliei ca putere minoră, așa cum este ea în timpurile moderne și, de fapt, cum a fost în decursul întregii istorii.

Vom încerca să răspundem la întrebare, luând în considerare motivația și capacitatea. Motivațiile au fost aceleași pe plan european, deși unele dintre ele se vor fi resimțit poate mai acut în Portugalia. Ce căutau exploratorii? Metale prețioase și mirodenii, ne spun textele manualelor școlare. Și aceasta a fost desigur adevărat până la un punct.

În Evul Mediu, Europa creștină și lumea arabă s-au aflat într-o relație simbiotică în privința aurului și argintului. După cum spune Andrew Watson, „în chestiuni monetare,... cele două regiuni ar trebui tratate ca un întreg”⁸³. Prima a bătut bani din argint, ultima, din aur. Ca rezultat al unui dezechilibru prelungit al prețurilor a cărui origine este complexă și nu trebuie să ne rețină aici atenția, argintul s-a scurs spre est, provocând un surplus în lumea arabă. Exporturile de argint nu mai puteau conduce la importurile de aur. De aceea, în 1252 Florența și Genova au bătut noi monede de aur. Motivul a fost întemeiat. Un fapt pe care s-a bazat acea inițiativă a fost expansiunea comerțului transsaharian cu aur în secolul al XIII-lea⁸⁴. Watson crede că nu este plauzibil să vorbim, tocmai din această cauză, despre o criză a aurului în Europa occidentală între 1250- 1500, pentru că aceasta a fost o perioadă de ofertă în creștere. Totuși a persistat o scurgere constantă de metale prețioase din Europa spre India și China, prin Bizanț și lumea arabă, deși dezechilibrul era în scădere. Watson vorbește, în termeni oarecum misterioși, despre „marea putere a Indiei și a Chinei de a atrage metalele prețioase din alte părți ale lumii”⁸⁵. Cererea de metale prețioase s-a menținut astfel înaltă. Între 1350 și 1450, minele de argint din Serbia și Bosnia au început să ia avans⁸⁶ și au devenit o importantă sursă până când invazia turcească din secolul al XV-lea le-a rupt de Europa occidentală. În mod similar, începând cu 1460, s-a produs o creștere bruscă a extracției de argint în Europa centrală, posibilă ca urmare a îmbunătățirilor tehnologice care au permis exploatarea a ceea ce fuseseră până atunci minele marginale. Perroy apreciază că între 1460 și 1530 producția de argint s-a mărit de cinci ori în Europa

centrală⁸⁷. Totuși, oferta n-a ținut pasul cu cererea, și căutarea aurului pe calea mărilor (pentru aurul sudanez, ocolind intermediarii nord-africani) a fost fără îndoială una dintre problemele primilor navigatori portughezi⁸⁸. Când, de aceea, descoperirea Americilor va da Europei o sursă de aur mai bogată decât Sudanul și, în mod special, o mult mai bogată sursă de argint decât Europa centrală, consecințele economice urmau, la rîndu-le, să fie mari⁸⁹.

Metalele prețioase erau căutate pentru a asigura baza monetară a circulației în Europa, ba chiar și mai mult, a exportului spre Orient. În ce scop? Din nou, orice școlar știe: pentru mirodenii și bijuterii. Pentru cine? Pentru cei înstăriți, care le foloseau ca simboluri ale consumului ostentativ. Mirodeniile erau transformate în afrodisiace, de parcă altminteri aristocrația n-ar fi putut face dragoste. În această epocă, relația dintre Europa și Asia ar putea fi rezumată la schimbul de obiecte de lux. Aurul se scurgea spre Orient pentru a decora templele, palatele și veșmintele claselor aristocratice asiatice, iar bijuteriile și mirodeniile se îndreptau spre Occident. Accidentele istoriei culturale (probabil nu mai mult decât raritatea naturală) au determinat aceste preferințe complementare. Henri Pirenne și, mai târziu, Paul Sweezy conferă acestei cereri pentru obiecte de lux un rol important în expansiunea comerțului european⁹⁰. Eu sînt septic, totuși, că schimbul obiectelor de lux, oricît de amplu s-a desenat el în gîndirea claselor superioare europene, ar fi putut susține o întreprindere atît de uriașă precum expansiunea lumii atlantice și cu atît mai puțin ar fi putut conta pentru crearea unei economii mondiale europene.

În timp, produsele de bază contează mai mult în activitatea economică decât obiectele de lux. Hrana (mai multe calorii și o mai bună distribuție a valorilor nutritive) și combustibilul au fost acelea de care avea nevoie Europa occidentală în secolul al XIV-lea și al XV-lea. Expansiunea în insulele mediteraneene și atlantice, apoi spre nord, în Africa de vest și peste Atlantic, alături de expansiunea în Europa răsăriteană, în stepele Rusei și eventual în Asia centrală au furnizat hrană și combustibil. Baza teritorială a consumului european a fost lărgită și încadrată într-o nouă economie politică în care această bază de resurse a fost disproporționat și inegal consumată de către Europa occidentală. Această cale n-a fost unica. S-au produs de

asemenea inovații tehnologice prin care a fost sporită producția agricolă, inovații care au fost aplicate întâi în Flandra încă din secolul al XIII-lea și de aici au pătruns în Anglia, dar abia în secolul al XVI-lea⁹¹. Asemenea inovații tehnologice aveau șansa cea mai mare să se producă tocmai acolo unde erau o populație densă și o creștere industrială ca în Flandra medievală, exact locul în care devenise mai profitabil să se orienteze folosirea pământului către culturi comerciale, creșterea animalelor și horticultura, ceea ce, în consecință „implica import de grâu în mari cantități. Numai după aceea putea complicatul sistem interactiv al industriei și agriculturii să funcționeze la nivelul cel mai avantajos”⁹². Prin urmare procesul de inovație din agricultură mai degrabă a alimentat decât a împiedicat apariția nevoii de expansiune.

Grâul a fost nucleul central al noii producții și al noului comerț în secolele al XV-lea și al XVI-lea. La început, Europa a găsit în pădurile din nord și pe câmpiile mediteraneene „Americile sale interne”, pentru a folosi expresia sugestivă a lui Fernand Braudel⁹³. Dar „Americile interne” n-au fost suficiente. S-a petrecut o expansiune către margini, întâi de toate spre insule. Vitorino Magalhães-Godinho a enunțat, ca ipoteză de lucru, ideea că agricultura a fost motivația principală pentru colonizarea portugheză a insulelor atlantice, ipoteză preluată de Joël Serrão, care a observat că dezvoltarea acestor insule a fost rapidă și în termenii unei „tetralogii de cereale, zahăr, vin și coloranți... S-a manifestat întotdeauna o tendință către monocultură, fiind preferate de fiecare dată unul sau altul dintre cele patru produse”⁹⁴. Grâul cultivat pe noile pământuri a început să se răspândească pe tot continentul european, din zona baltică până în Țările de Jos, începând cu secolul al XIV-lea⁹⁵, și chiar până în Portugalia, din secolul al XV-lea⁹⁶, apoi din aria mediteraneană spre Anglia și Țările de Jos în secolele al XIV-lea și al XV-lea⁹⁷.

Alimentele pot fi ierarhizate în funcție de costul lor la 1000 de calorii. M. K. Bennett găsește această scară destul de stabilă în timp și spațiu. Produsele făinoase, tuberculii și rădăcinoasele, bogate în amidon se situează la baza scării cu opt trepte alcătuită de el, ceea ce înseamnă că sînt cele mai ieftine și cele mai importante⁹⁸. Dar o bună alimentație nu se construiește

numai pe bază de cereale. Unul dintre elementele cele mai importante ale hranei europene este zahărul, folositor deopotrivă ca sursă de calorii și ca substitut pentru grăsimi. Pe deasupra, el poate fi folosit și pentru băuturile alcoolice (rom în special). Iar mai târziu, el va fi utilizat și pentru producerea ciocolatei, lucru pe care spaniolii l-au învățat de la azteci, ciocolata care va deveni o băutură extrem de apreciată, cel puțin în Spania, în secolul al XVII-lea⁹⁹.

Zahărul, de asemenea, a fost una dintre motivațiile principale ale expansiunii spre insule. Și, din cauza modului său de producere, o dată cu zahărul a venit și sclavia. Aceasta a început în răsăritul Mediteranei în secolul al XII-lea și apoi s-a întins spre apus¹⁰⁰. Expansiunea atlantică a fost pusă și simplu continuarea logică a acestui proces. Într-adevăr, E. E. Riche identifică semnele sclaviei africane în Portugalia de prin anul 1000 e.n., sclavii fiind obținuți prin negoțul cu corsarii mahomedani¹⁰¹. Zahărul a fost un produs foarte cerut și aducător de mari profituri, eliminând grâul¹⁰², dar epuizând solul, astfel că el cerea mereu noi pământuri (ca să nu mai vorbim despre mîna de lucru istovită de lucrările pe care le presupune cultivarea lui).

Peștele și carnea se situează pe o treaptă superioară în scara lui Bennett. Dar aceste alimente erau căutate ca surse de proteine. Godinho menționează expansiunea ariilor de pescuit ca unul dintre factorii dinamici cheie ai primelor explorări portugheze¹⁰³. Carnea a fost, fără îndoială, mai puțin importantă decît cerealele, și a pierdut din importanță în mod constant și într-o măsură considerabilă în perioada 1400-1750¹⁰⁴ —o dovadă pentru ideea la care vom mai reveni, că muncitorii europeni au plătit o parte din costurile dezvoltării economice europene¹⁰⁵. Totuși, nevoia de carne a fost unul dintre motivele negoțului de mirodenii, nu mirodeniile asiatice necesare pentru afrodisiacele celor înstăriți, ci acele *grains of paradise* din Africa apuseană (*Amomum melegueta*), folosite ca substitut al piperului și totodată pentru prepararea vinului aromat cunoscut sub denumirea de *hippocras*¹⁰⁶. Aceste mirodenii, abia de „erau în stare să facă fiertura de ovăz cît de cît acceptabilă”¹⁰⁷.

Dacă nevoile de hrană au dictat expansiunea geografică a Europei, beneficiile alimentare au fost și mai mari decît s-ar fi putut anticipa. Ecologia mondială

s-a schimbat într-un mod care, datorită organizării sociale a economiei mondiale europene în naștere, a fost în primul rînd în beneficiul Europei¹⁰⁸. Pe lîngă hrană, o altă nevoie de bază a fost lemnul – lemnul pentru foc și lemnul pentru corăbii (și construcția de locuințe). Dezvoltarea economică a Evului Mediu, în condițiile presupuse ale unor tehnici silvice rudimentare, a dus la o despădurire lentă dar constantă a Europei occidentale, a Italiei și Spaniei, și deopotrivă a insulelor mediteraneene. Stejarul, în special, devenise tot mai greu de găsit¹⁰⁹. În secolul al XVI-lea, aria Baltică deja începuse să exporte lemn în mari cantități spre Olanda, Anglia și Peninsula Iberică.

O altă nevoie de aprovizionare care trebuie menționată este nevoia de îmbrăcăminte. A existat desigur un comerț cu obiecte de lux, cel cu mătăsuri, a cărui străveche istorie a fost strîns corelată cu cererea de bijuterii și de mirodenii. Industria textilă în creștere, prima industrie majoră din dezvoltarea industrială a Europei, era, totuși, mai mult decît un comerț de lux și cerea materii prime pentru prelucrare: coloranți pentru bumbac și lînă, rășină necesară pentru întărirea firelor de mătase în procesul de finisare¹¹⁰.

Metalele prețioase (aurul și argintul) reprezentau un lux pentru consumul european și, chiar mai mult, pentru comerțul cu Asia, dar constituiau și o necesitate pentru expansiunea economică europeană. Trebuie să ne întrebăm de ce. La urma urmelor, banii ca mijloc de plată pot fi făcuți din orice, cu condiția ca oamenii să le atribuie această funcție. Și într-adevăr, astăzi folosim aproape exclusiv semne monetare, ca mijloc de plată, care nu sînt confecționate din aur. De altfel, Europa începuse să procedeze în acest fel în Evul Mediu tîrziu cu dezvoltarea „monedei de cont“, uneori înșelător numită „bani imaginari“.

Vor mai trece totuși secole pînă cînd banii din metal vor dobîndi statutul de bani simbolici¹¹¹. Nu l-au dobîndit integral nici chiar în ziua de azi. Ca urmare Europa a fost copleșită de schimbări constante ale valorii prin devalorizare, așa de constante încît Marc Bloch a considerat acest fenomen “firul universal al istoriei monetare”¹¹². Totuși nimeni n-a sugerat în mod serios, pe vremea aceea, că s-ar putea lipsi de metale prețioase.

Și aceasta din felurite motive. Consilierii guvernamentali erau personal interesați în acest sistem¹¹³. Nu trebuie să uităm că în Evul Mediu târziu, monetăriile erau încă întreprinderi comerciale care serveau interese private¹¹⁴. Dar mai importantă decât interesul personal a fost psihologia colectivă a fricii, bazată pe realitatea structurală a unui sistem economic slab articulat. Banii de cont ar fi putut oricând să se prăbușească. Nu era, desigur, în puterea nimănui de a-i controla, nici singur, nici în înțelegere cu alții, oricât de bogați ar fi fost aceștia. Într-adevăr, cine știa dacă întreaga economie monetară nu s-ar putea prăbuși din nou? Se întâmplase înainte. Tezaurul era o barieră. Banii, ca mijloc de plată, puteau fi utilizați oricând ca o marfă, cu condiția ca cele două întrebuințări ale banilor, ca măsură a valorii și ca mijloace de plată, să nu se fi îndepărtat prea mult una de alta¹¹⁵. De aceea, folosirea metalelor prețioase a fost esențială și deci, fără ele, Europei i-ar fi lipsit încrederea colectivă necesară pentru a dezvolta un sistem capitalist în care profitul este bazat pe forme diferite de manifestare a valorii realizate. Acest lucru este *a fortiori* adevărat în condițiile existenței unui sistem economic mondial neimperial care, din alte motive, a fost esențial. Dat fiind acest fenomen de psihologie colectivă, parte integrantă a structurii sociale a epocii, metalele prețioase trebuie considerate un produs fundamental pentru o economie mondială prosperă.

Motivele explorărilor trebuie găsite nu numai în produsele pe care Europa dorea să le obțină, ci și în nevoia de locuri de muncă pentru diferite grupuri din Europa. Așa cum ne reamintește H. V. Livermore, cronicarii iberici ai timpului și cei imediat de după ei au fost primii care au consemnat că „ideea de a extinde *Reconquista* în Africa de nord a fost sugerată de nevoia de a găsi o ocupație utilă celor care trăiseră din raiduri de încălcare a frontierelor timp de aproape un sfert de secol”¹¹⁶.

Trebuie să ne reamintim problema cheie a declinului veniturilor senioriale în secolele al XIV-lea și al XV-lea. M. M. Postan a dat conduitei nobilimii engleze provocate de acest declin denumirea de „gangsterism”, un fenomen care constă în folosirea violenței ilegale pentru a-și reface standardul pierdut al venitului. Fenomene asemănătoare s-au petrecut în Suedia, Danemarca și

Germania. Una dintre formele acestei violențe a fost desigur expansiunea¹¹⁷. Principiul general care ar putea fi invocat este că, dacă nobilii feudali obțin un venit mai scăzut de pe moșile lor, ei se vor strădui să aibă mai mult pământ de pe care să-și scoată venitul, readucând astfel nivelul veniturilor lor reale la cel al doleanțelor sociale. Dacă deci ne întrebăm de ce Portugalia este cea care a început expansiunea pe mare și nu alte țări europene, un răspuns simplu este că nobilii din alte țări au fost mai norocoși. Ei puteau să întreprindă expansiuni mai ușoare, mai apropiate de casă, folosind caii mai degrabă decât corăbiile. Portugalia, din cauza geografiei sale, n-a avut de ales.

Fără îndoială, expansiunea peste mări a fost legată în mod tradițional de interesele comercianților, care realizau profituri de pe urma extinderii comerțului, și de cele ale monarhilor, care căutau să-și asigure deopotrivă glorie și venituri pentru tron. Ar fi posibil însă ca motivația inițială pentru explorările iberice să fi provenit în primul rând din interesele nobilimii, în special ale „fiilor mai tineri” cu titlu nobiliar dar săraci și lipsiți de pământ, și că numai după ce rețeaua comercială a început să funcționeze, comercianții cei mai prudenți (adesea mai puțin întreprinzători decât nobilii amenințați cu declasarea) să fi devenit și ei entuziaști¹¹⁸.

A fost oare suprapopularea cauza expansiunii? Aceasta este una dintre acele întrebări care complică problema. Braudel ne atrage atenția că a existat, cu siguranță, o suprapopulare în regiunea mediteraneană vestică și, ca dovadă, el citează expulzarea repetată a evreilor și în cele din urmă a *moriscilor* din diferite țări¹¹⁹. Dar E. E. Rich ne asigură „că surplusul populației excedentare a avut un rol neglijabil [în motivarea expansiunii din secolele al XV-lea și al XVI-lea]... Este posibil ca surplusul de populație să fi fost absorbit de războaie ori de orașe (mai mult de atât nu putea fi)”¹²⁰. E probabil, sînt de acord, dar cum s-au hrănit –cum s-au îmbrăcat, au locuit etc.– cei care plecau la orașe (ori în războaie)? A existat spațiu fizic pentru populație, chiar pentru populația excedentară în Europa. Într-adevăr, aceasta a fost chiar o latură a problemei a cărei rezolvare a condus la expansiune. Spațiul fizic a fost un element care dădea putere țărănimii în raport cu nobilimea, și deci un factor al declinului veniturilor senioriale, al crizei

feudalismului. Societățile europene au putut să-i răspundă în diverse moduri. Unul a fost să se definescă ele însele (cel puțin implicit) drept suprapopulate și, deci, ca avînd nevoie de o bază teritorială mai largă¹²¹. În realitate, ceea ce-i trebuia nobilimii (și burgheziei), ceea ce vor și obține, a fost o forță de muncă mai docilă. Mărirea populației n-a fost o problemă; relațiile sociale au fost acelea care au guvernat interacțiunea dintre clasele superioare și cele inferioare.

În sfîrșit, ar putea oare fi explicată expansiunea pe mare prin „spiritul de cruciadă“, prin necesitatea evanghelizării? Și de data aceasta punerea întrebării împinge în umbră problema reală. Fără îndoială, creștinismul a luat o formă militantă în Peninsula Iberică, unde luptele naționale erau de multă vreme definite în termeni religioși. Fără îndoială, aceasta a fost epoca *înfrîngerii* creștine de către turcii musulmani în sud-estul Europei (chiar la porțile Vienei). Iar expansiunea atlantică trebuie să fi reflectat o reacție psihologică la aceste evenimente, „un fenomen de compensație, un fel de salt înainte“, cum ne sugerează Chaunu¹²². Fără îndoială pasiunile creștinismului explică multe dintre deciziile speciale luate de către spanioli și portughezi, și probabil parțial intensitatea angajării sau supraangajării lor. Pare însă mai plauzibil să considerăm acest entuziasm religios ca un tip de raționalizare, unul fără îndoială interiorizat de mulți dintre actori, întărind și susținînd, așadar, procesul — iar, economic, distorsionîndu-l. Dar istoria a cunoscut cu prea multă regularitate situația în care pasiunea s-a preschimbat în cinism pentru a nu fi suspicioși cînd se invocă asemenea sisteme de credință ca factori primi în explicarea genezei și persistenței de lungă durată a unei acțiuni sociale de mare anvergură.

Tot ceea ce s-a spus despre structura motivației pentru expansiune nu reprezintă un răspuns concludiv la întrebarea: de ce portughezii? Am vorbit despre nevoile materiale ale Europei, despre o criză generală a veniturilor senioriale. Am argumentat, desigur, în acest context interesul particular al Portugaliei de a rezolva chestiunea prin explorarea atlantică; dar nu este suficient pentru a fi convingători. Trebuie, de aceea, să trecem de la problema motivațiilor la aceea a capacităților. De ce a fost Portugalia, dintre toate statele Europei, cea mai în

stare să susțină impulsul inițial? Un răspuns evident poate fi găsit pe orice hartă. Portugalia are deschidere spre Atlantic și este situată imediat în vecinătatea Africii. În raport cu colonizarea insulelor atlantice și cu explorarea coastei de vest a Africii, ea a fost evident cea mai apropiată. În plus, distribuția curenților oceanici a favorizat, în condițiile date ale tehnologiei timpului, plecările din porturile portugheze (ca și din cele din sud-vestul Spaniei)¹²³.

În plus, Portugalia avea deja o bogată experiență în comerțul pe distanțe mari. În această privință, dacă portughezii nu se puteau măsura cu venețienii sau cu genovezii, în schimb, așa cum arată cercetările recente, dispuneau de o pregătire însemnată situată probabil la nivelul celei a cetăților din nordul Europei¹²⁴.

Al treilea factor a fost disponibilitatea de capital. Genovezii, marii rivali ai venețienilor, au decis de timpuriu să investească în întreprinderea comercială iberică și să-i încurajeze eforturile în direcția expansiunii peste ocean¹²⁵. Spre sfârșitul secolului al XV-lea, genovezii îi vor prefera pe spanioli portughezilor, dar aceasta, mai ales din cauză că cei din urmă puteau în acel moment să-și permită să se lipsească de coordonarea și de tutela genovezilor, și astfel să le diminueze profitul. Verlinden numește Italia „singura națiune colonizatoare efectivă în timpul Evului Mediu”¹²⁶. În secolul al XII-lea, când genovezii și pisanii apar întâia oară în Catalonia¹²⁷ și în secolul al XIII-lea, când îi întâlnim întâia oară în Portugalia¹²⁸, ni se înfățișează o parte a eforturilor italienilor de a atrage popoarele iberice în comerțul internațional al epocii. Dar odată așezați acolo, italienii vor urma să joace un rol director în eforturile de colonizare iberică deoarece, sosind acolo așa de devreme „ei au fost capabili să cucerească pozițiile cheie ale Peninsulei Iberice înseși”¹²⁹. Cam prin 1317, după cele spuse de Virginia Rau, „orașul și portul Lisabona vor reprezenta marele centru al comerțului genovez...”¹³⁰. Așadar, în ultima perioadă a secolului al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea, neguțătorii portughezi au început să se plîngă în legătură cu „intervenția nelegitimă [a italienilor] în comerțul cu amănuntul al regatului, ceea ce amenința poziția dominantă a neguțătorilor naționali în această ramură a comerțului”¹³¹. Soluția a fost simplă și, într-o oarecare măsură, clasică. Italienii au fost

asimilați prin căsătorii și au devenit aristocrați funciari atît în Portugalia cît și în Madeira.

A existat și un alt aspect al economiei comerciale care a contribuit la spiritul întreprinzător al Portugaliei, comparativ cu, să zicem, cel al Franței sau Angliei. A fost o ironie că Portugalia a fost cel mai puțin absorbită în zona care va deveni economia mondială europeană, legîndu-se mai degrabă, într-un grad semnificativ, cu zona mediteraneană islamică. Ca o consecință, economia acesteia a fost mai monetizată și populația relativ mai urbanizată¹³².

Nu numai geografia și puterea comercială au contribuit însă la avantajul Portugaliei. Pe lîngă acestea, un rol important l-a avut puterea aparatului său de stat. Portugalia a fost în această privință foarte diferită de celelalte state europene occidentale, diferență care a durat tot secolul al XV-lea. Ea a cunoscut o perioadă de pace cînd ceilalți au trecut printr-o stare de războaie interne¹³³. Stabilitatea statului a fost importantă nu numai pentru că a creat climatul de mare avînt pentru întreprinzători, ci și pentru că acest climat a încurajat nobilimea să-și găsească alte debușee pentru energiile sale decît războaiele interne sau intereuropene. În același timp, această stabilitate a fost crucială și pentru că însuși statul a fost sub multe aspecte principalul întreprinzător¹³⁴. Statul avînd stabilitate, a putut să-și consacre energiile unor acțiuni comerciale profitabile. Logica geoistoriei i-a dictat Portugaliei, așa cum am văzut, expansiunea atlantică, aceasta fiind cea mai judicioasă întreprindere comercială a statului.

De ce Portugalia? Deoarece ea singură dintre statele europene și-a maximalizat energia volițională și posibilitățile. Europa avea nevoie de o bază arabilă mult mai extinsă pentru a-și susține o expansiune economică în măsură să compenseze declinul critic al veniturilor senioriale și să permită evitarea războaielor de clasă *in statu nascendi*, potențial foarte periculoase, pe care criza feudalismului le implica. Europa avea nevoie de multe lucruri: metale prețioase, materii prime, proteine, mijloace de conservare a proteinelor, hrană, lemn, materiale prime pentru textile. Și avea nevoie, de asemenea, de o forță de muncă mai docilă.

Dar termenul de „Europa“ nu trebuie să fie reificat. Nu există un factor central care să fi acționat sub semnul

acestor obiective de lungă durată. Deciziile erau luate de către grupuri de oameni care acționau în baza intereselor lor imediate. În cazul Portugaliei, „afacerea descoperirilor“ pare să fi prezentat un avantaj pentru multe grupuri, pentru stat, pentru nobilime, pentru burghezia comercială (indigenă și străină), chiar pentru semiproletariatul orașelor.

Pentru stat, un stat *mic*, avantajul a fost evident. Expansiunea era calea cea mai promițătoare pentru creșterea veniturilor și pentru acumularea gloriei. Iar statul portughez era aproape singurul dintre statele Europei acelei perioade care nu era frământat de conflicte interne. El realizase o stabilitate politică moderată cu cel puțin un secol mai devreme decât Spania, Franța și Anglia.

Tocmai această stabilitate a generat elanul nobilimii. Confrunțați cu aceeași presiune financiară ca și nobilii europeni din alte zone, nobilii portughezi au fost lipsiți de potențialul financiar și narcotizant al războaielor intestinale (în cazul că le câștigau). N-ar fi putut spera nici să-și compenseze poziția financiară prin colonizare internă. Portugaliei i-a lipsit pământul. Astfel, nobilii au fost sensibili la ideea unei expansiuni oceanice și și-au oferit „fiii mai tineri“ ca element de comandă necesar expedițiilor.

De această dată interesele burgheziei nu se aflau în conflict cu cele ale nobilimii. Pregătită pentru capitalismul de tip modern printr-o lungă ucenicie în comerțul la mare distanță și printr-o experiență de viață într-una dintre cele mai monetarizate arii ale Europei (datorită interferențelor economice cu lumea islamică mediteraneană), și burghezia a căutat să se elibereze de limitările pe care le presupunea mica piață portugheză. În măsura în care i-a lipsit capitalul, ea l-a găsit prompt la genovezi care, din propriile lor rațiuni legate de rivalitatea cu Veneția, erau pregătiți să-i finanțeze pe portughezi. Iar conflictul potențial dintre burghezia indigenă și cea străină a fost pus în surdina de consimțirea genovezilor de a se lăsa cu timpul asimilați de cultura portugheză.

În sfârșit, explorarea și curente comerciale rezultate creau premise ocupaționale pentru semiproletariatul urban din cadrul căruia mulți se refugiaseră în orașe pentru a scăpa de exploatarea accentuată determinată de

criza seniorială. Din nou, iată, potențialul pentru dezordine internă a fost diminuat prin expansiunea externă.

Și dacă această îmbinare de dorințe și posibilități nu ar fi fost de ajuns, Portugalia a fost binecuvîntată și de șansa de a avea una dintre cele mai bune așezări geografice în raport cu o asemenea întreprindere, atît prin ieșirea sa la Atlantic și spre sud, cît și prin convergența unor curenți oceanice favorabile. Nu trebuie așadar să ni se pară surprinzător, retrospectiv, că Portugalia a făcut saltul.

Mai există o ultimă chestiune cu care trebuie să ne confruntăm înainte de a putea trece la partea esențială a acestei cărți. Pînă aici am încercat să explicăm ce anume a condus Europa la pasul de a crea o economie mondială capitalistă. Trebuie, în fine, să explorăm succint cauzele pentru care capitalismul apare numai în cadrul unei economii mondiale —chestiune care va sta în centrul studiului nostru— și nu în cadrul unui imperiu mondial. O comparație nimerită, în acest sens, este aceea dintre Europa și China, care aveau aproximativ același volum de populație pe tot intervalul dintre secolele al XIII-lea și al XVI-lea¹³⁵.

Așa cum elegant afirmă Pierre Chaunu:

„Faptul că Vasco da Gama și Cristofor Columb... nu au fost chinezi... reprezintă un aspect care merită cîteva momente de reflecție. La urma urmelor, spre sfîrșitul secolului al XV-lea, atît cît literatura istorică ne permite să înțelegem, Extremul Orient, ca entitate comparabilă cu cea mediteraneană..., nu era în nici un fel inferior, cel puțin în aparență, Occidentului îndepărtat al continentului eurasiatic”¹³⁶.

În nici un fel inferior? Lămurirea chestiunii cere obișnuita comparație a tehnologiilor, și în această privință specialiștii au păreri împărțite. Pentru Lynn White Jr., Europa a cunoscut o expansiune în secolul al XVI-lea deoarece ea devansase restul lumii în tehnologia agriculturii încă de prin secolul al IX-lea e.n.:

„Între prima jumătate a secolului al VI-lea și sfîrșitul secolului al IX-lea Europa de nord a creat ori a primit o serie de invenții care s-au încheșat rapid într-un sistem de agricultură integral nou. În termenii muncii țărănești, acesta a fost cel mai productiv dintre cele pe care lumea le cunoscuse. [White se

referă la plugul greu, la sistemul de triplă rotație a culturilor, la pășunile comunale pentru cornute, la hamurile moderne și la potcoave]... Pe măsură ce diferitele elemente ale acestui nou sistem au fost perfecționate și răspândite, hrana a devenit mai abundentă și populația a crescut... Iar noua productivitate atinsă de fiecare dintre țăranii nordici a îngăduit multora dintre ei să părăsească agricultura pentru orașe, industrie și comerț¹³⁷.”

White subliniază de asemeni că Europa nordică a devansat restul lumii în domeniul tehnologiei militare în secolul al VIII-lea, iar în domeniul producției industriale în secolul al XI-lea. Pentru cel ce se întreabă asupra cauzelor unei atare situații, White răspunde atribuind acest fenomen acelei profunde răscoliri a structurilor provocată de invaziile barbare, față de care Occidentul a avut probabil o reacție creativă, în termenii lui Toynbee¹³⁸.

Alți specialiști nu sînt totuși de acord cu evaluarea faptică. Să ne referim de pildă, la tehnologia militară. Carlo Cipolla remarcă:

„Probabil că tunurile chinezești erau cel puțin tot atît de bune ca cele occidentale, dacă nu mai bune pînă la începutul secolului al XV-lea. Totuși, în cursul secolului al XV-lea, tehnologia europeană a făcut progrese notabile... Artileria europeană a devenit incomparabil mai puternică decît oricare dintre tunurile făcute vreodată în Asia, și nu este greu să observi, în textele secolului al XVI-lea, ecourile acelui amestec de surpriză și teroare care se declanșau la apariția artileriei europene¹³⁹.”

În mod similar, Joseph Needham, care este încă în toiul realizării monumentalei sale prezentări a istoriei științei și tehnologiei chineze, datează momentul instaurării avantajului industrial și tehnologic european asupra Chinei numai pe la 1450 e.n.¹⁴⁰ Ce anume explică saltul înainte al Europei? Nu un singur factor, zice Needham, ci „un întreg organic, un pachet de schimbări”.

„Fapt este că în dezvoltarea spontană autohtonă a societății chineze nu s-a produs nici o schimbare drastică similară Renașterii sau „revoluției științifice” a Occidentului. Îmi place adesea să-mi reprezint evoluția chineză ca fiind reprezentată de o curbă ușor urcătoare, menținîndu-se în mod notabil

la un nivel mai ridicat decât acela al Europei, să zicem din secolul al II-lea și pînă în secolul al XV-lea. Ulterior însă, după declanșarea renașterii științifice în Occident o dată cu revoluția galileică, adică cu ceea ce s-ar putea numi tehnica de bază a descoperirii științifice înseși, curba științei și tehnologiei în Europa începe să urce intens, într-o formă aproape exponențială, depășind nivelul societăților asiatice... Această violentă abatere începe acum să se corecteze¹⁴¹.”

Cîțiva specialiști insistă asupra aportului crucial în dezvoltarea Europei al cîrmei de direcție în secolul al XV-lea¹⁴². Dar Needham dovedește existența cîrmei în China din aproximativ primul secol e.n., o invenție difuzată probabil din China spre Europa în secolul al XII-lea e.n.¹⁴³.

Dacă aprecierea lui Needham cu privire la competența și superioritatea tehnologiei chineze asupra Occidentului, pînă în momentul avîntului brusc al acestuia, este corectă, atunci este și mai uimitor faptul că explorările chineze și portugheze peste mări au început efectiv simultan, dar că după nici 28 de ani chinezii s-au retras în carapacea continentală și au renunțat la orice alte încercări. Și nu ca o consecință a lipsei de succes. Cele șapte călătorii ale amiralului-eunuc Cheng Ho între 1405 și 1433 au reprezentat un mare succes. El a călătorit în tot Oceanul Indian, din Java pînă în Ceylon și Africa de est. Din cele șapte călătorii ale sale a adus tribut și produse exotice pentru curtea chineză, care a apreciat în mod deosebit acțiunile sale. Călătoriile au încetat cînd Cheng Ho a murit în 1434. Mai mult, cînd, în 1479, Wang Chin, tot un eunuc, interesat în lansarea unei expediții militare la Annam, s-a adresat arhivelor pentru a consulta textele lui Cheng Ho asupra Annamului, i s-a refuzat accesul. Textele au fost interzise parcă pentru a șterge memoria însăși a lui Cheng Ho¹⁴⁴.

Originile expedițiilor și cauzele încetării lor sînt deopotrivă neclare. Se pare că li se opunea constant birocrăția oficială a mandarinilor confucieni¹⁴⁵. Întrebarea este de ce. Pe de altă parte, expedițiile păreau a fi susținute de împărat. Cum altfel ar fi putut fi lansate? O dovadă suplimentară în acest sens o constituie, pentru Tien-Tsê Chang, faptul că, la începutul secolului al XV-lea, funcția Biroului Vaselor Comerciale, o instituție

de stat începînd cu secolul al VIII-lea e.n., a fost preschimbată din funcție de colectare a taxelor vamale (care a devenit acum o funcție provincială) în cea de transmitere a tributului, care era desigur de o importanță considerabilă în epoca lui Cheng Ho. Chang se întreabă în legătură cu descentralizarea strîngerii vănilor, care a permis probabil bariere mai scăzute în unele regiuni: „Să nu fi acordat împăratul o atenție deosebită încurajării comerțului străin a cărui importanță pentru China a fost cît se poate de evidentă?”¹⁴⁶

Cît se poate de evident acest fapt, totuși curînd încurajarea a încetat. De ce? Pentru William Willetts, aceasta are legătură cu *Weltanschauung*-ul chinezilor. Le-a lipsit, se spune, un fel de misiune colonizatoare tocmai pentru că, în aroganța lor, ei se considerau lumea în întregul ei¹⁴⁷. În plus, Willetts consemnează alte două cauze mai directe pentru încetarea explorărilor: „ura patologică resimțită de birocrăția oficială confucianistă față de eunuci”¹⁴⁸ și „surgerea fondurilor de tezaur prilejuită de echiparea misiunilor peste mări”¹⁴⁹. Ultima pare un motiv ciudat, întrucît surgerea ar fi putut fi compensată probabil de venitul pe care întreprinderile coloniale l-ar fi putut genera. Cel puțin așa considerau trezoreriile europene din aceeași epocă.

Există și alte explicații ale căror argumente se referă la focarele alternative ale atenției politice care au abătut în altă direcție interesul explorărilor din Oceanul Indian. De exemplu, G. F. Hudson ajunge la concluzia că reorientarea spre nord a capitalului, de la Nanking spre Pekin în 1421, consecință a amenințării crescînde a năvălirii barbarilor mongoli, ar fi putut să abată atenția imperială de la problema explorărilor¹⁵⁰. Boxer explică întreruperea prin amenințarea dinspre răsărit a acelor *Wako*, bande piraterești japoneze care prădau coasta Chinei¹⁵¹. M.A.P. Meilink-Roelofs sugerează că tendința retragerii a putut fi declanșată de către presiunea comercianților islamici în Oceanul Indian¹⁵².

Chiar dacă toate aceste aspecte sînt adevărate, nu par a fi cauze suficiente. De ce n-a existat motivația internă predispusă să interpreteze aceste dificultăți externe mai degrabă ca pe niște factori de întrerupere decît ca obstacole definitive? Să nu fi dorit China, așa cum sugerează unii analiști, pur și simplu să se extindă?¹⁵³ Pierre Chaunu ne oferă o cheie cînd ne sugerează că unul

din lucrurile care i-au lipsit Chinei au fost „grupurile cu voință convergentă” de expansiune¹⁵⁴. Acest aspect este foarte grăitor, căci ne amintim că ceea ce izbea în Portugalia erau tocmai interesele paralele ale *diferitelor* grupări sociale pentru explorarea mărilor și pentru expansiune. Să revedem așadar aspectele prin care s-a deosebit lumea europeană de cea chineză.

A existat, mai întâi, o diferență semnificativă în agronomie. Am discutat preferințele pentru consumul de carne în Europa, preferințe care s-au accentuat o dată cu „criza” din secolul al XIV-lea. Și, deși consumul de carne în masa populației va diminua mai târziu, începînd cu secolul al XVI-lea pînă în secolul al XIX-lea, aceasta nu va însemna în mod necesar un declin în ceea ce privește predispoziția de a folosi pămîntul mai degrabă pentru vite decît pentru cereale. Ponderea absolută a claselor superioare în Europa s-a mărit începînd cu secolul al XVI-lea, între altele, și din cauza creșterii dramatice a populației, însă suprafața care putea fi folosită pentru producția de carne a rămas aceeași. Nu este nici o contradicție între acest lucru și declinul relativ al consumului de carne la clasele de jos, care-și vor obține cerealele atît din ariile periferiale, prin import, cît și printr-o cultivare mai intensivă practică în Europa occidentală ca rezultat al progresului tehnologic.

China, prin contrast, căuta să-și dezvolte o bază agricolă mai puternică, prin mărirea producției de orez în părțile de sud ale țării. Accentul pe vite în Europa a condus la folosirea extensivă a forței animale ca motor al producției. Orezul este cu mult mai bogat în calorii raportat la unitatea de pămînt cultivat, cerînd însă un volum mai mare de mîină de lucru.

Astfel, notează Chaunu, folosirea puterii animale în Europa însemna că „omul european posedă în secolul al XV-lea o forță motrice cam de cinci ori mai puternică decît aceea posedată de către omul chinez, următoarea pe scara favorizatorilor la nivel mondial în epoca descoperirilor”¹⁵⁵.

Dar chiar și mai important decît acest avans tehnologic, în ceea ce privește chestiunea noastră, este implicația pe care a avut-o această relație deosebită a omului cu pămîntul. Așa cum arăta Chaunu:

„Europeanul risipește spațiul. Chiar în punctul minimului demografic de la începutul secolului al

XV-lea, Europei i-a lipsit spațiul... Dar dacă Europei îi lipsește spațiul, Chinei îi lipsesc oamenii...

«*Decolarea*» europeană se produce, se pare, în aceeași perioadă (secolele al XI-lea - al XIII-lea) cu «*decolarea*» chineză a producției de orez, dar prima este infinit mai revoluționară, în măsura în care condamnă puternica arie mediteraneană la cucerirea Planetei...

Oricum am lua-o, eșecul chinez din secolul al XV-lea este mai puțin consecința unei lipse relative a mijloacelor cît a unei sărăcii a motivațiilor. Principala motivație rămîne nevoia, adesea subconștientă, de spațiu¹⁵⁶."

Avem, aici cel puțin, o explicație plauzibilă a faptului pentru care China putea să nu dorească expansiunea pe mare. China a cunoscut, de fapt, o expansiune, dar în interior, extinzîndu-și producția de orez înăuntrul frontierelor sale. „Americile interne” ale Europei în secolul al XV-lea au fost repede epuizate, dată fiind agronomia care depindea de tot mai mult spațiu. Nici omul, nici societățile nu se angajează în sarcini dificile în mod gratuit. Explorarea și colonizarea sînt sarcini dificile.

O ultimă precizare care s-ar putea face ar fi că din anumite motive, secolul al XV-lea a însemnat pentru China ceea ce Van der Sprenkel numește o perioadă de „contra-colonizare”, de migrație a populației din ariile producătoare de orez¹⁵⁷. Dacă, pe de o parte, un asemenea fenomen a făcut posibilă relaxarea presiunii „supra-populației” (termen întotdeauna dependent de o definiție socială), în schimb, pe de altă parte, același fenomen a slăbit potențialul de industrializare al Chinei, fără a-i oferi avantajele compensatoare ale unui imperiu colonial. „Decolarea” e posibil astfel să fi eșuat.

Există o a doua mare diferență între Europa și China. China era un vast imperiu, așa cum în această epocă era lumea turco-musulmană. Europa nu era un imperiu. Ea era o economie mondială în naștere, compusă din mici imperii, state-națiuni, și orașe-state. Sînt multe aspectele sub care această diferență a fost importantă.

Să începem cu argumentele pe care le aduce Weber în legătură cu implicațiile celor două forme de dezintegrare a unui imperiu: feudalizarea, ca în Europa occidentală, și prebendalizarea ca în China¹⁵⁸. El susține

că este mult mai probabil ca un nou stat centralizat să se nască dintr-un sistem feudal decît dintr-unul prebendial. Cazul analizat de Weber prezintă următoarele aspecte:

„Senioria occidentală, ca și cea orientală indiană, s-au dezvoltat ca urmare a dezintegrării autorității centrale a puterii de stat patrimoniale —dezintegrarea Imperiului carolingian în Occident, dezintegrarea puterii califilor și a maharadjahilor sau a Marilor Mogoli în India. Totuși, în Imperiul carolingian, noul strat s-a dezvoltat pe bazele unei economii rurale de subzistență.

[Ca atare, acesta s-a aflat probabil la un nivel *mai scăzut* de dezvoltare economică decît corespondentul său oriental]. Prin vasalitatea legată de jurămîntul de fidelitate, concepută după modelul vasalilor de război, pătura lorzilor a fost legată de rege și s-a interpus între popor și rege. Relații feudale existau și în India, dar acestea n-au fost decisive nici pentru formarea unei nobilimi, nici pentru apariția unui sistem al mării proprietăți funciare particulare.

În India, ca și în tot Orientul, s-a dezvoltat o seniorie caracteristică mai degrabă ca urmare a arendării dărilor (*tax-farming*) [pesemne, din cauză că puterea centrală era încă destul de *puternică* pentru a conserva sistemul fiscal al dărilor iar economia s-a *dezvoltat* suficient și cu o îndeustătoare circulație a banilor pentru a furniza principalul surplus necesar pentru dări, în comparație cu Occidentul Evului Mediu timpuriu, pe cît se pare mai puțin dezvoltat] și a prebendelor fiscale și militare ale unui stat cu mult mai birocratic. Privită ca o categorie economică, senioria orientală a rămas de aceea, în esență, o «*prebendă*» și n-a devenit un «*fief*»; s-a petrecut nu o feudalizare, ci o prebendializare a statutului patrimonial. Paralela comparabilă occidentală, deși subdezvoltată, nu este fieful medieval, ci vînzarea rangurilor și a prebendelor în tot timpul secolului al XVII-lea papal sau în epoca aristocrației franceze a magistraților (*noblesse de robe*). Exista și un factor pur militar important pentru explicarea evoluțiilor diferite ale Orientului și Occidentului. În Europa cavalerul a fost, din punct de vedere tehnic, o forță de primă importanță a feudalismului. În India, în ciuda numărului lor, cavalerii erau relativ mai puțin

importanți și eficienți decât pedestrașul care a deținut un rol primordial în armate, de la Alexandru la Mogoli¹⁵⁹.”

Logica argumentării lui Weber sună cam așa: Un factor tehnic (importanța cavalerilor) determină întărirea războinicilor de rang intermediar în raport cu centrul în decursul procesului de dezintegrare a unui imperiu. De aici, noua formă socială care se naște este feudalismul, mai degrabă decât un stat prebendial, în cazul căruia centrul este relativ mai puternic decât în cazul sistemului feudal. De asemenea, economia unui sistem feudal este mai puțin dezvoltată decât aceea a unui sistem prebendial. (Dar este aceasta o cauză ori o consecință? Weber nu este clar în această privință). Pe termen scurt, feudalizarea este evident preferabilă din punctul de vedere al marilor proprietari funciari, întrucât le asigură mai multă putere (și poate mai mult venit?). Dar în timp, o clasă care își extrage beneficiile dintr-o relație prebendială (fiscală) cu pămînturile (*prebendal land-controlling class*) poate rezista mai bine procesului de afirmare a unei monarhii cu adevărat centralizate decât o clasă de proprietari feudali, deoarece sistemul feudal poate fi utilizat de către rege, în măsura în care el însuși se poate instala în vârful unui sistem ierarhic unic de relații feudale (capețienilor le-au trebuit mai multe secole să îndeplinească acest lucru), pentru a construi un sistem de loialitate față de sine, care, odată edificat, își poate pierde elementul personal, devenind loialitate față de o națiune a cărei încarnare o reprezintă regele. Prebendalismul, fiind un sistem cu mult mai contractual decât feudalismul, nu poate fi înțeles prin asemenea legături mistice. (Caz în care, în mod incidental și în trecere, putem considera prebendalismul în ascensiune în Franța secolului al XVII-lea ca un regres, iar Revoluția Franceză ca o încercare de a compensa regresivitatea.)

Joseph Levenson, într-o carte consacrată întrebării „De ce nu China?“, ne propune un răspuns nu prea diferit de cel al lui Weber:

„În mod ideal și logic, feudalismul ca un «tip ideal» sociologic este complet opus capitalismului. Dar istoricește și cronologic i-a oferit un stimulent. Tocmai absența unor constrângeri feudale în China a ridicat un obstacol mai mare în calea expansiunii capitalismului (și expansiunii mondiale capitaliste)

decît prezența lor în Europa. Pentru că societatea birocratică non-feudală a Chinei, societate de durată, în stare să se autoregleze, a primit și a înăbușit capitalismul embrionar, ruinîndu-i potențialul revoluționar, exact în măsura în care, în mod ideal, era mai apropiată de formele capitaliste elementare decît societatea feudală. E de mirare că pînă și în Portugalia, una dintre puterile capitaliste cele mai mici în cele din urmă, un proces social exact pe dos decît cel din China a eliberat forța de expansiune în loc de a o comprima? În Portugalia și în Europa occidentală în general, s-a desfășurat un proces proto-capitalist de desprindere de feudalism și de erodare a feudalismului. Și tocmai acesta a fost un proces diferit de persistența în China a unei societăți birocratice, nonfeudale, descurajantă deopotrivă pentru feudalism cît și pentru capitalism¹⁶⁰.”

Există aici un argument pe care-l întîlnim frecvent: receptivitatea inițială a unui sistem la forme noi nu conduce la o schimbare graduală continuă, ci mai degrabă la sufocarea schimbării, pe cînd rezistența inițială conduce în cele din urmă la o breșă.

Feudalizarea a adus cu ea fragmentarea structurii imperiale, pe cînd prebendalizarea a menținut-o. Puterea și venitul au fost distribuite în primul caz unor proprietari de pămînt tot mai autonomi, stabiliți într-o zonă, legați de o anumită țărînire dată, iar, în celălalt caz, unui strat de dimensiunile unui imperiu, în mod deliberat nelegat de o arie locală, semiuniversalist în recrutare dar, prin aceasta, dependent de favorurile centrului. Întărirea centrului unui imperiu reprezenta o muncă imensă, una care a început abia în secolul al XX-lea sub Partidul Comunist Chinez. Crearea unor unități centralizate în arii mai mici era imposibilă cîtă vreme centrul își menținea o coerență, pe care a avut-o sub dinastia Ming și apoi sub dinastia succesoare Manchu; pe cînd a crea unități centralizate într-un sistem feudal a fost, precum știm, o chestiune realizabilă, chiar dacă dificilă. Weber a subliniat destul de clar motivele:

„Un rezultat general al patrimonialismului oriental cu prebende sale pecuniare a fost că, în mod tipic, numai cucerirea militară sau revoluțiile religioase ar fi putut sfărîma structura rezistentă a intereselor prebendiale, creînd astfel noi distribuții ale puterii și

în consecință noii condiții economice. Orice încercare de inovație internă a eșuat însă datorită obstacolelor mai sus menționate. Europa modernă, cum s-a spus, este o mare excepție istorică în raport cu această situație, deoarece, în primul rând a lipsit pacificarea unui imperiu unificat. Ne putem reaminti că în Statele Luptătoare, chiar stratul prebendarilor statului care blocau raționalizarea administrativă în imperiul mondial au fost altă dată promotorii săi cei mai puternici. După aceea stimulii (acestei atitudini) au dispărut. *Exact în măsura în care competiția pentru piețe a impus raționalizarea întreprinderii private, tot astfel competiția pentru putere politică a impus raționalizarea economiei de stat și a politicii economice deopotrivă în Occident și în China Statelor Luptătoare.* În economia privată, monopolizarea slăbește calculul rațional care este sufletul capitalismului; în sînul statelor monopolul puterii secătuieste managementul rațional în administrație, finanțe, și în politica economică. ...Pe lîngă diferența mai sus menționată în cazul Occidentului au existat forțe puternice și independente. Cu acestea puterea princiară se putea alia în scopul zdrobirii constrîngerilor tradiționale; însă, în condiții cu totul speciale, aceste forțe puteau să-și folosească propria putere militară pentru a se scutura de legăturile puterii patrimoniale¹⁶¹."

Există și un alt factor care trebuie luat în considerație cînd înfățișăm relația centrului regional sau a punctului înaintat al unui sistem cu periferia într-o economie mondială comparativ cu un imperiu. Un imperiu este responsabil pentru administrarea și protejarea unei mase de populație și a unui teritoriu uriaș. Aceasta epuizează atenția, energia și profitul care ar putea fi investite în dezvoltarea capitalului. Să luăm spre exemplu cazul acelor *Wako* japoneze și al impactului lor probabil asupra expansiunii chineze. În principiu, *Wako* au reprezentat pentru China o problemă mai redusă decît turcii pentru Europa. Dar cînd turcii au înaintat spre răsărit, n-a existat nici un împărat european care să-și amintească de expedițiile portugheze. Portugalia n-a fost deviată de la aventurile sale pe mare pentru a apăra Viena, deoarece Portugalia n-a avut nici o obligație politică să facă așa ceva, și n-a existat nici un aparat prin care i s-ar fi putut

impune să facă un asemenea lucru, nici vreun grup social european ale cărui interese ar fi fost slujite de o asemenea diversiune.

Nici n-ar fi părut expansiunea atât de direct avantajoasă unui împărat european așa cum i s-a arătat regelui portughez. Am arătat că împăratul chinez putea să considere, așa cum birocrația chineză le-a și considerat, expedițiile lui Cheng Ho ca o secătuire a tezaurului, pe câtă vreme nevoia de sporire a finanțelor statului a fost chiar unul dintre motivele expansiunii europene. Un imperiu nu poate fi conceput ca un întreprinzător, așa cum poate fi considerat un stat într-o economie mondială. Pentru că un imperiu pretinde să fie un întreg. El nu-și poate îmbogăți economia prin scurgerea fondurilor din alte economii, pentru că el este economia unică. (Aceasta a fost desigur ideologia chineză și probabil credința lor.) Se poate desigur spori participarea împăratului la repartiția economică. Dar aceasta înseamnă că statul caută nu profituri de întreprindere, ci un tribut mai mare. Și chiar forma de tribut poate deveni economic dezavantajoasă de îndată ce forța politică a centrului slăbește, întrucât sub atare circumstanțe plata „tributului“ poate fi o formă deghizată a unui comerț dezavantajos pentru imperiu¹⁶².

Există o legătură și între tehnologia militară și existența unei structuri imperiale. Carlo Cipolla ridică chestiunea legată de cauza pentru care chinezii n-au adoptat avantajele tehnologice militare pe care am văzut că portughezii le-au adoptat. El sugerează următoarea explicație: „Temându-se de bandele interne la fel de mult ca și de dușmanii străini, și de revoltele dinlăuntru nu mai puțin decât de invaziile străine, curtea imperială a făcut tot ceea ce a depins de ea pentru a limita atât răspîndirea cunoștințelor despre artilerie, cât și proliferarea artizanilor pricepuți în această artă“¹⁶³. În Europa, cu multiplele sale suveranități, nu există nici o speranță de limitare a răspîndirii armelor. În China, după cât se pare, acest lucru era încă posibil, și, ca urmare, sistemul centralizat a provocat o dare înapoi a avansului tehnologic esențial pe termen lung pentru menținerea puterii sale. Încă o dată, forma imperială a putut servi ca o constrângere structurală, de data aceasta pentru dezvoltarea tehnologică.

Rămîne o ultimă problemă nerezolvată. A apărut în China, în acea perioadă, o ideologie a individualismului, aceea a școlii lui Wang Yang-ming, pe care William T. Du Bary o șocotește comparabilă cu doctrinele umaniste din Occident și pe care el o consideră „aproape o revoluție în gîndire“, dar care n-a reușit totuși „să se dezvolte deplin“¹⁶⁴. N-a fost oare individualismul ca ideologie un semnal privitor la forța unei burghezii în formare și un suport împotriva forțelor tradiționaliste?

În opinia lui Roland Mousnier, în China situația pare a fi fost cu totul contrară. Analizeze sale cu privire la conflictele sociale din China dinastiei Ming arată că individualismul a fost arma mandarinilor confucianiști, clasa birocratică, cu o viziune atît de „modernă“, împotriva eunucilor, care erau „întreprinzători“ și „feudali“ în același timp, și care au reprezentat impulsul „naționalist“ al Chinei dinastiei Ming¹⁶⁵. Mousnier aduce următoarea argumentație:

„Pentru a avansa în carieră, o largă parte a păturilor educate provenită din clasa mijlocie s-a castrat în mod voluntar. Datorită educației lor, reprezentanții acestor pături erau în stare să joace un rol preponderent și imperiul a fost în realitate guvernat de acești eunuci.

Odată obținîndu-și posturile înalte, ei își ajutau familiile, își creau pentru ei înșiși o clientelă prin distribuirea funcțiilor și a fiefurilor, devenind o veritabilă putere în interiorul imperiului însuși. Rolul mare jucat de eunuci pare a fi așadar o expresie a afirmării burgheziei. Prinții de sînge și oamenii de rang (*les grands*), în scopul apărării lor, își creau o clientelă alcătuită și ea din oameni educați proveniți din clasa mijlocie pe care îi avansau în administrație... Acest din urmă grup era alcătuit uneori din discipoli ai lui Wang Yang-ming și invocau preceptele acestuia pentru a se opune eunucilor care dețineau puterea. Eunucii erau de partea lui Chu Hi, apărătorul tradiției și al autorității (la care eunucii aveau, în acest moment, primii acces). Aceste lupte erau cu atît mai serioase cu cît prinții de sînge, oamenii de rang și eunucii aveau cu toții o putere de bază ca stăpîni ai pămînturilor (*maîtres du sol*). Reprezentanții dinastiei Ming căutaseră să-și întărească poziția creînd un tip de

feudalism al rudelor și fidelilor... Victima acestei stări de lucruri era țăranul. Cheltuielile statului creșteau neîncetat¹⁶⁶.”

Același lucru s-a întâmplat, desigur, și în Europa, dar în Europa, aceste cheltuieli susțineau o burghezie în naștere și o aristocrație care se zbătea, la limită, cum vom vedea, să se salveze ea însăși devenind burgheză, așa cum, la rîndu-i, burghezia devenea aristocratică. În China dinastiei Ming, ideologia, care în Occident slujise burgheziei să ducă la îndeplinire cucerirea maximă a puterii, era îndreptată chiar împotriva acestei burghezii care (dobîndind poate prea devreme o oarecare putere?) s-a văzut pusă în rolul de apărătoare a tradiției și autorității. Multe aspecte rămîn încă de elucidat în această chestiune, dar cel discutat aici aruncă deja o îndoială asupra unei corelații prea simplificatoare între ideologia individualismului și afirmarea capitalismului. Un asemenea aspect pune sub îndoială, cu siguranță, orice afirmație cauzală care ar atribui prioritate emergenței unei asemenea ideologii.

Discuția asupra Chinei ne duce la următoarele: Este îndoielnic faptul că ar fi existat vreo diferență semnificativă între Europa și China în secolul al XV-lea în privința unor aspecte esențiale: populație, arie, nivelul tehnologiei (atît în agricultură cît și în proiectarea navelor). În măsura în care au existat diferențe va fi greu să le folosim pentru a evalua mărimea decalajului dezvoltării în secolele următoare. În plus, diferența în privința sistemelor de valori pare și ea destul de mult exagerată și, în măsura în care o atare diferență a existat, din nou trebuie spus că nu contează în explicarea diferitelor consecințe. Pentru că, așa cum am încercat să arătăm, sistemele de idei pot fi utilizate în sprijinul unor interese contrare, asociate cu impulsuri structurale total diferite. Susținătorii primatului valorilor, în ardoarea lor de a respinge argumentele materialiste, par a se face vinovați ei înșiși de presupunerea unei corespondențe cu mult mai mecanice între ideologie și structura socială (deși ei le inversează ordinea cauzală) decît s-a făcut vreodată în marxismul clasic.

Diferența esențială dintre China și Europa reflectă, o spunem încă o dată, conjugarea unei tendințe de durată lungă cu un ciclu economic mai imediat. Tendința seculară de lungă durată merge înapoi în timp pînă la

vechile imperii ale Romei și Chinei, redând modul și gradul în care ele s-au dezintegrat. În vreme ce cadrul roman nu mai este decît o slabă amintire a cărei realitate medievală a fost amplu mediată de o biserică unitară, chinezii au reușit să păstreze o structură politică imperială, chiar dacă una slăbită. Aceasta a fost diferența dintre un sistem feudal și un imperiu mondial bazat pe o birocrație prebendială. Datorită acestui fapt, China a putut menține o economie mai avansată în multe aspecte decît aceea a Europei. E chiar posibil ca gradul de exploatare a țărănimii într-o mie de ani să fi fost mai mic.

La toate acestea, trebuie adăugate impulsurile agronomice ulterioare ale fiecăreia, ale Europei către creșterea animalelor și către grâu, ale Chinei către orez. Ultimul, cerînd spațiu mai redus și oameni mai mulți, strîmtoarea seculară a lovit cele două sisteme în chipuri diferite. Europa avea nevoie să se extindă geografic mai mult decît China. Iar, în măsura în care cîteva grupuri din China vor fi găsit expansiunea recompensatoare, ele au fost împiedicate să acționeze datorită faptului că deciziile cruciale erau centralizate într-un cadru imperial care trebuia să se preocupe înainte de toate de menținerea unui echilibru politic conjunctural al sistemului său mondial.

În acest fel China, după toate aparențele, părea mai bine plasată pentru a merge spre capitalism, ținînd seama de faptul că a avut deja o birocrație de stat generalizată, că a fost mai avansată în privința monetarizării economiei și foarte posibil, în același timp, a tehnologiei; și totuși, în cele din urmă, s-a dovedit a fi fost mai puțin bine plasată. Ea era împovărată de o structură politică imperială, apăsată de „raționalitatea“ sistemului ei de valori care zădărnicea folosirea de către stat a acelei pîrghii pentru schimbare (dacă ar fi dorit s-o folosească) pe care monarhii europeni au găsit-o în mistica loialităților feudale europene. Sîntem acum pregătiți să ne continuăm discuția. Cam pe la 1450, a fost creat în Europa, nu și în altă parte, cadrul apariției unei economii mondiale capitaliste. Acest sistem se baza pe două instituții-cheie, o largă diviziune mondială a muncii și aparate statale birocratice în anumite zone. Le vom aborda pe fiecare succesiv și global. Apoi vom arunca, pe rînd, o privire asupra celor trei zone ale economiei mondiale, pe care le vom numi semiperiferie, centru și

periferie. Le vom trata amplu în această ordine din motive de secvenționare istorică, motive care se vor clarifica în cursul discuției. Vom putea apoi revedea totalitatea demersului la un nivel mai abstract. Preferăm să facem acest lucru la sfârșit mai degrabă decât la început, nu numai din credința că argumentele teoretice vor fi mai convingătoare după ce materialul empiric a fost deja prezentat, dar și din convingerea că formularea finală a teoriei trebuie să decurgă din întâlnirea cu realitatea empirică, cu condiția ca o asemenea întâlnire, la rândul ei, să fi fost inspirată de o viziune elementară care face posibilă perceperea acestei realități.

NOTE

1. S.N. Eisenstadt, „Empires”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, p. 41.
2. O discuție cu privire la contradicțiile interne ale imperiilor care determină declinul lor poate fi găsită în lucrarea lui S.N. Eisenstadt, „The Causes of Disintegration and Fall of Empires: Sociological and Historical Analyses”, *Diogenes*, nr. 34, Vara, 1961, pp.82-107.
3. O asemenea realizare a fost un semn de înțelepciune politică. Primul semn în acest sens a fost refuzul Veneției în secolul al XIII-lea de a prelua povara politică a Imperiului Bizantin. Mario Abrate observă: „Organism politic care a rezultat din cea de- a patra Cruciadă, Imperiul Roman de Răsărit și-a concentrat întreaga speranță de supraviețuire în permanența legăturilor sale cu Vestul. Veneția, puterea navală care a susținut Cruciada și i- a furnizat mijloacele navale, n-a dorit să se împovăreze cu guvernarea politică a Imperiului (Dogele Enrico Dandolo a refuzat în fapt tronul care i s-a oferit) dar și-a asigurat aproape în mod automat monopolul comunicațiilor navale și al piețelor pentru toate teritoriile controlate de noul Dominion Latin”, în „Creta, colonia venețiană nei secoli XIII-XV”, *Economia e storia*, IV, 3, iulie-septembrie 1957, p. 251.
4. Frédéric C. Lane, „The Economic Meaning of War & Protection”, în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, 1966, p. 389.
5. Ferdinand Fried, *Le tournant de l'économie mondiale* (1942), citat în Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ediția a doua revăzută și completată, Lib. Armand Colin, Paris, 1966, I, p. 339.
6. Vezi F. Braudel, *La Méditerranée* I, pp. 339-340. Cîi privește Europa în secolul al XV-lea, Garrett Mattingly argumentează că aceasta încă cerea unități de scară redusă: „La începutul secolului al XV-lea societatea occidentală încă era lipsită de resurse pentru a organiza state stabile la scară națională. La scara orașului-stat italian putea fi realizat

acest lucru. În interior distanțele mai mici ce trebuiau acoperite au permis aducerea sub incidența unor soluții practice a problemelor de transport și comunicație și, în consecință, problemelor de încălzire a impozitelor și de menținere a autorității centrale". *Renaissance Diplomacy* Jonathan Cape, Londra, 1955, p. 59. Dar, precizează Mattingly, această situație se schimbă începând cu secolul următor: „În termeni de raporturi comerciale, sau de logistică militară, sau chiar de comunicație diplomatică, distanțele europene erau vizibil mai mari în secolul al XIV-lea decât în secolul al XVI-lea..." (*Ibidem*, p. 60).

7. „Când cineva spune «lume», cu referire la secolul al XVI-lea..., de fapt, în mod obișnuit, înțelege prin lume Europa... La o scară mondială, geografic vorbind, economia Renașterii reprezintă un aspect regional, neîndoiește primordial, dar totuși regional. Michel Mollat, „Y-a-t-il une économie de la Renaissance?" în *Actes de Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, p. 40.

8. „Înainte de constituirea unei adevărate economii mondiale (încă incompletă în secolul al XX-lea), fiecare nucleu de populație se află în centrul unei rețele de comunicație... Fiecare dintre aceste lumi corespunde... unui nucleu cu o mare densitate a populației. El este limitat de deșerturi, de mări, de pământuri virgine. Cazul Europei și cel al Chinei sînt deosebit de clare". Pierre Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Collection Nouvelle Clio, nr. 26, Presses Universitaires de France, Paris, 1969, p. 255.

9. Marc Bloch a atacat frontal confuzia de bază: „În mod evident, din faptul că o tranzacție stipulează un preț în echivalent bănesc ori în natură nimeni nu poate deduce în mod legitim, fără o evidență mai precisă, că plata a fost făcută sau nu în numerar...

Tot așa cum instituțiile politice ale feudalismului, caracterizate printr-o profundă slăbire a statului, au recurs la memorie și au păstrat urmele unui trecut cînd statul fusese puternic, tot astfel economia, chiar cînd schimbul devenise minimal, nu și-a întrerupt niciodată atașamentul său la o schemă monetară, ale cărei principii erau moștenite de la civilizațiile precedente". „Économie-nature ou économie-argent?: un pseudo-dilemme", *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, pp. 13-14. Bloch afirmă mai departe: „Feudalismul european ar trebui de aceea văzut ca rezultat al dezagregării violente a societăților mai vechi. Acesta ar fi, de fapt, îninteligibil fără marea revărsare a invaziilor germanice care, unind cu forța două societăți aflate anterior în stadii de dezvoltare foarte diferite, le-a distrămat pe amîndouă...". *Feudal Society*, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1961, p. 443.

În chestiunea „economiei-monetare", vezi de asemenea M.M. Postan: „Astfel, din punctul de vedere al istoriei engleze, și chiar din cel al istoriei medievale și anglo-saxone, afirmarea economiei monetare în sensul primei sale apariții n-are înțeles istoric. Banii erau în folosință cînd a început istoria bazată pe documente și deci apariția lor nu poate fi invocată pentru a explica orice alt fenomen de mai tîrziu. „The Rise of a Money Economy", *Economic History Review*, XIV, 2, 1944, p. 127.

10. Daniel Thorner, „L'économie paysan: concept pour l'histoire économique”, *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai- iunie, 1964, p. 422.

11. B.H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A. D. 500-1850*, St. Martin's, New York, 1963, p. 24. Autorul menționează că în jurul anului 1850, începe a doua fază a producției agricole indirecte, una în care „majoritatea” populației nu mai este angajată în producția agricolă.

12. Karl Bücher ne avertizează asupra confuziei pe care cuvântul „comerciant” o provoacă în context medieval: „Literatura recentă referitoare la originea înființării orașelor germane a trecut cu vederea conotația foarte largă a cuvântului *Kaufmann* și a presupus că numeroasele orașe existente în cadrul Imperiului german spre sfârșitul Evului Mediu, de la Köln (Colonia) și Augsburg la Medebach și Radolfzell, erau locuite de comercianți în sensul modern al termenului, adică de o clasă specializată de negustori profesioniști care sînt, de regulă, încă văzuți ca niște comercianți angroșiști. Întreaga istorie economică se revoltă contra unei atare concepții. Cu ce s-au ocupat acești oameni și cu ce au plătit pentru articolele lor? În plus, chiar termenii folosiți sînt opuși acestei concepții. Caracteristica cea mai pregnantă a comerciantului profesionist în relația sa cu publicul nu este aceea de a cumpăra, ci aceea de a vinde. Or, denumirea de negustor ambulant (*Kaufmann*) al Evului Mediu provine de la cuvântul folosit pentru a cumpăra — *kaufen*. În registrul de stat al lui Otto al III-lea, ceea ce erau pentru Dortmund de la 990 la 1000 e.n. *emptores Trotmanniae*, cu legi municipale, care, ca și cele ale orașelor Köln și Mainz, sînt considerate a sluji ca model pentru alte orașe, sînt pomeniți în același înțeles în alte documente ca *mercatores* sau *negotiatores*. Dacă starețul din Reichenau putea în 1075 să transforme dintr-un condei țărani din Allensbach și descendenții lor în comercianți (*ut ipsi et eorum posterii sint mercatores*), nici o ingeniozitate posibilă de interpretare nu poate explica așa ceva dacă avem în minte negustorii profesioniști. Că, de fapt, comerciant înseamnă orice om care vinde produse pe piață, indiferent dacă el însuși le-a produs sau a cumpărat cea mai mare parte dintre ele, reiese, de exemplu, dintr-o declarație netipărită a consiliului orașului Frankfurt în 1420 privind taxa numită *Marktrecht* (în Cartea nr. 3 a Arhivelor municipale, Fol. 80). Acolo găsim, la început, că această taxă urmează a fi plătită de «fiecare comerciant care staționează pe stradă cu mărfurile sale, oricare ar fi acestea». Apoi sînt consemnați, cu specificări în detaliu, «comercianții» individuali sau «mărfurile» afectate de această taxă. Din lunga listă, următoarele exemple pot fi date: telali, plăcintari, vînzători de alimente, împletitori de frîghii, vînzători de alune, vînzători de ouă și brînză cu căruțele lor, vînzători de orășanii, care-și poartă coșurile pe spate, străini, avînd în posesie diverse mărunțișuri, cavafi, zarafi, franzelari cu prăvălii în piață, străini cu cărucioare de pîine, cu gîște, căruțe de fura je, paie, fin, cu varză de iarnă, tot felul de vînzători de pînzeturi de in și cînepă și textile, care-și vînd produsele pe stradă. Avem aici o amestecătură de mici comercianți ai orașelor, artizani și țărani. Că acești cumpărători și vînzători în piață

erau denumiți *Kaufleute* (negustori) reiese din numeroase documente; de fapt, pot fi citate pasa je în care, când se vorbește despre negustor, se pare că cel la care se face referire este în primul rând cumpărătorul. *Industrial Evolution*, Holt, New York, 1901, pp. 117-118, nota de subsol 23.

13. A existat un comerț la „mare distanță” și un comerț local, nu însă unul „intermediar”. Carlo Cipolla dă următoarea explicație: „Un amestec curios de universalism și particularism a dominat scena. Era convenabil, din punct de vedere economic, să obții mătasea prețioasă din China sau covoarele prețioase din Orientul Apropiat, dar nu părea convenabil de regulă să procuri mărfuri mai sărace de la câteva mile distanță. Întrucât transportul de mare volum era imposibil din motive tehnice, costurile sale se păstrau relativ înalte. În special când transportarea pe apă era imposibilă, comerțul la mare distanță trebuia să se limiteze, în principal, dacă nu exclusiv, la obiecte prețioase. Pentru nevoile sale elementare zilnice orice comunitate trebuia să fie autosubzistentă într-un grad cât mai complet cu putință. Diviziunea interlocală a muncii trebuia să se limiteze la obiecte prețioase sau alte lucruri care nu puteau fi obținute în nici un caz pe plan local sau care nu puteau fi ușor înlocuite. Comerțul trebuia să se bazeze în mare măsură pe consumul aristocratic de obiecte de lux”. *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World: Fifth to Seventeenth Century*, Gordian Press, New York, 1976, p. 57.

14. Vezi Paul Sweezy: „Înflorirea orașelor, produsă, în general, aproape în întreaga Europă occidentală, a făcut mult mai mult decât să ofere un biet liman pentru refugiul acelor iobagi care scăpau cu fuga de pe moșii; acest proces a schimbat de asemenea poziția celor ce rămăseseră pe moșii... Așa cum în zonele cu salarii reduse se impunea o creștere a acestora, tot astfel trebuiau făcute concesii iobagilor de îndată ce aceștia au posibilitatea să migreze spre orașe”, în „The Transition from Feudalism to Capitalism”, *Science and Society* XIV, primăvară, 1950, p. 145. S-ar putea remarca ceea ce subliniază Dobb în această privință, în cadrul unei prelungite dezbateri între el și Sweezy, în care își manifestaseră reciproc dezacordul referitor la o lungă listă de probleme: „În mod incidental, am fost într-un totu de acord cu importanta observație pe care Sweezy o accentuează, și anume că semnificativă a fost nu atât amploarea migrației populației spre orașe, cât faptul că amenințarea cu producerea acesteia (însoțită poate doar de mișcări destul de reduse) era suficientă pentru a forța proprietarii să facă concesii, slăbind în chip hotărâtor ordinea feudală”, în „Reply by Maurice Dobb”, *Science and Society*, XIV, 2, primăvară, 1950, p. 160.

15. „Fără nici o îndoială, formele cele mai apropiate de feudalism au apărut în toată puterea lor, atât în Bizanț cât și în lumea arabă, în momentele de expansiune comercială și nu în cele de declin. Același lucru este cu siguranță adevărat în cazul societăților ruse și poloneze, cu mențiunea că cei ce-au organizat materialicește comerțul internațional erau aici în majoritate străini (negustorii hanseatici), în vreme ce proprietarii rurali indigeni aveau grijă de producție și de strângerea bunurilor comercializabile. Profiturile erau împărțite între cele două

grupuri, contribuind astfel la afirmarea clasei senioriale, la sporirea capacității sale de a-și diversifica și întări mijloacele de dominare asupra țăranilor". Claude Cahen, „A propos de la discussion sur la féodalité", *La Pensée*, nr. 69, iulie-august-1956, pp. 95-96.

16. Cahen, *ibid.*, p. 96, A.B. Hibbert susține și el că: „Atât faptele cât și teoria sugerează că în perioadele medievale timpurii, comerțul a fost fără îndoială un factor de disoluție al societății feudale, dar că, totodată, a fost un produs natural al acestei societăți iar stăpînii feudali i-au favorizat dezvoltarea pînă la un punct... Feudalismul n-a putut niciodată să se lipsească de negustori... Două au fost cauzele... Stăpînii feudali trebuiau să aprovizioneze marile stabilimente publice și private, și, pe de altă parte, ei doreau să realizeze profituri din comerț și industrie, fie devenind ei înșiși negustori, fie înșușindu-și o parte din cîștigurile obținute în comerț și industrie prin impozite și taxe aplicate produselor sau celor care le produceau și le distribuiau". „The Origins of the Medieval Town Patriciate", *Past & Present*, nr. 3, februarie 1953, p. 17.

Hibbert discută apoi cele două surse de proveniență a straturilor dominante în orașe: „Două procese sînt implicate în formarea unui patriciat: transformarea internă a unei clase dominante vechi și recrutarea noilor familii dintre negustorii și artizanii cu mai mult succes, care adeseori proveneau din imigranți și descendenți ai imigranților [p. 23]".

„Această explicație ia în considerare existența unei surse suplimentare a capitalului comercial complementară față de cîștigurile micilor negustori ambulanți ori față de cele ale auxiliarilor. În ultimă instanță se ține seamă de ideea că noile tehnici sau piețe de desfacere puteau fi exploatate întîi de către oameni noi care, pentru a se afirma, recurgeau la forme de asociere cu oamenii înstăriți de ranguri mai vechi astfel încît capitalul era treptat transferat dinspre utilizări mai vechi spre unele noi [p. 26]".

17. Owen Latimore, „The Frontier in History", în *Relazioni del X Congresso de Scienze Storiche, I: Metodologia Problemi generali Scienze ausiliare della storia*, G.C. Sansoni, Florența, 1955, pp.124-125.

18. Edouard Perroy, „A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle", *Annales E.S.C.*, IV, 2, aprilie-iunie, 1949, p. 168. Un element informațional care i-ar putea da dreptate lui Perroy în legătură cu saturația demografică este faptul că arhivele engleze dezvăluie că în Evul Mediu o zi de lucru în agricultură însemna în realitate „de la răsăritul soarelui la chindie". Vezi Slicher van Bath, *Agrarian History*, p. 183. Ester Boserup desprinde din acest fapt concluzia că un aspect semnificativ al dezvoltării agricole moderne este „o treptată creștere a numărului de ore lucrate în agricultură". *The Conditions of Economic Growth*, Aldine, Chicago, Illinois, 1965, p. 53.

19. Perroy, *ibid.*, p. 182.

20. Douglass C. North & Robert Paul Thomas, „An Economic Theory of the Growth of the Western World", *Economic History*

Review, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie, 1970, pp. 12- 13, B.H. Slicher van Bath remarcă aceeași presiune către „stagnare”. El afirmă: „În ciuda diminuării suprafeței cultivate și a reducerii factorilor de producție care indicau probabil o considerabilă diminuare a producției totale de cereale prețul cerealelor n-a crescut în aceeași proporție cu acela al celorlalte mărfuri. Cerealele au prezentat chiar o ușoară tendință de scădere a prețului. Ceea ce arată că totuși consumul a regresat mai mult decât producția”. „Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale”, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*, nr.12, 1965, p. 40. Cît de amplă a fost „stagnarea” este ea însăși o problemă. Eugen A. Kominsky se îndoiește că descrierea ar fi validă și pentru alte situații decât aceea a Angliei și, într-o oarecare măsură, a Franței. Vezi „Peut on considérer le XIVe et le XVe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?” *Studi in onore di Armando Saporì*, Instituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 562-563.

21. Descrierea lui Michael Postan este și ea apropiată de aceea a lui Perroy. Vezi M.M. Postan, „Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages”, *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 3, 1950, pp. 221-246.

22. Marc Bloch susține afirmația lui Hilton cînd ne previne să nu exagerăm mărimea declinului venitului seniorial care provine din supraestimarea rolului fluxului de lichidități. Este adevărat că în măsura în care rentele erau fixe, o devalorizare a argintului ar fi însemnat de fapt un profit pentru arendaș, cu condiția ca arendașul să fie plătit în argint. Dar aceste clauze sînt supărătoare. Bloch ne amintește că în această perioadă s-a manifestat o „teribilă foame de monedă metalică (într-o asemenea măsură că în Anglia, unii țăranii, neputînd să-și procure argintul necesar pentru a-și plăti rentele, s-au arătat dornici să le plătească în natură)”, *Seigneurie française et manoir anglais*, Lib. Armand Colin, Paris, 1960, p. 110. De aici, spune Bloch, a rezultat, drept consecință, „un nivel [palier] mai scăzut de prepuri avantajoase pentru cei care beneficiau de rente stabile”.

23. R.H. Hilton, „Y eut-il une crise générale de la féodalité?”, *Annales E.S.C.*, VI, ianuarie-martie, 1951, p. 25.

24. *Ibid.*, p. 27.

25. *Ibid.*, p. 28.

26. R.H. Hilton, „Peasant Movement in England Before 1381”, în E.M. Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1966, II, p. 79. Hilton subliniază că ridicarea nivelului rentelor, în cazul țăranilor săraci, îi putea costa rezerva pentru iarnă. Pentru țăranii bogați rezultatul a fost diferit: „Mai iritante pentru ei au fost probabil piedicile puse în calea acumulării, mai degrabă decât teama de înfometare” [p. 86]. În plus, legislația prevedea menținerea costurilor la un nivel scăzut prin înghețarea salariilor, ceea ce a fost în beneficiul marilor proprietari mai mult decât în acela al țăranilor bogați. „O mare gospodărie este inutilă în lipsa mîinii de lucru care să are pămîntul, astfel că fermierul arendaș era pregătit să plătească prețuri ridicate

pentru mîna de lucru pe care n-ar fi putut-o procura altfel. Procedînd așa, el tindea să imprime un nivel ridicat al prețului muncii și în cazul stăpînilor feudali. Nu era însă obligatoriu ca seniorii să sufere de pe urma funcționării legilor economice deoarece ei aveau la dispoziție puterea politică care-i ajuta să le ocolească. Ei aveau încă rezerve de muncă iobagă și controlau distribuția muncii salariate existente, prin puterea pe care-o aveau ca judecători ai lucrătorilor ori ca judecători de pace" [p. 88].

27. Eugen A. Kosminsky, „The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries“, *Past & Present*, nr. 7, aprilie, 1955, p. 32. El continuă: „Intensificarea exploatării feudale a început să istovească agricultura țărănească și în același timp să reducă forțele productive ale societății feudale, distrugînd condițiile reproducerii forței de muncă... Această luptă prelungită... și-a găsit expresia sa cea mai pregnantă în revoltele din 1381...“.

28. Slincher van Bath, A. A. G. B., nr. 12, p. 190. El descrie mecanismul astfel: „Țăranii s-au simțit profund nemulțumiți cînd au văzut prețurile scăzute ale produselor agricole pe care le-au comparat cu prețurile înalte și cu salariile relativ înalte care se obțineau în industrie. Adesea, suplimentările la impozite, despre care guvernul sau proprietarul credeau că încă mai puteau fi suportate, au furnizat scînteia care a făcut să izbucnească focul unui resentiment care mornise de multă vreme.“

29. Maurice Dobb, *Papers on Capitalism, Development and Planning*, International Publ., New York, 1967, p. 11.

30. Vezi, de exemplu, discuția lui Jean-Marie Pesez și Emmanuel Le Roy Ladurie referitoare la Franța secolelor al XIV-lea și al XV-lea, „Le cas français: vue d'ensemble“, *Villages désertés et histoire économique, XIe - XVIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p. 155. Ei subliniază de asemenea că nevoia de securitate putea fi uneori impusă țăranilor de către orașele învecinate din considerații strategice (vezi p. 156). Vezi Carlo Cipolla, *Clocks and Culture, 1300-1700*, Walker & Co., New York, 1967, p. 115.

31. Vezi discuția lui George Duby în „Démographie et villages désertés“, *Villages désertés et histoire économique, XIe - XIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 18-23.

32. Karl Helleiner, „The Population of Europa from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich și C.H. Wilson, ed. *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 15. Vezi Duby, *Villages désertés*, pp. 14, 16; Pesez și Le Roy Ladurie, *Villages désertés*, pp. 181-183.

33. Vezi Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, ediția a II-a, Stuttgart Verlag, 1955, pp. 5-12.

34. Vezi Maurice W. Beresford, *The Lost Villages of England* Lutterworth Press, Londra, 1954. Beresford datează momentele de vîrf ale depopulării (constînd atît din totala părăsire a satelor cît și din reducerea populației din cadrul lor) între 1440 și 1500 (vezi p. 166). El

consideră că îngrădirea (enclosure) este una dintre cele mai puternice explicații ale acestui fenomen, pe care-l vede sub forma unei desfășurări progresive. „Depopularea s-a produs în acele sate în care exista deja o mare suprafață de pășuni alături de un număr în scădere de pământuri folosite pentru cultivarea cerealelor; ..îngrădirea (enclosure) și depopularea reprezintă o țintă atinsă progresiv...” [p. 210].

35. Pesez și Le Roy Ladurie apreciază între 5 și 7% numărul satelor din estul Languedoc-ului părăsite din 1328 și pînă azi. Așa cum ei afirmă: „Aceste cifre nu sînt nesemnificative, dar sîntem departe de procentul de 40% observat de Abel în Germania, ca și de cifrele calculate de M. Beresford”, *Villages désertés*, p. 129. Diferența de procente tinde să confirme teoria reorganizării structurilor rurale mai degrabă decît teza declinului populației. Știm că a existat o diferență considerabilă în ceea ce privește reorganizarea agrară, și că Franța, de exemplu, a cunoscut formarea unui număr cu mult mai mic de mari domenii decît Anglia sau Germania. Desigur e posibil să fi fost diferențe în ceea ce privește rata declinului populației în secolele al XIV-lea și al XV-lea, dar în această chestiune ne aflăm pe o bază mai fragilă decît în cazul bine delimitat al unui fenomen precum acela al satelor părăsite, cu atît mai mult cu cît informația este inferențială. În consecință, nu putem folosi o asemenea informație, ori, dacă o folosim, vom fi implicați într-un raționament tautologic.

36. Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Lib. Armand Colin, Paris, 1964, I, p. 122.

37. Henri Lefebvre, „Une discussion historique: du féodalisme au capitalisme: observations”, *La Pensée*, nr. 65, ian.- febr. 1956, p. 22.

38. „Rezultatul acestei presiuni sporite n-a fost numai acela de a fi omorît găina care face ouă de aur, dar și acela de a fi provocat, din cauza unei mari disperări, fuga de pe moșii... Problema fugărilor a devenit așa de gravă și așa de mare era foamea de muncă încît, în ciuda înțelegerilor și a promisiunilor mutuale, se dădea o adevărată luptă pentru a-i momi, ba chiar a-i fura pe șerbi de pe domeniile vecine —o luptă care... a implicat acordarea unor concesi, însăși manifestarea ei impunînd restricții proprii unei intensificări mai mari a exploatărilor feudale”. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946, p. 46-47.

39. „De fapt, scăderea plăților fixe, împreună cu declinul administrării directe și cu necesitatea de a cheltui pentru renovări, au afectat în chip semnificativ standardul financiar al întregii clase senioriale [în tot cursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea]. Pretutindeni seniorii erau în criză de bani și în căutarea unui profit extern, și din această pricină se lansau adeseori în profesii diplomatice ori în aventuri care-i purtau departe de proprietățile lor. Totuși, diversele moduri de a-și suplimenta veniturile, precum acela de a intra în serviciul monarhilor mai puternici care erau în căutare de aliați, sau acela care-i purta pe calea primejdioasă a intrigii politice și a alianței matrimoniale, au asigurat menținerea a aproape tuturor marilor averi

aristocratice". Geoges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Univ. of South Carolina Press, Columbia, 1968, p. 330.

40. „Tot mai pronunțatul declin al prețului cerealelor față de salariile rurale, care erau menținute la un nivel destul de înalt datorită competiției meșteșugarilor orășenești și a răspîndirii lucrătorilor textili în multe districte rurale ale Europei, a pecetluit destinul tuturor întreprinderilor agricole excesiv de mari. Într-adevăr s-ar părea că eclipsa proprietății feudale mari și marele declin al agriculturii administrată direct de către senior, s-a produs în anii imediat următori momentului 1380, cel puțin în Franța și Anglia". Duby, *ibid.*, p. 311.

Un enunț anterior al lui Duby a fost mai precaut: „Pare destul de probabil, așadar, ...că în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea, marea proprietate dacă n-a fost redusă foarte mult ca mărime, iar uneori dimpotrivă, chiar lărgită, și-a pierdut cel puțin coeziunea". „Le grand domaine de la fin du moyen âge en France", *Première Conférence Internationale d'Histoire Économique*, Stockholm, august, 1960: *Contributions*, Mouton, Paris, 1960, p. 338.

41. „Instituirea în final a rentei în bani s-a petrecut în împrejurări neavantajoase pentru cei care-o primeau. Ea le-a fost în mare măsură impusă întrucît tocmai avîntul mișcărilor populare i-a constrîns pe seniori să fie mai concilianți." Kosminsky, *Past & Present*, nr. 7, p. 33.

42. Vezi Duby: „Trebuie să ne ferim să considerăm abandonarea și regrouparea, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, a *tuturor* terenurilor în cîteva teritorii sătești supuse unor constrîngeri agrare stricte drept semne ale unei maladii economice, ale unui eșec agricol ori ale unui prea brusc declin al populației. Dimpotrivă, aceste transferuri topografice reflectă o fază critică a creșterii economiei cerealiere, amîinate cu un secol sau două, dar pe deplin comparabile în ceea ce privește dezvoltarea și natura lor cu cele care-au avut ca scenă, în secolul al XIII-lea, Ile de France. Astfel, în nord-vestul Germaniei, seniorii și-au îngrădit pădurile a căror valoare era în creștere. Ei le-au împrejmuit cu garduri, împiedicînd porcii țăranilor să umble în voie și interzicînd de aici înainte arderea lemnului pentru încălzire. Puterea proprietarilor care-au impus acest sistem al îngrădirilor a determinat familiile din zonele acestea păduroase, care își obțineau în mare parte cele necesare vieții din creșterea animalelor, de pe urma pădurii și din culturi adiacente, să-și schimbe obiectivele. Ei s-au văzut obligați să-și modifice modul de viață și *Waldbauer* a devenit un *Ackermann*, un adevărat cultivator așezat pe terenuri permanente". *Rural Economy*, p. 309.

43. *Ibidem*, p. 315.

44. „Epoca marii gestații a capitalismului englez s-a suprapus peste fazele timpurii ale Războiului de o sută de ani, cînd cerințele finanțelor regale, noile experiențe în domeniul impozitelor, aventurile riscante cu lîna, colapsul finanțelor italiene și apariția noii industrii textile, toate s-au combinat pentru a genera o nouă rasă a financiarilor de război și a speculanților comerciali, a furnizorilor armatelor și a monopolistilor lîinii. Dar această rasă a avut o viață pe atît de scurtă pe cît i-a fost

noutatea. Marile averi au fost pierdute tot atât de ușor pe cât de ușor fuseseră făcute, iar perioada investițiilor temerare și a experiențelor fiscale gigantice s-a consumat o dată cu primul stadiu al războiului... Clasa comercială engleză a răspuns stabilității și recesiunii comerțului după modelul tuturor comercianților. Ei au adoptat o politică de reglementare și restricții împiedicând intrarea unor noi pretendenți în comerț și încercând să-și împartă comerțul disponibil între ei... Ceea ce este uneori privit ca o dovadă a unei reglementări tipic medievale nu reprezintă de fapt decît probe de deviere, în secolul al XV-lea, de la condițiile mai libere și mai speculative ale secolelor anterioare." M.M. Postan, „The Fifteenth Century“, *Economic History Review*, IX, 2, mai, 1936, pp. 165-166.

45. „Noi credem că nu depopularea, ci mai degrabă lichidarea economiei feudale, comutarea și diminuarea rentei feudale, au fost acelea care au permis îmbunătățirea situației țăranilor, în timp ce lărgirea producției comerciale simple a pregătit drumul pentru relațiile capitaliste. O reducere moderată a populației... putea doar să intensifice și să modifice... desfășurarea acestei dezvoltări." Eugen A. Kosminsky, *Studi in onore di Armando Saponi*, I, p. 567.

46. Marc Bloch, „The Rise of Dependent Cultivation and Seigniorial Institutions“, în M.M. Postan, ed., *Cambridge Economic History of Europe, I: The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1966, p. 269.

47. „Rivalul orașului-stat, statul teritorial, bogat în speranțe și în oameni, s-a arătat mai capabil să facă față cheltuielilor războiului modern; el întreținea armate de mercenari, își procura costisitoarele materiale de artilerie, avea să-și permită în curînd luxul marilor războaie maritime. Avîntul său a fost multă vreme un fenomen ireversibil.“ F. Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 8.

Trebuie să fim desigur atenți să nu anticipăm. Sir Charles Oman datează schimbarea istorică în arta războiului abia prin 1494. Vezi *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, Londra, 1937, p. 30. Pentru Oman, cele două „tendințe“ (să dăm o atenție cu totul specială acestui cuvînt cheie) au fost „importanța progresivă a armelor de foc, și (parțial ca o consecință a acestui progres) utilizarea tranșeelelor de cîmp care vor face șarjele de cavalerie din ce în ce mai puțin practicabile“ [p. 33]. Într-adevăr, unii autori merg chiar mai departe și sugerează că impactul social al noilor tehnologii militare este exagerat chiar pentru secolul al XVI-lea. Vezi, de exemplu, H.M. Colvin, „Castles and Government in Tudor England“, *English Historical Review*, LXXXIII, 1968, p. 226. Totuși, dacă ne reamintim că descriem direcții sau tendințe, atunci putem susține ideea unui impact continuu și cumulativ începînd deja din secolul al XIV-lea.

48. „Ultimele două secole ale Evului Mediu în toată Europa occidentală și centrală au reprezentat o epocă de nemulțumiri rurale și depopulări... Structurile politice ale perioadei anterioare... s-au arătat temporar a nu fi în stare să-și îndeplinească misiunea de menținere a

ordinii și de control care era însăși rațiunea lor de a fi.” Bloch, *Charactères originaux*, I, pp. 117-118.

49. „Astfel statul de acum înainte a început să capete acel element esențial al supremației sale —resurse financiare incomparabil mai mari decât acelea ale oricărei comunități sau persoane private”. Bloch, *Feudal Society*, p. 422.

50. David Lockwood a izolat problema teoretică în discuție: „Relația dintre birocrație și perceperea impozitelor este una de înaltă interdependență. Eficiența birocrației depinde de eficacitatea sistemului său de impunere; eficacitatea sistemului său de impunere a impozitelor depinde de eficiența aparatului birocratic. Astfel, pentru oricare dintre motivele posibile, o sporire a poverii birocratice ori o diminuare a capacității de impunere poate genera cercul vicios al descentralizării puterii. Într-adevăr, s-ar putea dovedi că această criză a «impunerii» în cadrul birocrației patrimoniale este esențialmente analoagă cu criza de «producție» a capitalismului... Punctele de tensiune sînt cele care reprezintă o actualizare a potențialului pentru «feudalizare»: tendința funcționarilor de a-și «apropria» resursele economice și politice ale funcției; lupta marilor proprietari de pământ de a obține scutire de impozit și/sau de uzurpare a funcțiilor politice și fiscale; dependența economică și politică în care este împinsă țărănimea în căutarea de protecție față de povara impozitelor centrului birocratic. Tendințele «centrifugale» pot fi socotite deopotrivă cauză și consecință a unui posibil eșec al mecanismelor în menținerea în vigoare a capacității de impunere a impozitului și a controlului central”. „Social Integration and System Integration”, în George K. Zollschan și Walter Hirsch, ed., *Explorations in Social Change*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1964, p. 254.

Formularea pe care o propune Gabriel Ardant pentru această dilemă pune un accent mai mare pe faptul că soluțiile de politică fiscală ale statului conduc la schimbări structurale, mai degrabă decât invers, deși e dificil să le separe. Ardant scrie: „Lăsînd la o parte confiscarea, care în toate epocile a reprezentat o tentativă pentru guvernele incapabile să-și rezolve dificultățile fiscale, dar care putea să le ofere numai niște resurse limitate în timp și, adeseori risipite, în rest, fie că vorbim despre profiturile provenite din cuceriri, de exproprierea proprietăților bisericești ori de persecuția sistematică a unor anumite categorii sociale, două tipuri de soluții rămîneau disponibile pentru autorități:

Primul tip, soluția feudală, adesea precedată de o economie feudală și de venalitatea funcțiilor, a predispus, într-un număr semnificativ de cazuri, la o reală dezmembrare a statului.

Acestor formule le putem opune împrumutul și inflația, expediente financiare care, cum vom vedea, depind și ele de structura economiei.

Facem desigur abstracție de politicile, de dimensiuni cu totul diferite, prin care statul transformă organizarea socială a societății”. *Théorie sociologique de l'impôt*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, I, p. 541 și urm.

51. De exemplu, Ardant notează că: "Pentru a obține creditele considerate necesare în contextul unei situații financiare nefavorabile, un stat poate fi condus să recurgă la ipotecări (*gages*) în sensul larg al acestui termen, ceea ce semnifică o restricție a suveranității sale; o sursă specifică de venit poate fi transferată creditorilor străini; un anume grad de supraveghere a administrației financiare, extinsă apoi la administrația politică, poate fi exercitat de către creditori sau de către statul care le acordă sprijin etc.". [*Ibid.*, I, pp. 549-550].

52. Max Weber, contrapunând Europa occidentală Indiei, afirmă: „De asemenea în statul occidental la începutul epocii moderne au apărut arendarea impozitelor și concesionarea către antreprenori a recrutării armatelor –antreprenori cărora a fost nevoie să le fie încredințate în mare măsură și finanțele. În India, însă, sub marii regi, acele instituții centrale, care în Occident au permis monarhilor să preia în mod progresiv administrația militară și financiară în mâinile lor, nu s-au dezvoltat.” *The Religion of India*, Free Press, New York, 1958, p. 69.

53. „Venalitatea funcționarilor, în ciuda inconvenientelor ei foarte mari, a avut atunci consecința politică [de a întări statul]. Pentru administrația civilă aceasta este echivalentul sistemului trupelor militare plătite, «al mercenarilor» –un sistem condamnat cu egală vigoare..., dar unul totuși legat de averea imensă și în creștere a puterii regale, care astfel n-a mai depins numai de forța militară a nobilimii feudale”. V. Chabod, „Y-a-t-il un état de la Renaissance?”, în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique, J. Vrin, Paris, 1958, p. 66.

54. Duby, *Rural Economy*, p. 331.

55. Léopold Génicot, „Crisis: From the Middle Ages to Modern Times”, în *Cambridge Economic History of Europe*, I, *The Agrarian Life of Middle Ages*, a 2-a, ed., Cambridge Univ. Press. Londra și New York, 1966, p. 699.

56. „Importanța acordată prestigiului regelui, deopotrivă de către teoreticieni și de către oamenii de acțiune (de exemplu, Richelieu) s-a asociat cu tot mai marea atenție acordată «Maiestății»: toate acestea au creat încetul cu încetul distanța dintre rege și supușii săi, plasându-l într-un plan față de care nimeni n-ar fi îndrăznit să se comporte familiar.” Chabod, *Actes*, p. 72.

57. „Dacă puterea regelui creștea, un alt tip de putere creștea de asemenea: cea a «corpului» birocratic. Astfel a fost creat spiritul de corp, legându-i pe unul de celălalt, în ciuda tuturor disputelor personale și a celor care priveau personalitatea neoficială și nu numai între acei *officiers de justice*, majoritatea seniori birocrați, dar de asemenea și între alții... Această putere crescândă a «celeia de-a patra clase», aliată –în termeni politici– puterii regale, care sporea simultan (centralizarea administrativă și absolutismul politic mergând mână-n mână), constituie de fapt elementul fundamental căruia ar trebui să-i acordăm atenție.”. *Ibid.*, pp. 68-69, 72.

58. Edward Miller are o scurtă precizare în legătură cu modul în care cu mult mai complexa interacțiune a intereselor începea realmente

să prindă contur în perioada medievală târzie în diversele state europene. Vezi „Government and Economic Policies and Public Finances, 900-1500”, *Fontana Economic History of Europe*, I, 8, 1970, pp. 34-40.

59. Vezi Yves Renouard, „1212-1216: Comment les traits durables de l'Europe Occidentale moderne se sont définis au début du XIIIe siècle”, *Annales de l'Université de Paris*, XXVIII, 1 ian.-martie 1958, pp. 5-21.

60. Un mare organism unificat, mai mult sau mai puțin congruent cu creștinătatea latină, și compus dintr-o mulțitudine de mici celule autonome, senioriile, a permis o juxtaponere de suveranități teritoriale vaste, cu desăvârșire distincte, primul început al statelor Europei moderne.”, Edouard Perroy et. al., *Le Moyen Age*, vol. III din *Histoire Générale des Civilisations, Universitaires de France, Paris, 1955*, pp. 369-370.

61. „De fapt, roata s-a întors. Secolul al XVI-lea în primii săi ani a favorizat statele mari (Spania, Imperiul otoman), care au reprezentat, așa cum ar zice economiștii, o întreprindere politică de dimensiuni optime. Pe măsură ce secolul se scurgea, și din rațiuni pe care nu le putem determina cu precizia dorită, aceste corpuri mari au fost trădate puțin câte puțin de împrejurări. A fost aceasta o criză structurală sau de tranziție? Slăbiciune sau decadență? În orice caz, la începutul secolului al XVII-lea, numai statele de mărime mijlocie păreau viguroase. Astfel este Franța lui Henric al IV-lea, cu impetuoasa ei splendoare; sau mica Anglie a Elisabetei, combativă și strălucitoare; ori Olanda organizată în jurul Amsterdamului, sau acea Germanie copleșită de bunăstare materială din 1555 până în anii care premerg Războiului de 30 de ani, în care se va lăsa absorbită trup și suflet. În aria mediteraneană, un astfel de caz este acela al Marocului, încă o dată bogat în aur, și al Regenței Algerului, povestea unui oraș devenit stat teritorial. Este de asemenea cazul mirificei Veneții, strălucind de lux, frumusețe și inteligență, sau al Toscaniei.

Cu alte cuvinte, imperiile trebuie să fi suferit, mai mult decât statele de mărime mijlocie de pe urma regresiei din 1595- 1621”. Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 47.

62. *Ibid.*, II, p. 10.

63. Fr. Hartung & R. Mousnier, „Quelques problèmes concernant la monarchie absolue”, în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Florența, 1955, p. 47.

64. V.G. Kiernan, „State and Nations in Western Europe”, *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 35-36.

65. Gustaf Uggren, „Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History”, *Scandinavian Economic History Review*, III, 1, 1955, p. 47.

66. *Ibid.*, p. 5.

67. *Ibid.*, p. 24.

68. *Ibid.*, p. 39.

69. Vezi *Ibid.*, pp. 14-15. Totuși Karl Helleiner, citind lucrarea lui Ernst Rodenwaldt, sugerează că, deși puricele uman este un purtător mai puțin important al ciumei bubonice decât puricele șobolanului, e posibil să fi fost mai semnificativ în Evul Mediu, diminuându-se astfel importanța ipotezelor lui Utterström. Vezi Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 7.

70. Duby, *Rural Economy*, p. 307.

71. *Ibid.*, p. 308.

72. Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 76.

73. „Nu pare probabil ca periodicele progrese și declinuri observate în viața economică a Europei occidentale după 1200 să fie rezultatul schimbărilor climatice...”. Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 8.

74. După ce remarcă faptul că unele dintre argumentele lui Utterström nu sînt *a priori* climatologice, el scoate în relief cîteva fisuri metodologice în ceea ce privește folosirea informațiilor meteorologice. El sugerează că Utterström n-a decupat informațiile sale pe o durată temporală suficient de lungă pentru a-și susține generalizările. „Să ne imaginăm un economist sau un istoric care ar pretinde să demonstreze o creștere de lungă durată a prețurilor, argumentînd numai pe baza cîtorva dintre punctele «ciclice» de excepție ale curbei pe care dorește s-o interpreteze, neglijînd, poate chiar fără s-o știe, aspectul general al curbei în discuție.” Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat de puis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967, p. 17.

75. Normann J.G. Pounds, „Over population in France and the Low Countries in The Later Middle Ages”, *Journal of Social History*, III, 3, primăvară, 1970, p. 245. Pounds vorbește despre o „permanentă condiție de subnutriție”. Fernand Braudel adoptă o poziție similară: „[Într-o economie predominant agrară], ritmul, calitatea, insuficiența recoltelor determină întreaga viață materială. Din toate acestea poate rezulta o bruscă vătămare, ca tăietura în partea mai fragilă a trunchiului copacilor ori în carnea oamenilor.” *Civilisation matérielle et capitalisme*, Lib. Armand Colin, Paris, 1967, pp. 32-33.

76. „Locuitorii regiunilor de coastă din Olanda, care trăiau în cea mai mare parte din pescuit și din creșterea vitelor și, în consecință, consumau mai multe produse animale și grăsimi decât populațiile de cultivatori, probabil din această cauză n-au sucombat epidemiilor secolului al XIV-lea în aceleași proporții [ca alți europeni].” Slicher von Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 89-90.

77. „Căci ciuma, o dată ce-a fost introdusă [în 1347-1351] n-a dispărut din Europa decât după circa 350 de ani de la prima sa izbucnire. În forma sa endemică sau epidemică ea a continuat să exercite o profundă influență deopotrivă asupra tendinței medii de lungă durată a ratei mortalității cît și asupra fluctuațiilor sale pe scurt termen.” Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 5.

78. Karl Helleiner avansează următoarele ipoteze: „E posibil ca înseși îmbunătățirile poziției economice a claselor de jos [în urma depopulării cauzate de ciuma neagră] să fi acționat împotriva unei grabnice relansări demografice. Trebuie presupus, pe un temei *a priori*,

și există oarecari dovezi pentru a susține această idee, că acele îmbunătățiri au condus la o schimbare ascendentă a standardului vieții, implicând o deplasare parțială dinspre cereale către un standard al consumului bazat pe carne. Această schimbare în preferințele consumatorilor este reflectată în mișcarea prețurilor relative la produsele animale și la grâu, ceea ce trebuie să fi intensificat procesul de *Wüstung* (pustiire)..., al cărui principal aspect a fost o parțială «descerealizare» a Europei în favoarea creșterii animalelor. Totuși, dat fiind nivelul tehnologiei agricole, este nevoie de cinci sau șase ori mai mult pământ pentru obținerea unei calorii de origine animală decât pentru producerea unei calorii de origine vegetală. Urmează că orice ușurare a presiunii populației asupra pământului permisă de scăderea inițială bruscă a populației trebuie să fi fost parțial compensată de această schimbare în modelul consumului și producției. Aceste ipoteze ne ajută să explicăm un fapt altminteri încurcat și anume că Evul Mediu târziu nu trebuie să fi suferit mai puțin de foame și mortalitate decât secolele anterioare, chiar dacă oferta *per capita* de pământ fertil a fost neîndoiește mult mai mare în această perioadă.” *Ibid.*, p. 68-69.

79. „Regresiunea populației în secolele al XIV-lea și al XV-lea mai curînd a agravat decât a rezolvat criza de spațiu. De aceea, ea n-a diminuat presiunea care s-a produs în tot secolul al XIII-lea. E posibil să o fi accentuat, prin scăderea rentei, diminuarea profitului și înrăutățirea asupraii feudale. Capitalul care ar fi fost tentat să se reorienteze către exploatarea pământului a fost într-o oarecare măsură atras spre alte orizonturi”. Chaunu, *l'expansion européenne*, p. 349.

80. „Dar au existat și o mulțime de situații în care schimbarea aceasta a implicat nu o ușurare, ci o sporire a sarcinilor feudale. Ea a fost pur și simplu o alternativă la impunerea directă a unor obligații suplimentare. O asemenea schimbare a trebuit în modul cel mai probabil să capete acest caracter cînd recursul la ea a venit precumpănitor din inițiativa seniorilor; e de presupus că încercarea de a spori venitul feudal a luat această formă din pricina unei abundențe relative a muncii... Probabil că tocmai presiunea populației asupra pământului disponibil al satului, făcînd tot mai dificilă, pentru sătean, asigurarea subzistenței sale, și determinînd astfel o ieftinire și o relativă abundență a mîinii de lucru plătită..., a stimulat această schimbare.” Dobb, *Studies*, p. 63-64.

81. Archibald R. Lewis, „The Closing of the European Frontier”, *Speculum*, XXXIII, 4, oct., 1958, p. 475.

82. *Ibid.*, p. 476.

83. Andrew M. Watson, „Back to Gold and Silver”, *Economic History Review*, seria a II-a, XX, 1, 1962, p. 1.

84. „Uităm că în toată antichitatea și în tot Evul Mediu, ceea ce considerăm acum drept mine foarte sărace, erau atunci socotite a fi mine de primul rang. Sudanul vestic a fost, din secolul al VIII-lea pînă la descoperirea Americii, cel mai important furnizor de aur pentru lumea occidentală; negorul acesta, preluat întîi de Ghana, a sosit sub acest nume în Mediterana și a sporit prestigiul regilor care aveau în

posesiune o asemenea sursă de avuție". R.A. Mauny, „The Question of Ghana“, *Africa*, XXIV, 3 iulie, 1954, p. 209.

Marian Malowist argumentează că cererea nord-africană de aur (cu scopul vânzării sale europenilor), mai degrabă decât nevoia de sare a Sudanului vestic, pe care-o primea în schimb, a fost stimulentele primare al acestei expansiuni". Vezi „Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au moyen âge“, *Annales E.S.C.* XXV, 6, nov.-dec. 1970, pp. 1630-1636.

85. Watson, *Economic History Review*, X, p. 34. Vezi articolul remarcabil scris în colaborare de către R.S. Lopez, H.A. Miskimin și Abraham Udovitch în care ei demonstrează foarte convingător că anii 1350-1500 cunosc o continuă scurgere de metale prețioase dinspre nord-vestul Europei spre Italia, Levant și India: „Atât consumul de lux al populației nonagrare (a Angliei), cât și investițiile extensive în decorarea bisericilor... au agravat criza deja acută de meșteșugari specializați, criză care, în urma ciumei negre, a determinat o relativă creștere a cererii pentru serviciile lor. Ca urmare, salariile artizanilor specializați au fost considerabil sporite și o parte a noii cereri de lux, nesatisfăcută pe căile producției interne, a fost canalizată spre zone externe față de aria Europei nordice, deopotrivă din necesități economice cât și pentru procurarea de bunuri străine; rezultatul inevitabil al acestei cereri a fost o sporire a exportului de bani. Mai mult, întrucât folosirea unei munci atât de rare în producția internă a obiectelor de lux a împiedicat ocuparea ei în manufacturile destinate articolelor de export, câștigurile potențiale externe ale economiilor nordice au fost reduse...

Unde s-au dus banii?... Papalitatea a reprezentat într-adevăr un canal major de scurgere a ofertei de aur a Europei nordice. Totuși, pe lângă transferurile directe de bani, canalul cel mai obișnuit al comerțului a avut tendința, prin mijlocirea consumului de obiecte de lux, să producă același rezultat. Punctele terminus ale drumului continental nord-sud (pomind din orașele hanseate) au fost Milano, Genova și Venetia...; se pare că acolo a existat comerț activ și probabil unilateral legând economia nordică de cea sudică într-un mod care permitea scurgerea metalelor prețioase spre sud.

În Franța, de asemenea, găsim o creștere generalizată a consumului de obiecte de lux sudice în tot cursul secolului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea...

Anglia și Franța deplungeau cu amărăciune scurgerea metalelor prețioase spre Italia, dar aceasta venea să contrabalanseze în mare măsură scurgerea lor din Italia către Levant.. În ciuda importanței de aur din nord-vestul Europei, a unei moderate producții a minelor din Europa centrală, și a unor cantități ceva mai substanțiale venite din Senegal, sînt destule semne care ne arată că oferta de aur abia de era, în cazul cel mai bun, satisfăcătoare și prea adesea în deficit. Dat fiind că foamea de aur a omului este cronic insasiabilă, este sigur că negoțul cu Levantul a scos din Italia, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, o cantitate din ce în ce mai mare de aur... La rîndul său, ascendența

comerțului de obiecte prețioase a întărit dependența Italiei de Levant și a sporit scurgerea de metale prețioase în această direcție...

Spre sfârșitul secolului al XIV-lea s-a petrecut o contracție absolută a economiei egiptene și... un declin absolut al tuturor sectoarelor sale... Criza economică a Egiptului a fost însoțită de o prăbușire a sistemului său monetar. Monedele de aur și argint au devenit tot mai rare, și banii de aramă au predominat în circulația internă și la toate nivelurile comerțului...

Între numeroșii factori care au contribuit la criza de numerar în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cel mai important a fost persistența balanței nefavorabile de plăți, în comerțul internațional. În secolul al XIII-lea, minele de aur din Nubia erau deja secate într-o asemenea măsură încât aurul extras abia de acoperea cheltuielile. Un comerț intens și profitabil cu Sudanul de vest a menținut aprovizionarea cu aur a Egiptului pînă la sfârșitul secolului al XIV-lea, moment din care acest comerț a intrat în declin și aurul african a fost absorbit de Europa... În timp ce sursa ofertei de aur către Egipt se reducea, nu apăreau semnele unui declin corespunzător semnificativ în consumul de mărfuri străine și de bunuri de lux, ori semnele reducerii paralele în cheltuielile statului pentru importuri...

În tot cursul secolului al XV-lea, Europa a fost singura zonă cu care Egiptul a menținut o balanță comercială favorabilă... La începutul secolului al XV-lea, Egiptul trăia din profiturile comerțului de mirodenii cu Europa... Dar numai o fracțiune din această sumă rămânea în țară. Comerțul cu mirodenii a fost un comerț de tranzit. În plus, Egiptul contribuia și la scurgerea de aur spre India prin consumul său intern de mirodenii și alte importuri din Orientul Îndepărtat.

Astfel, o bună parte din aurul care-și începea lunga călătorie spre sud din nordul Europei în căutarea produselor de lux, via Italia și Egipt, își afla punctul său final de oprire, devenind supliment la acumulările deja fantastice de aur ale Indiei". „England to Egypt 1350-1500; Long-term Trends and Long-distance Trade", în M.A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1970, pp. 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 114, 117, 123, 126, 127-128.

86. Vezi Desanka Kovacevic, „Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent", *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-apr. 1960, pp. 248-258.

87. „Pe la 1460 s-a petrecut o bruscă creștere a producției de minereuri, în primul rînd în Europa Centrală. În acest domeniu, tehnologia a devenit științifică. Intervenția unor metode mai bune de forare, drenare și ventilare a făcut posibilă exploatarea minelor din Saxonia, Boemia și Ungaria la adîncimi care atingeau 600 de picioare [18, 20 m]; folosirea tot mai intensivă a puterii hidraulice a sporit puterea burdufurilor de suflat și a sfredelelor de mînă, astfel că fumalele au putut fi coborîte din zonele montane și localizate în văi. Ridicarea primelor fumale cu ventilație de zece picioare [3 m] înălțime

a triplat capacitatea productivă a vechilor cuptoare. Nu este imposibil ca, între 1460-1530, extragerea minereurilor să fi crescut de patru ori în Europa Centrală". Perroy, *Le Moyen Age*, III, pp. 559-562.

88. Vezi V.M. Godinho, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)", *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-martie, 1950, p. 33; Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VII (1), S.E.V.P.E.N., Paris, 1959, p. 57.

89. „America, luând locul, în lumea mediteraneană, surselor africane de aur, a fost un substitut și mai important al minelor de argint din Germania". Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 433.

90. „În toate direcțiile în care s-a întins, comerțul a creat dorința pentru noile articole de consum pe care le-a adus cu el. Ca întotdeauna, aristocrația a dorit să se înconjoare cu obiecte de lux sau cel puțin cu acel confort care este pe măsura rangului ei". Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Routledge & Kegan, Londra, 1936, p. 81.

„Dacă ținem seama de faptul că războaiele și-au extras majoritatea victimelor din stările sociale superioare (întrucât numai celor proveniți din aceste stări li se permitea să poarte arme), ne este îngăduit să ne îndoim că s-ar fi produs o creștere relativă semnificativă a ponderii claselor parazitare... Pe de altă parte, nu există nici un motiv să ne îndoim de realitatea extravaganțelor progresive ale clasei dominante feudale... Dar au reprezentat oare extravaganțele în creștere o direcție care ar putea fi explicată prin natura sistemului feudal, sau ele sînt expresia unui fenomen care se petrecea independent de sistemul feudal?... Rapida expansiune a comerțului, începînd cu secolul al XI-lea, a oferit o cantitate tot mai mare de bunuri accesibile, într-o diversitate mereu sporită." Paul Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 139-140.

Maurice Dobb rediscută chestiunea: „Trecerea de la obținerea coercitivă a muncii excedentare de către marii proprietari la folosirea unei munci libere plătite a depins probabil de existența unei munci ieftine dispusă să se lase angajată (de exemplu, a unor elemente proletarizate sau semiproletarizate). Acesta cred că a fost un factor mai important decît proximitatea piețelor pentru a hotărî dacă vechile relații sociale aveau să supraviețuiască sau să fie dizolvate." *Science and Society*, XIV, p. 161.

R.H. Hilton are aceeași poziție ca și Dobb: „Progresul economic care a fost inseparabil legat de lupta timpurie în jurul rentei și de stabilizare politică a feudalismului s-a caracterizat printr-o sporire a surplusului social total al producției peste nevoile de subzistență. Aceasta, și nu așa numita regenerare a comerțului internațional cu mirodenii și mățăsuri, a fost baza dezvoltării producției de mărfuri." „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XVII, 4, Toamnă 1953, p. 347.

91. Vezi B.H. Slicher van Bath, „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries", în J.S. Brombley & E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto, Londra, 1960, pp. 130-153.

92. *Ibid.*, p. 137.

93. „Aceste mișcări de ameliorare a terenurilor (*bonification*) au fost un răspuns la cerințele orașelor, a căror populație n-a încetat niciodată să crească în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Nevoile urgente de aprovizionare a acestor orașe le obligau să dezvolte în jurul lor culturi agricole, fie cultivând terenuri noi, fie practicînd pe scară tot mai largă irigația.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 62.

94. Joel Serrão, „Le blé des îles atlantiques: Madère et Açores aux XVe et XVIe siècles”, *Annales E.S.C.*, IX, 3 iulie-sept. 1954, p. 338.

95. Vezi J.A. van Houtte, „L’approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Age et Temps Modernes)”, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 73-77.

96. „În secolul al XV-lea, Portugalia a devenit din ce în ce mai deschisă comercianților hanseatici și bretonilor care furnizau țării grâu și lemn, al căror import le-a fost în această epocă indispensabil.” Marian Malowist, „Les aspects sociaux de la première phase de l’expansion coloniale”, *Africana Bulletin*, 1, 1964, p. 12.

97. Vezi Ruggiero Romano, „À propos du commerce de blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles”, în *Evantail de l’histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, pp. 149-161.

98. „Cele opt trepte pe care le înscrie Bennet în lista lui sînt: 1) produsele din făinoase, tuberculi și rădăcini bogate în amidon, incluzînd aici și o anume specie de banan [*Musa paradisiaca*]; 2) grăsimile și uleiurile vegetale; 3) leguminoasele uscate (fasolea, mazărea, linteaa); 4) zahărul; 5) laptele și produsele din lapte; eventual peștele; 6) carnea de porc; 7) carnea de vită, oaie, capră, bivol, precum și ouăle și carnea de pasăre; 8) fructele și legumele”. Vezi M.K. Bennet, *The World’s Food*, Harper, New York, 1954, pp. 127-128. „De ce să existe această ierarhizare generală? Ea este, fără îndoială reflectarea costurilor relative de producție și a calităților calorice inerente ale mai multor tipuri de alimente”. (p. 128).

99. Vezi G.B. Masfield, „Crops and Livestock”, *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich and C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 295.

100. Anthony Luttrell a schițat imaginea sa de dinainte de 1500: „Latinii produceau zahăr cu lucrători musulmani și alți sclavi în Siria, Cipru și alte colonii levantine începînd din secolul al XII-lea, iar în 1404, cînd Giovanni della Padua din Genova a primit o licență regală care-i da dreptul de a crea o plantație în Algarve, genovezii deja transferaseră exploatarea din Sicilia în sudul Portugaliei. Genovezii au fost în mare măsură cei care au furnizat inițiativa, capitalul, tehnicile de irigare și de morărit pentru introducerea zahărului în Azore și Madeira, pe care l-au exportat apoi din insule în zone îndepărtate ca Flandra și Constantinopol. Ei au contribuit și la furnizarea forței de muncă necesare; Antonio da Noli, de exemplu, transporta guinezi în insulele

Capului Verde în anii 1460." „Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to about 1500)" în *The Transatlantic Slave Trade from West Africa*, (mimografia), Centre of African Studies, University of Edinburgh, 1965, p. 76.

101. Vezi E.E. Rich, „Colonial Settlement and Its Labour Problems", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Century*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 308.

102. De exemplu, Serrão subliniază în legătură cu Madeira: „...Cam pe la 1475, ciclul grîului s-a încheiat... Zahărul a ucis grîul." *Anales E.S.C.*, IX, p. 340. Serrão accentuează că atunci cînd s-a întîmplat lucrul acesta, Insulele Azore au devenit grînarul Portugaliei, înlocuind, în primul rînd, Madeira. Acest model ciclic a fost prezent în secolul al XVI-lea ca și în cel de-al XVII-lea și încă în secolul al XVIII-lea". *Ibid.*, p. 341.

103. Vezi Godinho, *Annales E.S.C.*, V, p. 33.

104. „Lucrul de care oamenii sînt în general mai puțin conștienți este că situația profilată în 1750 —rații mari de pîine și puțină carne... a fost ea însăși rezultatul unei deteriorări care nu-i însă valabilă cînd ne întoarcem în timp spre Evul Mediu." Fernand Braudel și Frank C. Spooner, „Princes in Europe from 1450 to 1750", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 414.

105. „Din 1400 pînă în 1750 Europa a fost o mare consumatoare de pîine și mai mult decît jumătate vegetariană... Numai această dietă «rămasă în urmă» a îngăduit Europei să poarte povara unei populații în continuă creștere... Consumul de pîine l-a împins pe cel de carne din ce în ce mai în urmă pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea". *Ibid.*, p. 413. Vezi de asemenea W. Abel, „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland", *Bericht über Landwirtschaft*, serie nouă, 22, 1938, pp. 411-452, citat în Slicher van Bath, *Agrarian History*, p. 204.

106. „Explorările timpurii ale portughezilor de-a lungul coastei apusene a Africii n-au adus decît o plantă de interes imediat, *grains of paradise*.

Aceste mirodenii puteau fi obținute acum mai ieftin decît pe uscat pe vechiul drum transsaharian, iar comerțul acesta a dat numele său *Coastei aromelor*, această plantă n-a putut fi totuși aclimatizată în Europa". Masfield, *Cambridge Economic History Europe*, IV, p. 276.

107. Chaunu, *L'expansion européenne*, p. 354.

108. G.B. Masfield arată modul în care legătura dintre Americi și emisfera răsăriteană a schimbat harta agrară a lumii: „Răspîndirea cetealelor și a vitelor în urma stabilirii acestor legături a fost fenomenul cel mai important din istoria umană, și a avut probabil unul dintre efectele cu bătaia cea mai lungă dintre toate rezultatele Descoperirilor [geografice]. Fără cerealele americane, Europa n-ar fi fost probabil în

stare să suporte o așa de mare populație așa cum, în cele din urmă, a dovedit-o, iar tropicile Lumii vechi n-ar fi fost așa de repede dezvoltate. Fără vitele europene, în special caii și cățarii pentru transport și cultivarea pământului, continentul american nu s-ar fi putut dezvolta cu intensitatea cu care a făcut-o." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 276.

109. Braudel vorbește despre „foamea de lemn”, referindu-se la diverse zone ale Italiei. „Flotele mediteraneene s-au obișnuit, treptat, să caute în alte locuri ceea ce nu puteau găsi în pădurile proprii. Lemnul nordic sosea în Sevilla în vase pline ochi cu scînduri și bîrne”. *La Méditerranée*, I, p. 131.

Vezi Frederic Lane: „Cînd pentru prima dată a fost clar recunoscută epuizarea lemnului de stejar — în a doua jumătate a secolului al XV-lea — criza părea a fi fost proprie numai Venetiei. Cel puțin raguzanii și bascii au avut un stoc suficient de abundent astfel încît concurența lor a fost resimțită sever. Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea lipsa lemnului de stejar pare a fi fost generală în toate țările mediteraneene”. „Venetian Shipping During the Commercial Revolution”, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p. 21.

H.C. Darby face aceeași remarcă și pentru Anglia: „Creșterea marinei comerciale engleze și dezvoltarea forței navale engleze începînd din epoca Tudorilor a depins de o ofertă adecvată de lemn de stejar pentru carena corăbiilor; trunchiurile de pin pentru catarge, împreună cu acele «*maèriale navale*» precum smoala și gudronul, erau importate din țările baltice.” „The Clearing of the Woodland in Europe”, în William L. Thomas Jr., ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1956, p. 200.

110. Vezi Godinho, *Annales E.S.C.*, V, p. 33.

111. Elementul cheie în procesul de obținere a banilor metalici cu funcție de bani simbolici este să produci monede cu valoare efectivă (ca marfă) mai scăzută (preferabil cu mult mai scăzută) decît valoarea lor monetară. Totuși Carlo Cipolla arată că acest procedeu n-a fost adoptat în cazul monedelor mici în Anglia pînă în 1816 și în S.U.A. pînă în 1853. Vezi *Money, Prices*, p. 27.

112. Marc Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Lib. Armand Colin, Paris, 1954, p. 50.

113. Majoritatea, dacă nu totalitatea experților consultați de către ultimii capețieni (monarhi în Franța) au fost comercianți, adesea comercianți italieni, în același timp comercianți la mare distanță și cămătari ai regilor și ai notabilității; și, destul de frecvent, proprietari de mine și monetării și negustori de metale prețioase [Bloch, *ibid.*, p. 52].

114. „În majoritatea cazurilor monetăriile nu erau administrate direct de către stat ci erau arendate persoanelor private care băteau monedele din metalul adus de către alte persoane private. Interesul în a administra aceste monetării arendate era evident legat de profitul personal, nu de utilitatea publică. În acele cazuri în care regele însuși

administra o monetărie, și el acționa mai degrabă ca un antreprenor privat decât ca șef al statului". Cipolla, *Money, Prices*, p. 28.

115. Marc Bloch citează grăitoarele exemple din secolul al XV-lea ale înseși *Camerei de Conturi* franceze (*Chambre des Comptes*) care, „când și-a calculat transferurile dintr-un cont regal în altul, în locul unei simple înscrieri a sumei transferate, în *livre, sous* (bani mărunți) și *dinari* (*denieri*), avea grijă să i se atașeze un coeficient destinat să țină seama de modificările care se produsese în timpul în valoarea metalică a acestor unități. «Scădeți din contul precedent 416 *livre* 19 *sous tournois* adică bani slabi, ... care în bani tari [curenți] valorează 319 *livre* 19 *sous tournois*...»". *Esquisse d'une histoire*, p. 49.

116. H.V. Livermore, „Portuguese History”, în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, p. 59.

Vitorino Magalhães-Godinho remarcă o legătură directă între încetarea luptelor sociale violente din Portugalia (1383-1385) și expediția portugheză spre Ceuta în 1415. Vezi *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1969, p. 40.

117. „Istoricii văd o legătură între marile războaie din secolele al XIV-lea și al XV-lea (incluzând năvălirea franceză în Italia) și scăderea nivelului de venituri ale nobilimii... Nu face parte oare începutul marilor mișcări de expansiune din secolul al XV-lea (chiar din al XIV-lea cu colonizarea insulelor atlantice) din același grup de evenimente și n-au fost ele provocate de aceleași cauze? Putem socoti ca paralele expansiunea în Europa răsăriteană și încercările nobilimii daneze și germane de a cuceri Scandinavia”. Marian Malowist, „Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe au XVe et XVIe siècles”, *Annales E.S.C.*, XVII, 5, sept.-oct., 1962, p. 924.

118. Vezi Malowist: „Pare evident că în prima fază a expansiunii coloniale portugheze..., elementul nobilime joacă un rol dominant... Pe măsură ce procesul dezvoltării imperiului colonial portughez continua, creștea și participarea negustorilor portughezi la comerțul de peste mări. Se pare că procesul colonizării spaniole a Americii a fost analog”. *Africana Bulletin*, nr.1, pp.32-34. În mod similar, Chaunu, citându-l pe Godinho ca autoritatea pe care se bazează, distinge două tipuri de expansiune portugheză: „o expansiune care a fost în primul rând teritorială, desfășurată de nobilime și având formă politică, reprezentată de luarea Ceutei și de extinderea *Reconquistei* în Maroc, și o expansiune esențialmente comercială, deci a burgheziei în primul rând, de-a lungul coastei Africii”. *L'expansion européenne*, p. 363. P. Chaunu adaugă, ca și Malowist, că el e tentat să extindă această explicație și la cucerirea spaniolă a Americii.

Luis Vitale este gata să meargă mai departe în ceea ce privește rolul burgheziei. El argumentează: „Portugalia, în 1381, a fost martora primei revoluții burgheze, cu patru secole înaintea celei din Franța. Burghezia comercială din Lisabona, legată prin comerț de Flandra, a îndepărtat stăpînii feudali de la putere. Eșecul total al revoluției a arătat că totuși condițiile fuseseră necoapte pentru triumful burgheziei, dar

manifestarea lor s-a reflectat în comerțul cu zona Atlanticului de nord, în planurile lui Henric Navigatorul, și în primul rînd, în descoperirile secolului al XV-lea". „Latin America: Feudal or Capitalist?", în James Petras și Maurice Zeitlin, ed., *Latin America: Reform or Revolution?*, Fawcett, Greenwich, Connecticut, 1968, p. 34.

119. „Religia a fost pretextul cît și cauza acestor persecuții... Și mai tîrziu, așa cum a remarcat cu multă vreme în urmă George Pariset, [legea cifrelor a acționat de asemenea] împotriva protestanților francezi în epoca lui Ludovic al XIV-lea". Braudel, *La Méditerranée, I*, p. 380.

120. Rich, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp. 302-303.

121. Această autodefinire a avut desigur o lungă istorie în Peninsula Iberică. Vezi Charles Julian Bishko: „Cele opt secole de înaintare spre sud, cînd rapidă, cînd mai lentă, împotriva maurilor, n-au fost pur și simplu o Iliadă a luptei militare și politice, ci în primul rînd o *re población* medievală, sau o recolonizare, a Peninsulei Iberice". „The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura", în Archibald R. Lewis și Thomas F. McGinn, ed., *The New World Looks at Its History*, Univ. of Texas Press, Austin, 1969, p. 47.

122. Chaunu, *Séville, VIII (1)*, p. 60.

123. „Nu există, în tot Atlanticul de nord, un loc mai potrivit pentru navigația în direcția apelor calde decît fișia de coastă care se lungeste din nordul Lisabonei pînă în Gibraltar sau chiar din Lisabona pînă la capătul nordic al Marocului. Numai acolo se va găsi alternativ, un vînt sigur care să te scoată din zona de coastă și să te poarte spre largul mării, în chiar inima oceanului la punctul minim (*racine*) al alizeului, în perioada solstițiului de vară, și un vînt care să te aducă îndărăt, contracurentul (*contre flux*) latitudinilor medii din toamnă pînă la începutul primăverii [*petit printemps*].” Pierre Chaunu, *Seville, VIII (1)*, p. 52. O hartă utilă poate fi găsită în Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969, pp. 54-55. Vezi Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, pp. 310-312.

124. „Este incontestabil că extraordinara dezvoltare colonială și comercială a țărilor iberice în zorii timpurilor moderne a fost înlesnită în mare măsură de creșterea treptată a comerțului lor extern în cursul ultimelor secole ale Evului Mediu.” Charles Verlinden, „Deux aspects de l'expansion commerciale du Portugal au moyen âge”, *Revista Portuguesa de História*, IV, 1949, p. 170. Vezi și Charles Verlinden, „The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages”, *Economic History Review*, X, 1, 1940, pp. 44-59. O remarcă similară este făcută de Michel Mollat în „L'économie européenne aux deux dernières siècles du Moyen-Age”, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, G.B. Sansoni, Florența, 1966, III, *Storia del medioevo*, p. 755. Antonio H. de Oliveira Marques expune cu mare claritate natura comerțului portughez cu Flandra în secolele al XIII-lea și al XIV-lea în „Notas para a história da feitoria portuguesa na Flandres no século XV”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II, *Medioevo*, Dott. A.

Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 437-476. El subliniază că deja în 1308 exista o „națiune” portugheză la Bruges și că bunurile erau transportate pe vase portugheze (vezi p. 451). Vezi Godinho, *L'économie portugaise*, p. 37.

125. K.M. Panikkar relevă dorința Genovei de a acapara comerțul cu India începând cu secolul al XIII-lea. „În cele din urmă, prin Spania și Portugalia, genovezii au fost în stare să străpungă monopolul venețian și blocada musulmană...” *Asia and Western Dominance*, Allen & Unwin, Londra, 1953, pp. 26-27. Chiar dacă această explicație a declinului monopolului venețian este prea simplă, cum vom vedea în capitolul 6, Panikkar are dreptate când relevă dorința persistentă a genovezilor în această privință.

126. Charles Verlinden, „Italian Influence in Iberian Colonization”, în *Hispanic American Historical Review*, XXXIII, 2, mai 1953, p. 199.

127. *Ibid.*, p. 200.

128. Vezi Virginia Rau, „A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini”, *Studii în onore din Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, p. 718.

129. Verlinden, *Hispanic American Historical Review*, p. 205. Vezi și Charles Verlinden, „La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise”, *Studii în onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 615-628.

130. Rau, *Studii în onore di Armando Saporì*, p. 718.

131. *Ibid.*, p. 719, sublinierile noastre.

132. „Crearea unei piețe interne [în Portugalia] a atins punctul său de vîrf și a resimțit primele sale limitări brutale în secolul al XIV-lea. Faptul că Portugalia a aparținut unei zone islamice bogate explică probabil de ce și-a menținut comerțul la un nivel de activitate destul de ridicat, mai înalt decît acela al Europei occidentale, comerț în care au predominat plățile în bani... Astfel s-a întîmplat că părănimea, dezrădăcinată, revoltîndu-se contra violenței crescînde a exploatării feudale, ruinată de scăderea puterii de cumpărare a banilor, atrasă de orașele mari de pe coastă, a contribuit la îmbogățirea acestor orașe comerciale și la extinderea comerțului.” J.G. DaSilva, „L'autoconsommation au Portugal (XVe-XXe siècles)”, *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, martie-apr., 1969, p. 252. Sublinierile noastre.

133. „Un factor important care a contribuit [la determinarea poziției de leader al Portugaliei] a fost faptul că în tot cursul secolului al XV-lea Portugalia a fost un regat unit, lipsit de discordii civile; în vreme de Franța a fost hărțuită de ultimele faze ale Războiului de o sută de ani -1415 a fost data bătăliei de la Azincourt și a luării Ceutei [de către portughezi]- și de rivalitatea cu Burgundia; Anglia, de lupta cu Franța și de Războiul Rozelor; iar Spania și Italia de convulsiile dinastice și de alte convulsii interne.” C.R. Boxer, *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*, Wits watersrand. Univ. Press, Johannesburg, 1961, p. 6.

134. „Sub feudalism, un stat era, într-un anumit sens, proprietatea privată a unui rege în același mod în care fieful era proprietatea privată a vasalului... Regii și vasalii lor au folosit extinderea curților, cultivarea pământurilor și cuceririle armate ca acțiuni aducătoare de profit. Mai târziu, o mare parte din spiritul și formele juridice ale feudalismului au fost utilizate pe scară mare, în cadrul expansiunii oceanice.” Frederic C. Lane, „Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce”, în *Venice in History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 401-402.

135. Vezi Fernand Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, p. 24.

136. Chaunu, *Seville*, VIII, (1), p. 50.

137. Lynn White Jr., „What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?” în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963, p. 277.

138. „Factorul cheie care contribuie la inovație într-o comunitate este inovația anterioară. Aplicând această ipoteză la Evul Mediu ca întreg, va apare cu claritate că, într-o anumită măsură, originalitatea mai mare a Occidentului este legată de faptul că creștinătatea latină a fost cu mult mai profund zguduită decât a fost vreodată Răsăritul [Bizanțul și Islamul] de valurile succesive ale invaziilor barbare, desfășurate, cu întreruperi, din secolul al III-lea până în secolul al X-lea... Occidentul... reprezenta o societate amorfă, gata de a primi tiparele unor forme noi. El a fost, în mod special, deschis la schimbare și permeabil la ea.” *Ibid.*, p. 282.

139. Carlo Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Collins, Londra, 1965, pp. 106-107.

140. Vezi Joseph Needham, „Commentary on Lynn White Jr., 'What accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?'”, în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963a, p. 32.

141. Joseph Needham, „Poverties and Triumph of Chinese Scientific Tradition”, în Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963b, p. 139 (sublinierile ne aparțin).

142. Vezi Boies Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1952, pp. 269-270.

143. Vezi Joseph Needham, „The Chinese Contribution to Vessel Control”, *Scientia*, XCVI, 99, mai 1961, pp. 165-167. Când Needham a prezentat acest studiu la cel de-al cincilea Colocviu Internațional de istorie maritimă, el a fost, în mod deosebit, chestionat de către W.G.L. Randler asupra posibilității unei invenții independente. A răspuns exprimându-și îndoielile, deși, cum spunea, există o dificultate inerentă în privința unei demonstrații negative. Vezi „Discussion de la communication de M. Needham”, în Joseph Needham, „Les contribution chinoises à l'art de gouverner les navires”, al 5-lea *Colloque internationale d'histoire maritime*, Lisabona, 1960, Paris, 1966, pp. 129-131.

144. Vezi William Willetts, „The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho”, în Colin Jack-Hinton, ed., *Papers on Early South East Asian History*, Journal of South-east Asian History, Singapore, 1964, p. 38.

145. „Pela 1405, eunucul amiral Cheng Ho a plecat cu o flotă de 63 jonci oceanice și a vizitat multe părți ale mărilor sudice... În cursul următorilor 30 de ani au avut loc șapte asemenea expediții care de fiecare dată s-au întors cu o bogată informație referitoare la drumurile maritime și la zonele geografice și cu mari cantități de produse din insule și din India... Rațiunile acestor expediții nu sînt cunoscute; e posibil să fi vizat o contrabalansare a comerțului străin care încetase a se mai face pe uscat, pe vechile drumuri, ori o sporire a grandorii curții imperiale, sau chiar, așa cum arată analele oficiale, căutarea nepotului și predecesorului împăratului (care, în realitate, dispăruse în mod secret dîndu-se drept călugăr budist, fiind găsit mulți ani după aceea, într-unul dintre regimurile următoare). În orice caz ele au încetat tot atît de brusc pe cît începuseră, din nou din motive care astăzi sînt obscure. Fie că a existat ori nu vreun conflict între eunuci și birocrăția confuciană, cert este că deznodămîntul a fost trecerea în mîna arabilor și a portughezilor a comerțului pe Oceanul Indian.” Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, I, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1954, pp. 134-144.

146. T'ien-Tsê Chang, *Sino-Portuguese Trade From 1514 to 1644*, Brill, Leiden, Olanda, 1934, p. 30.

147. „Se poate pune întrebarea care au fost rezultatele practice ale acestor uimitoare expediții, în care au fost utilizate sute de jonci oceanice și mai multe zeci de mii de oameni? Răspunsul pe scurt ar putea fi: absolut nici un rezultat. Chinezii dinastiei Ming nu erau constructori de imperii. Sfătuitoarii lor politici, învățații brahmani, ignorau ororile unei *real-politik* inseparabil legate de un regim colonial. Ei n-aveau sensul misiunii, n-aveau ideea de *Sturm und Drang*. Teoretic Fiul Cerului conducea întreaga lume *t'ien hsia*, „totul de sub cer”, și trimișii săi considerau suficient să se arate barbarilor fără neam la hotarul lumii civilizate, pentru a deschide porțile unui mileniu stimulat de prezența senină a Fiului Cerului pe Tron.” Willetts, *Papers on Early South-east Asian History*, pp. 30-31.

148. *Ibid*, p. 37.

149. *Ibid.*, p. 38.

150. Vezi G.F. Hudson, *Europe and China* Arnold, Londra, 1931, p. 197. E posibil să fi fost rezultatul unei deplasări de populație spre nord? „Această analiză regională arată că pierderea de populație suferită de China de Sud [în timpul dinastiei Ming] (12 milioane excluzînd Nanking-ul) a fost aproape integral echilibrată de sporul de populație în nordul Chinei (9 milioane) și în vestul și sud-vestul Chinei (3 milioane)”, Otto B. van der Sprenkel, „Population Statistics of Ming China”, *Bulletin of the SOAS*, XV, partea a 2-a, 1953, p. 306.

151. „Lucrarea de fortificare a coastei între râurile Yangzi și Pearl a fost comparată de istoricii chinezi contemporani cu construcția Marelui

Zid în fața invadatorilor tătari din nord. Aceasta a fost o evidență exagerare, dar necesitatea păstrării costisitoarelor apărări de coastă pentru a înfrunta aceste incursiuni cronice a fost neîndoielnic o presiune severă asupra visteriei și e posibil... să fi contribuit la abandonarea marilor expediții maritime chineze în Oceanul Indian [p. 126].“ C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, Univ. of California Press, Berkeley, 1967, p. 7.

George Sansom, privind fenomenul din punctul de vedere japonez, vede o paralelă europeană sugestivă. „Este neîndoielnic că atât China cât și Coreea au suferit de pe urma năvălirilor prădalnice ale acelor Wako... Eroarea a fost în parte aceea a chinezilor, pentru că s-au opus comerțului exterior, pe când autoritățile japoneze ar fi fost încântate să promoveze comerțul legal. Dar acestea au fost și motivele pentru care Bakufu [autoritățile japoneze centrale] a șovăit să meargă la extrem suprimând pirateria. Nu era cu totul convins în legătură cu intențiile pacificatoare ale chinezilor, considerând liderii pirai probabil cam cum îl considera regina Elisabeta pe Sir Francis Drake –fie ca pe un corsar, fie ca pe un căpitan de marină, după împrejurări. Mai mult încă, acțiunea contra piraiilor depindea de controlul pe care-l exercita Bakufu asupra comandanților de armată din vest, or înainte de 1400 Yoshimitsu nu avea încă o putere consolidată“. *A History of Japan*, vol. II, 1334-1615, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1961, pp. 177-178.

152. „Este uimitor rolul semnificativ pe care l-au jucat chinezii în arhipelagul [indonezian] în secolul al XIV-lea... Pe măsură ce hegemonia comerțului din acest ocean a trecut în mâinile musulmanilor, corăbiile chineze au început să dispară. Există probabil o legătură aici...“ M.A. Meilink-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Nijhoff, Haga, 1962, pp.25, 74.

153. Vezi R. Serves, „Les relations entre Chine et l'Afrique au XVe siècle“, *Le mois en Afrique*, nr. 6, iunie 1966, pp. 30-45.

154. Chaunu, *L'expansion européenne*, p. 335.

155. *Ibid.*, p. 336.

156. *Ibid.*, p. 338-339.

157. „Perioada Ming, odată zdrobită puterea mongolilor, pare să fi cunoscut o puternică reacție contra acestor condiții apăsătoare din partea sudului suprapopulat.“ *Bulletin of the SOAS*, XV, Van der Sprenkel, p. 308. Să observăm că Van der Sprenkel, în contrast cu Hudson, consideră amenințarea în scădere a mongolilor drept factor explicativ al deplasării accentelor spre nord.

158. În glosarul la Max Weber, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951, Hans Gerth scrie: „Prebendă: Drept al posesorului unei funcții de a fi recompensat cu terenuri aparținând statului sau bisericii sau din alte venituri publice“. Weber denumeste un asemenea posesor de funcție „prebendiar“. Un sistem social politic bazat pe un personal de prebendari este numit de către Weber „prebendalism“ [p. 305]. Eric Wolf discută diferențele dintre un domeniu patrimonial (sau

„feudal“) și un domeniu prebendial din perspectiva înțelegerii pe care acestea le au pentru țărani în lucrarea sa *Peasants*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, pp. 50-52.

159. Weber, *Religion of India*, pp. 70-71.

160. Joseph R. Levenson, ed., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967, pp. 131-132.

161. Weber, *Religion of China*, p. 61-62. Sublinierile noastre.

162. Owen Latimore arată cum anume a funcționat o asemenea relație tributală a Manciei față de China epocii Ming, în secolul al XVI-lea: „În perioada de declin a epocii Ming, «misiunile de tribut» primite la curte au devenit o metodă de a profita de pe urma chinezilor. «Încasatorii fiscali» (*Tribute-bearers*) soseau cu alaiuri de sute de persoane pe cheltuiala autorităților chineze, ceea ce a umflat importanța lor politică. În același timp, aceștia aduceau bunuri «netributale» pentru comerț, care scădeau profiturile comercianților chinezi de frontieră”. *Inner Asian Frontiers of China*, a 2-a ediție, Capitol Publishing Co. and American Geographical Society, Irvington-on-Hudson, New York, 1940, p. 124. Să comparăm acest aranjament politic autodistructiv cu colonialismul deschis pe care Portugalia și alte țări europene l-au practicat asupra barbarilor de peste mări, ceea ce Weber a numit „capitalism prădalnic”. *Ibid.*, p. 135.

163. Cipolla, *Guns and Sails*, p. 117.

164. William Theodore de Bary, ed., „Introduction”, în *Self and Society in Ming Thought*, Columbia Univ. Press, New York, 1970, p. 24. El dezvoltă mai departe această temă în studiul său din același volum, intitulat: „Individualism and Humanism in Late Ming Thought”: „Un tip de gândire individualistă cu trăsături surprinzător de moderne a luat naștere în secolul al XVI-lea, în conjuncție cu forțe sociale și culturale tot mai largi, dintr-o mișcare liberală și umanistă în cadrul școlii Wang Yang-ming. Astfel, confucianismul, deși tradiție dominantă și, din punctul de vedere modern, tip de sistem autoritar, s-a dovedit capabil să îndeplinească oarecum aceeași funcție ca și creștinismul medieval pentru afirmarea individualismului occidental” (p. 233).

165. „Insurecția care a gonit dinasita mongolă Yuan de la tron în 1368, și venirea la putere a dinastiei Ming au fost reacții naționale chineze contra barbarilor”. Roland Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles, vol. IV din Histoire générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1954, p. 520.

166. *Ibid.*, pp. 527-528.

Nigritarum ergo opera vti sunt Hispani initio in scrutandis venis metallicis: verum postquam illæ fuerunt exhaustæ, horum ministerio vti cœperunt ad molas trusiles quæ sacchariferas cannas comminuunt, ad saccharum coquendum & cogendum: in quo ministerio etiamnum hodie magna ex parte occupantur. Nam cum ea Insula humida sit & calida, minimo negotio saccharifera cannae siue arundines succrescunt; ex quibus confusis, deinde in lebetes coniectis, & decoctis, postremum ritè repurgatis & in saccharum concretis, magnum quæstum facere solent. Vtuntur præterea istorum Nigritarum opera in pacendis armentis, & reliquis rebus administrandis quæ necessariæ sunt ad suos vsus.

*Istovindu-se zăcămintele metalice, negrilor a trebuit să li se dea de lucru în producția zahărului. Această gravură reprezentând o fabrică de zahăr din Hispaniola a fost executată în 1595 ca parte a unei serii începute de Theodore de Bry, un gravor flamand, cunoscută sub titlul de *Collectiones Peregrinationum*, celebrind "descoperirea" Indiilor de Est și de Vest.*

Capitolul II

NOUA DIVIZIUNE EUROPEANĂ A MUNCII

c. 1450 - 1640

Economia europeană mondială bazată pe modul capitalist de producție a apărut în secolul al XIV-lea. Cel mai curios aspect al acestei perioade timpurii este că agenții capitaliști nu și-au etalat mobilurile în fața lumii. Ideologia dominantă n-a fost aceea a întreprinderii libere, nici chiar aceea a individualismului ori a științei, a naturalismului sau a naționalismului. Va mai trece o vreme pînă cînd, prin secolele al XVIII-lea sau al XIX-lea, acestea se vor maturiza ca viziuni asupra lumii. În măsura în care o ideologie părea să predomină, aceasta a fost aceea a statismului, a acelei *raison d'état*. De ce a trebuit ca, un fenomen care nu cunoștea frontiere, precum capitalismul, să fie sprijinit de fenomenul dezvoltării unor state puternice? Aceasta este o întrebare la care nu se poate da un singur răspuns. Nu este vorba însă de nici un paradox; ba dimpotrivă. Caracteristica distinctivă a unei economii mondiale capitaliste este că deciziile economice sînt orientate în primul rînd spre arena economiei mondiale, pe cînd deciziile politice sînt prioritar orientate spre structuri de dimensiuni mai reduse care dispun de control juridic, statele (națiuni-state, orașe-state, imperii), în cadrul economiei mondiale.

Această dublă orientare, această „distincție“, dacă vrem, dintre economic și politic, este sursa confuziei și mistificării cu privire la determinarea adecvată a grupurilor, respectiv cu manifestările rezonabile și

raționale ale interesului de grup. Întrucît, totuși, deciziile economice și politice nu pot fi în mod semnificativ disociate sau discutate separat, apar serioase probleme de analiză. Le vom aborda, încercînd să le tratăm consecutiv, sugerînd înlănțuirea, și pledînd pe lîngă cititor să se abțină de la orice evaluări pînă cînd va dispune de întregul probelor în sinteza lor. Cu premeditare, ori altfel, vom încălca de mai multe ori, fără îndoială, propria noastră regulă de prezentare succesivă, dar aceasta va rămîne totuși principiul nostru organic de prezentare. Dacă vom crea impresia că abordăm sistemele mai mari ca expresie a capitalismului și pe cele mici ca expresie a statismului (sau, ca să folosim o terminologie curentă la modă, a dezvoltării naționale), precizăm că niciodată nu am negat caracterul unitar al dezvoltării istorice concrete. Statele nu se dezvoltă și nu pot fi înțelese în afara contextului dezvoltării sistemului mondial.

Același lucru este valabil și în legătură cu clasele sociale și grupările etnice (naționale, religioase). Acestea, de asemenea, s-au format social în cadrul statelor și în lăuntrul sistemului mondial, simultan și deseori în moduri contradictorii. Ele sînt o funcție a organizării sociale a epocii. Sistemul modern de clase începe să ia naștere în secolul al XVI-lea.

Care este, totuși, intervalul ce cuprinde secolul al XVI-lea? O întrebare deloc ușoară, dacă reținem că secolele istorice nu sînt în mod necesar cronologice. În această chestiune n-am altceva mai bun de făcut decît să accept opinia lui F.Braudel, atît datorită trăinicieii concepției pe care este bazată, cît și deoarece ea pare a se potrivi foarte bine cu informațiile pe care le-am cules. Braudel afirmă:

„Sînt sceptic... în legătură cu un secol al XVI-lea despre care nu se specifică dacă este unul, ori sînt mai multe despre care unii dau de înțeles că reprezintă o unitate. Eu văd secolul «nostru» divizat în două, așa cum l-au văzut Lucien Febvre și remarcabilul meu profesor Henri Hauser, un prim secol începînd de pe la 1450 și încheindu-se pe la 1550, un al doilea începînd în acest moment și durînd pînă în 1620 sau 1640”¹.

Momentele de început și de sfîrșit variază în conformitate cu perspectiva națională din care este privit

secolul. Totuși, pentru economia europeană mondială ca un întreg, considerăm intervalul 1450-1640 ca unitate temporală semnificativă în răstimpul căreia a fost creată o economie mondială capitalistă, care era, desigur, folosind expresia lui F.Braudel, „vastă dar fragilă”².

Dar unde a fost localizată această economie europeană mondială? Aceasta, de asemenea, este o întrebare dificilă. Pentru că, așa cum știm, continentele istorice nu sînt neapărat geografice. Economia mondială europeană includea, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu numai nord-estul Europei și aria mediteraneană creștină (inclusiv Iberia), ci și Europa centrală și regiunea Balticii. Ea cuprindea, de asemeni, anumite regiuni ale Americilor: Noua Spanie, Antilele, Terraferma, Peru, Chile, Brazilia - sau mai degrabă acele părți ale acestor regiuni care s-au aflat efectiv sub controlul administrativ al Spaniei sau Portugaliei. Insulele atlantice și poate cîteva enclave ale coastei africane ar putea fi incluse aici, nu însă și zona Oceanului Indian; nu Extremul Orient, exceptînd poate, pentru o perioadă, o parte din Filipine; nu Imperiul Otoman; și, de asemenea, nu Rusia; Rusia a fost cel mult marginal și pentru scurtă vreme inclusă. Nu există linii clare și ușor de trasat, dar cred că este mai util să îți reprezinti lumea europeană a secolului al XVI-lea ca rezultînd din legătura a două sisteme anterior mai degrabă separate, și anume, sistemul ariei mediteraneene creștine³ avîndu-și centrul în orașele din nordul Italiei și rețeaua comercială dintre orașele hanseatice și Flandra din nordul și nord-vestul Europei, la acest nou complex, atașîndu-se, pe de o parte, zona de la est de Elba, Polonia și alte cîteva zone ale Europei de răsărit iar pe de altă parte, insulele atlantice și părți din Lumea Nouă.

Spațial, aceasta a reprezentat o mare expansiune. Luînd în considerare coloniile efective de peste mări ale puterilor europene, Chaunu notează că în cinci ani, între 1535 și 1540, Spania a realizat controlul asupra a mai mult de jumătate din populația emisferei vestice, și că în această perioadă, dintre momentul respectiv și anii 1670 - 1680, aria de sub controlul european s-a lărgit de la circa trei milioane km² la circa șapte milioane km² (pentru a se stabiliza la acest prag pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea⁴. Totuși, expansiunea în spațiu nu înseamnă și expansiunea populației. Chaunu vorbește despre funcționarea unui „foarfece demografic” în cadrul căruia

creșterea demografică în Europa este „amplu anulată la nivel planetar prin declinul ei în imense zone extraeuropene”⁵. În acest fel, raportul pământ/forță de muncă, propriu economiei mondiale europene, a sporit enorm, reprezentând unul dintre factorii fundamentali ai abilității Europei de a susține o creștere economică continuă în aceste perioade timpurii critice ale erei moderne. Dar expansiunea a implicat mai mult decât îmbunătățirea acestui raport. Ea a făcut posibilă acumularea la scară lărgită a capitalului care a fost folosit a finanța raționalizarea producției agricole. Una dintre trăsăturile cele mai evidente ale acestei economii mondiale europene de secol al XVI-lea a fost inflația de lungă durată, așa-numita revoluție a prețurilor. Legătura dintre această inflație și procesul de acumulare a capitalului a fost o temă centrală a istoriografiei moderne. Ne propunem să încercăm a examina în detaliu și integral complicațiile acestei dezbateri pentru a putea fi în stare, în lumina modelelor pe care le vom studia, să explicăm diviziunea specifică a muncii la care a ajuns economia mondială europeană către sfârșitul acestei epoci.

Modelul ciclic al prețurilor europene are o voluminoasă istorie în spate și, deși cercetătorii se deosebesc în privința datelor și chiar mai mult, în privința cauzelor, realitatea fenomenului întrunește acordul lor. Dacă așezăm alături două liste⁶ ale prețurilor grânelor, obținem următorul tablou:

- 1160-1260 - creștere rapidă
- 1260-1310 (1330, 138) - constant înaltă
- 1310 (1330, 1380)- 1480 - scădere treptată
- 1480-1260 (1650) - înaltă
- 1620 (1650)-1734 (1755) - recesiune
- 1734 (1755)-1817 - creștere.

Dacă reținem secvența cea mai îngustă de care ne ocupăm noi în momentul de față, aceea a secolului al XVI-lea, care în lista de mai sus apare ca avînd o creștere „înaltă”, nu putem ignora, desigur, fluctuațiile economice din cadrul ei. Pierre Chaunu, bazîndu-se pe monumentalul său studiu asupra înregistrărilor privind *Casa de Contratación* din Sevilla, antrepozitul cheie al comerțului transatlantic, și folosind măsurile de volum (atît pentru mărfuri în general cît și pentru mărfuri

specifice) și de valoare, ne propune următorul ciclu format din patru perioade:

1504 - 1550 - creștere constantă

1550 - 1562/3 - recesiune relativ minoră

1562/3 - 1610 - expansiune

1610 - 1650 - recesiune⁷

Măsurile de volum și de valoare nu sînt bineînțelese identice. „Indicele circulației este asemuit, într-un mod exagerat, cu fluctuația prețurilor. Curba specifică de preț este mai plată decît aceea a fluxurilor comerciale”⁸. Chaunu consideră că momentul declinului stabilit de el la 1610 corespunde cu cel al lui Elsas pentru Germania (1627) și al lui Posthumus pentru Țările de Jos (1637), pentru că, așa cum vom vedea, declinul are loc în diferite momente pentru diferite părți ale Europei⁹.

Aceste discrepante ale perioadelor ne reamintesc faptul că economia mondială se află abia în proces de naștere. Chaunu subliniază că în secolul al XVI-lea, cele trei arii comerciale europene (aria mediteraneeană creștină, nord-vestul și răsăritul Europei) se aflau la trei niveluri diferite ale prețurilor, ordonate pe o scară de la cele mai scumpe la cele mai ieftine. Crearea unei economii mondiale poate fi precis măsurată prin „fantastica diferențiere a prețurilor la începutul [secolului] și, în timp, prin micșorarea decalajului”¹⁰. Deși acest timp are o durată mai mare decît secolul al XVI-lea, progresul în micșorarea decalajului poate fi sesizat. Dacă în 1500, decalajul dintre prețurile proprii ariei mediteraneene creștine și cele proprii răsăritului Europei a fost de ordinul raportului 6 la 1, pe la 1600 a fost numai de 4 la 1¹¹, iar prin 1750 era de numai 2 la 1. Henryk Samsonowicz subliniază că începînd cu prima parte a secolului al XVI-lea, salariile și prețurile prusiene s-au apropiat „din ce în ce mai mult” de cele din Europa occidentală, „în ciuda direcțiilor diametral opuse ale dezvoltării lor economice și sociale”¹². În ciuda? N-ar trebui oare, citit, „din cauza”?

O explicație majoră a creșterii prețului în secolul al XVI-lea a fost dată de Earl J. Hamilton. El a furnizat-o inițial în legătură cu prețurile andaluze ale secolului al XVI-lea, extinzînd ulterior explicația la Europa occidentală, într-un cadru mai general:

„De-a lungul întregii perioade aflate sub investigație, a existat o strînsă legătură între importurile de aur și

argint american și prețurile andaluze... Începînd cu perioada 1503-1505 s-a manifestat o tendință urcătoare în ceea ce privește intrările de tezaur pînă în 1595, în vreme ce din 1503 la 1597 s-a produs o continuă ridicare a prețurilor andaluze. Perioada celui mai înalt nivel al prețurilor coincide cu perioada celei mai ridicate creșteri a importurilor de aur și argint. Corelația dintre importurile de metale prețioase și prețuri persistă după 1600, cînd amîndouă se află în declin¹³.

Pe la 1960, teoria lui Hamilton a fost supusă mai multor atacuri, deopotrivă empirice și teoretice. Totuși, el a reafirmat-o într-un mod chiar mai viguros:

„[Sporirea ofertei de metale prețioase începînd cu anul 1500] a înregistrat probabil un procentaj mult mai mare decît ridicarea prețurilor. Astfel, mai degrabă decît să căutăm cauze auxiliare ale Revoluției Prețului... ar trebui să ne explicăm eșecul prețurilor de a ține pasul cu sporirea stocului de metale prețioase. Utilizarea sporită a aurului și argintului pentru veselă, ornamente, bijuterii și în alte scopuri nonmonetare, pe măsură ce ele deveneau relativ mai ieftine, prin creșterea prețurilor la mărfuri, a neutralizat o parte a noilor metale prețioase... Lichidarea balanței comerciale nefavorabile [cu Orientul] a absorbit mari cantități de monede... Convertirea rentelor în produse, în rente în bani, o deplasare de la salariile parțial în natură la o remunerație monetară și un declin al comerțului de troc (*barter*), au tins de asemenea să contracareze sporirea ofertei de aur și argint¹⁴.

Precum au observat mulți dintre criticii săi, Hamilton operează cu teoria cantitativă a banilor a lui Fisher, care afirmă că $PQ=MV$ presupunînd implicit că V și Q rămîn constante (P este egal cu prețurile; Q este egal cu cantitatea de bunuri și servicii; M este egal cu cantitatea de bani; și V este egal cu viteza circulației). Ei au pus sub îndoială postulatul și au cerut cercetări empirice.

Într-un atac major asupra lui Hamilton, Ingrid Hammarström a demonstrat că Hamilton a înțeles greșit secvența pe care a cercetat-o, că tocmai creșterea activității economice a fost aceea care a condus la o creștere a prețurilor și aceasta apoi explică activitățile

miniere care au produs o ofertă sporită de metale prețioase. La care Hamilton ripostează:

„În mod evident, *«ridicarea prețurilor»* provocată de obicei de *«activitatea economică normală»*... va înfrîna, nu va spori, extragerea metalelor prețioase prin ridicarea costurilor de producție în corelare cu *prețurile fixe* de baterie a monedelor din metale prețioase. În plus, ridicarea prețurilor va provoca o reducere, nu o sporire a baterii monedelor din metalele prețioase existente prin ieftinirea lor relativă în cazul folosinței nonmonetare¹⁵.

Dar de ce este necesar ca prețul baterii monedei să rămână fix? Aceasta a fost o decizie politică și probabil a fost foarte puțin în beneficiul acelor care ar fi dorit să profite de fluxul metalelor prețioase în epocile de expansiune (între aceștia era inclusă și coroana spaniolă) pentru a descuraja producția acestora în condițiile în care o cantitate atât de mare devenise brusc disponibilă la costuri reale foarte reduse (dată fiind forma muncii). Așa cum subliniază Hammarström, întrebarea fundamentală este, ce anume explică folosința care s-a dat metalelor prețioase:

„Dacă nu-i trebuia tezaurizarea lor și nici nu dorea împodobirea locurilor sfinte (așa cum au fost folosite în Asia și printre băștinașii din America), atunci Europa occidentală nu avea oare nevoie de metalele prețioase americane pentru a-și forma un surplus important al volumului său de monedă circulantă - adică, tocmai ca mijloc de plată¹⁶?

Y.S.Brenner susține că o examinare a informațiilor engleze confirmă afirmația lui Hammarström. El constată că schimbarea nivelului prețului mărfii a provenit „mai puțin dintr-o sporire, sau din absența unei sporiri, a stocului european de metal, cât din modul în care acest stoc a fost folosit¹⁷. El notează că ridicarea prețului precede sosirea comorilor din America¹⁸. Brenner atrage atenția că trebuie să observăm că *toți* factorii din ecuația lui Fisher erau variabili în această perioadă.

„În concluzie, ridicarea prețurilor în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea s-a datorat unei combinări a volumului mai mare de monede în circulație și a vitezei sporite a circulației cu o ofertă relativ scăzută de produse agricole și cu o intensificată tensionare a cererii acestora...

Viteza de circulație a crescut datorită dezvoltării industriei și expansiunii comerțului; a sporirii puternice a speculației cu pământul și a pieței legalizate a capitalurilor; și datorită trecerii unor mari segmente ale societății din comunități rurale autosubzistente în comunități urbanizate, dependente de piețe (ofertă bănească) în privința hranei¹⁹.

Pornind de aici, susține Brenner, avântul general al activității capitaliste a fost acela care explică *folosința* dată metalelor prețioase.

Teoria expansiunii economice bazată pe metale prețioase presupune, dacă nu viteze de circulație (V) și cantități de bunuri (Q) fixe, cel puțin limitate superior. Există vreo dovadă în sprijinul acestei presupuneri? În ceea ce privește cantitățile de bunuri și servicii, teoria nu pare într-un totu plauzibilă. În primul rând, ea implică, așa cum ne reamintește Jorge Nadal, ipoteze ale unei folosiri integrale a forței de muncă:

„Orice sporire a cheltuielilor (echivalente cu masa monetară și cu viteza de circulație [*la masa monetaria en circulación*]) va fi transpusă într-o sporire proporțională a prețurilor, numai atunci când volumul mărfurilor nu poate fi sporit²⁰.

Apoi, să nu credem că o sporire a lingourilor a condus direct la o creștere a prețurilor, ci numai prin intermediul abilității de a spori folosirea forței de muncă. Miskimin explică, de pildă, că „obsesia mercantilă timpurie în privința circulației lingourilor“ avea sens prin aceea că:

„Intrările de metale prețioase vor fi pus, desigur, resursele și oamenii la lucru, și în același timp, au contribuit la sporirea fondurilor disponibile finanțelor statului și astfel au diminuat costul războaielor.

În acest caz putem analiza care țări au *folosit* în modul cel mai eficient metalele prețioase,

„în termenii abilității fiecărei țări, instituțional sau fizic determinate, pentru a extinde obligativitatea deplinei folosiri a forței de muncă pentru a converti influxul de metale prețioase în creștere economică reală²¹.

Ce se poate spune despre limitele vitezei de circulație? În controversa lui cu Michael Postan, W.C. Robinson ridică problema dacă fluxurile de metale prețioase au calitatea de factor explicativ al declinului

secolului al XIV-lea. El arată că într-o economie cu mecanisme primitive de credit, „V a fost o valoare apropiată de fluctuația materială curentă per monedă într-o perioadă dată...”. În acest fel, expansiunea din secolul al XIII-lea, stimulată de hemoragia tezaurilor și de creșterile vitezei de circulație, a fost supusă unor constrângeri inerente:

„În final... oferta de bani a atins limita sa superioară, în afară de creșterile anuale moderate, iar viteza de circulație n-a mai putut crește. În acest punct comerțul a fost comprimat iar presiunea declinului asupra prețurilor a fost resimțită. Optimismul crescând și profiturile înalte ale perioadei anterioare au fost înlocuite de pesimism și resemnare. A început teaurizarea banilor ca o barieră împotriva căderii prețurilor. Pe scurt, declinul putea să capete caracter autoreproductiv”²².

Postan, în replica sa, arată că Robinson greșește efectiv atunci când afirmă că s-ar fi ajuns la o limită întrucât diminuarea tezaurilor continua, subliniind de asemenea că mecanismele de credit au fost mai flexibile decât sugerează Robinson și că atitudinile psihologice ale oamenilor de afaceri reprezentau o variabilă economică minoră în acea perioadă²³. Dar, în esență, el nu contestă conceptul unei limite. Miskimin o face și, mi se pare, eficient:

„Este, de asemenea adevărat, după toate probabilitățile, că, dat fiind nivelul de dezvoltare al instituțiilor de credit, a existat o limită superioară obiectivă a vitezei de circulație pentru orice cantitate dată de metale prețioase, o dată ce această cantitate a fost bătută într-un număr finit de monede. Devalorizarea, totuși, prin reducerea dimensiunii unităților în care au circulat metalele prețioase ar fi avut, ca efect, creșterea limitelor superioare, materiale și instituționale, impuse vitezei de circulație a acestor metale. Sub presiuni combinate provenite din migrația internă, urbanizare și specializare, pare posibil, ba chiar destul de probabil, că atunci când devalorizarea a ridicat nivelul limitelor tehnice ale vitezei de circulație, noua libertate a fost folosită și multe devalorizări europene din secolul al XVI-lea au acționat prin intermediul vitezei de circulație pentru a spori prețurile *mai mult*

decît proporțional, în raport cu nivelul devalorizării înseși²⁴.

În consecință revenim la faptul că sistemul global cu presiunile sale structurale pentru anumite tipuri de decizii politice (de exemplu, devalorizarea) este factorul crucial al explicării expansiunii. Nu metalele prețioase singure, ci acestea considerate în contextul unei economii mondiale capitaliste au reprezentat factorul crucial. Pentru Charles Verlinden, tocmai formele monopoliste de capitalism din această perioadă timpurie sînt cele care explică în mare măsură inflația continuă a prețurilor:

„În explicarea crizelor ciclice, trebuie să-i rezervăm un rol foarte mare speculației monetare. «Monopolul» nu a reglat mișcările prețului. El le-a «dereglat» pe termen scurt cu excepția unor anumite produse de lux (vinul). Monopolul este responsabil pentru aspectul catastrofal al acestor mișcări. Indirect, el a afectat neîndoielnic mișcările specifice. După fiecare sporire, parțial artificială, prețurile n-au revenit la nivelul anterior crizei. Monopolul a contribuit astfel, într-un oarecare grad, la intensificarea și accelerarea creșterii prețurilor pe termen lung²⁵.

Atunci, a fost, oare influxul de metale prețioase pozitiv, ori negativ? Formulînd această întrebare nu ridicăm o chestiune de tip moral, abstractă. Au fost totuși consecințele influxului de metale prețioase salutare pentru crearea noii economii mondiale capitaliste? Fără îndoială Hamilton pare a susține că da. Joseph Schumpeter gîndește totuși invers:

„Creșterea ofertei de bani metalici nu reprezintă un factor generator de efecte economice întru nimic mai mult decît creșterea autonomă a cantității altor forme de bani, oricare ar fi tipul lor. Este evident că aceste efecte vor fi cu totul condiționate de întrebuințarea care se dă noilor cantități... Primul lucru care trebuie observat (în legătură cu secolul al XVI-lea) este că, în măsura în care Spania a fost ea însăși interesată, noua avuție..., a slujit la finanțarea politicii habsburgice... Influxul a furnizat o alternativă la devalorizarea monedelor în circulație, la care, altminteri, ar fi trebuit să se recurgă mult mai devreme, și astfel ar fi devenit instrumentul inflației de război și vehiculul cunoscutului proces de sărăcire

și, în afară de aceasta, ar fi fost un risc pentru organizarea socială. Creșterea spectaculoasă a prețurilor care a urmat a fost o verigă nu mai puțin familiară în acest lanț de evenimente...

În toate aceste privințe, evoluția capitalismului a fost într-adevăr influențată de către expansiunea mijloacelor circulante, dar acestea, în ultimă instanță, mai degrabă au întârziat-o decît au accelerat-o. Situația Franței și Angliei a fost diferită, dar numai pentru că aici efectele au fost mai diluate... Toate realizările durabile ale industriei și comerțului englez pot fi explicate fără să ne referim la supraabundența metalelor prețioase...²⁶

Acest argument este întemeiat pe convingerea fermă a lui Schumpeter că „influența inflației - problemă care, crede autorul, este exagerată atît istoric cît și teoretic, dar pe care el nu o neagă - a fost aproape integral distructivă”²⁷. Fără a prelua înclinația lui Schumpeter pentru teza posibilității controlului rațional al consecințelor inflației, opusă tezei caracterului lor necontrolat și oarecum imprevizibil, retorica sa provoacă o înțelegere brutală a faptului că efectele globale ale inflației au fost cu mult mai puțin semnificative decît cele *diferențiale*²⁸.

Să luăm mai întîi în considerare oferta de alimente. De ce, în condițiile unei expansiuni economice generale, s-a redus oferta de produse agricole? Ei bine, mai întîi, nu se poate vorbi despre o scădere în sens absolut²⁹. Numai dacă sînt luate în considerare, în mod separat, cifrele pentru țări ca Anglia ori Spania, în loc să fie examinate cifrele pentru economia mondială europeană ca entitate, oferta pare micșorată comparativ cu populația sporită. În acele țări în care industria s-a dezvoltat, a fost necesară reorientarea unei părți mai întinse a terenurilor pentru nevoile creșterii cailor³⁰. Oamenii însă erau încă acolo; numai că acum se hrăneau din ce în ce mai mult cu cereale baltice³¹. Acestea au fost totuși cele mai scumpe cereale din cauza crizei economice acute, a transportului și a profiturilor intermediarilor.

A fost, așadar, oferta sporită de metale prețioase nesemnificativă? Dimpotrivă, acestea au îndeplinit importante funcții pentru dezvoltarea economiei mondiale europene. Au susținut impulsul pentru dezvoltare, protejînd acest sistem încă fragil împotriva

asalturilor naturii. Michel Morineau arată că în Europa medievală, prețurile grâului creșteau și scădeau în relație directă cu variația recoltei. Ceea ce s-a întâmplat în secolul al XVI-lea a fost nu atât faptul că metalele prețioase au contribuit la creșterea prețurilor, cât faptul că ele au împiedicat căderea lor³². Pe bună dreptate Carlo Cipola se arată sceptic în privința unei creșteri *efective* a prețurilor³³. Ceea ce a fost într-adevăr semnificativ în privința structurii financiare a secolului al XVI-lea, n-a fost, crede el, creșterea prețurilor cât, mai curînd, declinul ratei dobînzii. El argumentează că în Evul Mediu tîrziu, rata dobînzii a oscilat în jurul a 4-5 %, ridicîndu-se, între 1520 și 1570, la procentul înalt de 5,5 % și scăzînd apoi brusc între 1570 și 1620 la o medie de 2 %. Metalele prețioase au ieftinit banii³⁴.

Ceea ce pare a confirma un atare fenomen este faptul că factorul critic al epocii a fost apariția unui sistem capitalist despre care, cum afirmă Marx, se poate spune că datează „de la crearea în secolul al XVI-lea a unui comerț mondial și a unei piețe mondiale”³⁵. Variabila cheie a fost apariția capitalismului ca mod dominant de organizare socială a economiei. Probabil am putea spune *unicul* mod în sensul că, odată acesta stabilit, alte „moduri de producție” au supraviețuit în funcție de felul în care s-au integrat într-un cadru social-politic derivat din capitalism. Totuși, este bine să ne reamintim că, cel puțin în acest moment, „n-a existat un capitalism, ci mai multe capitalisme europene, fiecare cu zona și cu circuitele sale”³⁶. Într-adevăr, tocmai această particularitate a existenței mai multor capitalisme este aceea care a făcut important stocul sporit de metale prețioase, întrucît la început viteza circulației lor a fost cu siguranță mai mică în nord-vestul Europei decît în Europa mediteraneeană. Așa cum conchid Braudel și Spooner, „teoria cantitativă a banilor are semnificație cînd este interpretată în legătură cu viteza de circulație și în contextul disparităților economiei europene”³⁷.

Aceasta ne conduce la cea de-a doua parte a argumentării lui Hamilton. N-a existat numai o creștere a prețului, ci și o rămînere în urmă a salariilor. Și în această privință controversa referitoare la existența decalajului și la cauzele sale este mare³⁸. Hamilton susține că pe măsură ce prețurile au crescut, salariile și rentele n-au mai reușit să țină pasul cu ele din cauza

rigidităților instituționale - în Anglia și Franța, nu și în Spania³⁹. Aceasta a creat o prăpastie, un fel de profit ocazional, care a devenit sursa majoră a acumulării capitalului în secolul al XVI-lea.

„În Anglia și Franța imensa discrepanță dintre prețuri și salarii, provocată de revoluția prețului, a lipsit lucrătorii de o mare parte a veniturilor care le reveniseră pînă atunci, deviindu-le către alte destinații distributive... Rentele, la fel ca salariile, au rămas în urma prețurilor, într-o asemenea situație proprietarii n-au cîștigat nimic din partea cu care fusese păgubită munca... Profitul ocazional la care s-au adăugat cîștigurile din comerțul Indiilor Orientale a furnizat mijloacele pentru noile investiții de capital productiv, iar profiturile neașteptat de mari care se puteau obține astfel au oferit un stimulent pentru orientarea în continuare către întreprinderea capitalistă”⁴⁰.

Afirmația că rentele au rămas în urma prețurilor a fost supusă unor atacuri deosebit de incisive, în special din partea lui Eric Kerridge în studiul său asupra Angliei secolului al XVI-lea⁴¹, dar și din partea altora care s-au referit la alte regiuni și la perioade diferite⁴². Prin 1960, Hamilton și-a reformulat concluziile cu privire la rentă dar a precizat că aceasta nu-i modifică opinia despre modul său de abordare.

„Se poate susține că la începutul Revoluției Prețurilor salariile au reprezentat 3/5 din costurile producției... Presupun că în 1500 renta funciară ar fi reprezentat cam 1/5 din venitul național în Anglia și Franța și că rentele au crescut în același ritm cu prețurile pe toată durata Revoluției Prețurilor, dat fiind faptul că tendința de a mări prețurile produselor agricole ridica rentele, pe cînd anulările ocazionale de învoieli agricole cobora nivelul rentelor, rezultatul fiind o reciprocă echilibrare. Cealaltă cincime din venitul național era reprezentată de profituri, inclusiv dobînda. Cu cele 3/5 din costuri rămase cu mult în urma prețurilor foarte ridicate, ... profiturile au atins probabil niveluri înalte în Anglia și Franța în secolul al XVI-lea, menținîndu-se constant la un nivel înalt pentru circa 4-5 decade, și păstrîndu-se ridicate în cadrul marii disparități, în curs de reducere totuși,

dintre prețuri și salarii, pînă aproape de sfîrșitul secolului al XVII-lea⁴³.

Ipoteza lui Hamilton în ceea ce privește decalajul salariului a fost supusă și altor critici⁴⁴. Un argument important în această discuție a fost acela propus de către John Nef, care a sugerat că salariile bănești înregistrate nu erau echivalente cu salariile totale, întrucît au existat plăți în natură care probabil au compensat decalajul față de prețuri, după cum creșterile prețurilor la cereale n-au fost probabil însoțite de creșteri ale prețurilor tuturor celorlalte produse de bază:

„În primul rînd, coeficientul numeric calculat pînă acum exagerează creșterea costului vieții în perioada revoluției prețurilor. În al doilea rînd, creșterea costului dietei lucrătorului a fost suportată într-o oarecare măsură de către cei care-l plăteau, nu de către el. În al treilea rînd, mulți lucrători aveau în posesiune mici loturi de pămînt din care își obțineau o parte dintre produsele de care aveau nevoie. Urmează că ei erau în stare să cheltuiască o sumă mai mult decît neglijabilă din salariile în bani pentru alte produse decît hrana⁴⁵.

Phelps-Brown și Hopkins sînt de acord că deteriorarea salariilor a fost probabil mai mică decît pare, întrucît prețurile cerealelor au crescut mai repede decît cele ale produselor manufacturate. Ca urmare, produsele alimentare prelucrate, tot mai importante, și-au mărit prețurile mai puțin decît cerealele de bază, iar îmbunătățirile aduse tehnologiilor de prelucrare au redus în continuare costul unor asemenea produse⁴⁶. Totuși, dezvăluiri documentare mai recente (1968), inclusiv cele furnizate de Phelps-Brown și Hopkins, bazate pe informații mai bune decît cele folosite inițial de către Hamilton, tind să confirme ipoteza generală că a existat un declin al salariilor reale în secolul al XVI-lea în Apusul Europei⁴⁷.

Scăderea salariilor reale este grăitor exemplificată în datele din Tabelul 1, calculate după informațiile lui Slicher van Bath⁴⁸. Datele se referă la salariul real al unui dulgher englez, plătit cu ziua, exprimat în kilograme de grâu.

Tabel 1. Salariul real al unui dulgher englez^{a)}

1251-1300	81,0

1301-1350	94,6
1351-1400	121,8
1401-1450	155,1
1451-1500	143,5
1501-1550	122,4
1551-1600	83,0
1601-1650	48,3
1651-1700	74,1
1701-1750	94,6
1751-1800	79,6
1801-1850	94,6

a) 1721-45 = 100

Trei aspecte pot fi deduse din acest tabel. Salariul real al unui dulgher englez nu este cu totul diferit în 1850 față de 1251. Nivelul înalt al salariului (155,1) a corespuns momentului imediat precedent „lungului” secol al XVI-lea, iar nivelul său cel mai scăzut (48,3) a corespuns momentului care a încheiat această durată seculară. Scăderea produsă în cursul secolului al XVI-lea a fost imensă. Această scădere este și mai grăitoare dacă avem în vedere că salariile engleze în perioada 1601-1650 nu se aflau în nici un caz la treapta de jos a scării europene a salariilor urbane.

Această cădere dramatică a salariului a fost ea însăși consecința a trei factori structurali care erau vestigii ale trăsăturilor economiei precapitaliste încă neeliminate în secolul al XVI-lea. Pierluigi Ciocca descifrează în mod detaliat modul în care au funcționat aceste structuri pentru a reduce salariile reale într-o epocă de brutală inflație, arătând și de ce au fost înlăturați în mare măsură acești factori structurali în secolele care au urmat. Cei trei factori sînt: fetișismul banilor, alături de discontinuitatea cererii de remunerații sub formă salarizată; fixarea salariului pe bază cutumiară, contractuală sau pe baza statutului (poziției); amînări ale plăților. Prin fetișismul banilor Ciocca înțelege inabilitatea de a percepe corect creșterile inflaționiste, graduale, exceptîndu-le pe cele din momentele de discontinuitate. Chiar dacă ar fi putut fi percepute, salariile oricum nu puteau fi negociate decît la anumite intervale. În plus, în secolul al XVI-lea, statul intervenea adesea în cazurile în care obiceiul sau contractul încetau

să mai funcționeze, pentru a interzice creșterile salariilor. În fine, în acea perioadă, lucrătorii erau plătiți numai o dată pe an, or aceste plăți, într-o epocă inflaționalistă, însemnau bani deja depreciați. Începînd cu secolul al XX-lea fetișismul bănesc va fi contracarat ca urmare a organizării de sindicate, răspîndirii educației, a existenței unor indexuri de prețuri, datorită acumulării unei experiențe privind inflația. În plus, organizarea politică a lucrătorilor va îngreuna acțiunile statului pe linia reducerii salariilor. Cît privește frecvența plăților aceasta este, desigur, un drept dobîndit în timp. Dar în această eră capitalistă timpurie, muncitorii nu aveau aceeași abilitate să se folosească de acest drept⁴⁹.

Ceea ce întărește veridicitatea acestor analize, conform cărora a existat un decalaj al salariilor datorat factorilor structurali proprii economiei mondiale europene a secolului al XVI-lea bazată pe formele primitive ale capitalismului mondial, nu sînt numai datele empirice care o confirmă ci și cele două excepții empirice cunoscute: orașele din nordul și centrul Italiei, și cele din Flandra. Carlo Cipolla observă că spre sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, „costurile muncii par a fi fost prea înalte în Italia comparativ cu nivelurile salariului din țările cu care concura”. Motivul, în viziunea lui Cipolla, a fost că „organizațiile lucrătorilor au reușit aici să impună niveluri ale salariului care erau disproporționate chiar față de productivitatea muncii înseși”⁵⁰. Charles Verlinden descoperă aceeași situație și pentru orașele belgiene, unde salariile au urmat îndeaproape prețul produselor din grîu în secolul al XVI-lea⁵¹. De ce aceste două excepții? Fără îndoială, deoarece aceste orașe erau „vechi” centre ale comerțului⁵², astfel că muncitorii erau aici *relativ* puternici ca forță politico-economică. Din această cauză acești lucrători puteau să reziste mai bine goanei după venituri. Mai mult, „afirmarea” regulilor capitaliste dezintegrase parțial vechile structuri. Pe de altă parte, tocmai ca urmare a „rezistenței” lucrătorilor și a progresului ordinii capitaliste, atît orașele italiene cît și cele flamande vor cunoaște, ca centre industriale, un declin în secolul al XVI-lea, cedînd în fața noilor sosite care vor cîștiga: orașele Olandei, Angliei și, într-o măsură mai mică, ale Franței.

Ideea că o parte a muncitorilor (chiar cei din sectoarele mai „avansate”) au putut rezista mai bine decît alții tendinței deteriorării salariilor, ne determină să examinăm în ce constau *pierderile diferențiale*⁵³ ocazionate de inflația prelungită. Pierre Vilar sugerează o simplă alternare centru-periferie⁵⁴ pentru a explica asemenea diferențe. Aceasta este totuși o dihotomie mult prea simplă. Pentru că nu numai lucrătorii din periferie, aceia care, în secolul al XVI-lea, în America hispanică și Europa răsăriteană, lucrau ca zilieri, adică în sistemul învoielilor, sufereau aceste pierderi. O dată cu aceștia, lucrătorii salariați din aproape toată Europa apuseană sufereau și ei asemenea pierderi, poate chiar - cine știe? - în același grad cu lucrătorii Europei răsăritene („pierderea” fiind imensă în America hispanică, întrucît această arie nu se aflase anterior, niciodată, în același sistem economic). Iar J.H.Elliott apreciază că poziția lucrătorului spaniol în acest declin a fost mai apropiată de cea a lucrătorului est-european decît de cea a lucrătorului englez⁵⁵.

Astfel, dacă pe un fel de continuum lucrătorul polonez a cîștigat cel mai puțin și cel spaniol după el, iar cel venețian, să zicem, cel mai mult, unde anume se situa lucrătorul englez, reprezentînd aria semiperiferială în curs de a deveni arie centrală? Phelps-Brown și Hopkins sugerează că un mod de a gîndi asupra celor întîmplate în aceste țări este să consideri că fenomenul de „micșorare a coșului de alimente a salariatului englez s-a datorat precumpănitor condițiilor schimbate ale comerțului dintre fabrică și fermă”⁵⁶. Pe de o parte, modificarea raportului de schimb s-a răsfrînt preponderent asupra salariatului (cel fără pămînt ori cel ale cărui venituri provenite din munca pămîntului erau subsidiare). Phelps-Brown și Hopkins estimează numărul acestor lucrători salariați ca reprezentînd deja 1/3 din populația ocupată a Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea. „Cealaltă față a medaliei, cum spun ei, [a sărăcirii lucrătorului salariat] este îmbogățirea celor care vindeau produsele agricole sau arendau fermele în *schimbul unor rente pe care le puteau urca*”⁵⁷. Aceasta aruncă o umbră de îndoială asupra afirmațiilor lui Hamilton că decalajul salariului a fost o sursă directă a acumulării capitalului, sau cel puțin ne atrage atenția asupra faptului că proprietarul de pămînt a fost în Europa

apuseană un intermediar cheie în procesul de acumulare a capitalului.

Totuși, argumentul fundamental al lui Hamilton, confirmat de John Maynard Keynes, este acceptat. Inflația a creat o redistribuire a veniturilor - una complicată, datorită straturilor multiple ale economiei mondiale europene. Ea a fost, totuși, o metodă de prelevare fiscală în sectoarele cele mai slabe din punct de vedere politic cu scopul de a furniza o sursă de acumulare a capitalului care putea fi, apoi, investit⁵⁸. Proprietarii de pământ, în special, au continuat să caute modalități noi de extragere a dărilor de la țărani⁵⁹. Chestiunea în discuție, să ne amintim, nu este numai aceea legată de existența unui profit ocazional, dar și de faptul că inflația a încurajat investiția⁶⁰.

Aceasta ne determină să luăm în discuție încă o obiecție la ipoteza decalajului salariului, aceea făcută de John Nef. El pretinde că argumentul [lui Hamilton] este contrazis de cazul Franței, unde, deși a existat același decalaj al salariului ca și în Anglia, totuși Franța n-a cunoscut un progres semnificativ în industrie în aceeași perioadă⁶¹. În plus Nef precizează că nici nu are în vedere numai comparația dintre Franța și Anglia, pentru că, în termenii dezvoltării industriale, situația Franței era, afirmă el, comparabilă cu aceea a sudului Germaniei și a Țărilor de Jos spaniole, pe când Anglia era comparabilă cu Olanda, Scoția, Suedia și Liège. Adică, primele au cunoscut un declin în comparație cu „perioada Renașterii” iar ultimele o creștere. Totuși, lemnul și munca erau *mai ieftine*, nu mai scumpe, în Franța decât în Anglia. E posibil ca problema să fie aceea că erau *prea ieftine*⁶².

Dar această comparație a lui Nef anulează teza lui Hamilton numai dacă Franța și Anglia sînt comparate *in vacuo*. Dacă, însă, ele sînt comparate în contextul economiei mondiale europene, această comparație pur și simplu situează nivelul salariului real al Franței undeva între cel al Spaniei și al Angliei. Ceea ce putem, așadar, afirma este că în cadrul economiei mondiale ca întreg a existat o acută reducere a repartiției venitului net către muncitori. Proporțiile au variat în funcție de țară. Situația optimă pentru o clasă locală interesată de investiții ar fi fost să aibă acces la profiturile provenite din salariile scăzute în periferie și la profituri suplimentare din

salariile medii (în raport cu cele înalte) existente în propria sa arie. Un nivel mediu al salariului era optim întrucît, în vreme ce un nivel prea *ridicat* al salariului (cazul Venetiei) ar fi redus prea mult marja profitului, pe de altă parte, un nivel prea *scăzut* al salariului (cazul Franței și, *a fortiori*, al Spaniei) ar fi redus dimensiunea pieței interne pentru noile industrii. Anglia și Olanda s-au apropiat cel mai mult de această situație optimă în sistemul european global. Faptul că a existat o economie mondială, așadar, a fost condiția *sine qua non* pentru șansa ca profiturile provenite din inflație să poată fi eficient investite în noile industrii.

Astfel inflația a fost importantă atît pentru că a reprezentat un mecanism de economii forțate și deci de acumulare a capitalului, cît și deoarece a slujit la repartitia inegală a acestor profituri prin intermediul sistemului, în mod disproporționat între ceea ce am numit centrul emergent al economiei mondiale, aflat departe de periferia sa, și semiperiferia vechilor arii „deja” dezvoltate.

Cealaltă față a acestui tablou, pe care cititorul a dedus-o probabil din discuțiile asupra impactului inflației, se referă la faptul că în cadrul economiei mondiale s-a cristalizat o diviziune a muncii nu numai între muncile agricole și cele industriale, dar chiar și între muncile agricole ca atare. Și, concomitent cu această specializare, s-au dezvoltat forme diferite de organizare a muncii și moduri diferite de stratificare, care, la rîndul lor, au avut consecințe politice diferite pentru „state”, adică în arena acțiunii *politice*.

Pînă aici am încercat să explicăm de ce tocmai Europa a fost aceea care s-a dezvoltat (mai degrabă decît, să zicem, China), de ce, în interiorul Europei, Portugalia a preluat conducerea, și de ce această dezvoltare a trebuit să fie însoțită de inflație. Nu ne-am confruntat însă cu chestiunea referitoare la cauza pentru care această expansiune a trebuit să fie așa de semnificativă. Altfel spus, de ce crearea acestei economii mondiale a fost vestitorul dezvoltării industriale moderne, în vreme ce creațiile imperiale anterioare din istoria omenirii, efectiv bazate pe un sector agricol relativ productiv și pe o mașină politico- birocratică relativ puternică, nu au reușit să meargă în această direcție? A spune că tehnologia este cauza ne-ar obliga să ne întrebăm ce fel de sistem a fost

acela care a încurajat într-o așa de mare măsură avansul tehnologic. (Să ne amintim metafora lui Needham a unei buște izbucniri a tehnologiei occidentale). E.L.Jones și S.J.Woolf consideră trăsăturile distincte ale secolului al XVI-lea ca fiind rezultatul faptului că pentru prima dată în istorie, o creștere a productivității agricole a deschis drumul pentru creșterea venitului real:

„Una dintre cele mai puțin plăcute lecții ale istoriei este că agriculturi tehnic avansate și fizic productive nu produc în mod inevitabil o creștere susținută a venitului real *per capita*, și cu atât mai puțin au promovat industrializarea. Civilizațiile antichității, cu agriculturile lor complexe, furnizează un punct de pornire. Nici una dintre acestea în Orientul Mijlociu, Roma, China, Mezo-America... n-a condus către economia industrială. Tehnic, organizarea lor agricolă a fost superbă... La fel, volumul brut de cereale produse a fost impresionant. Totuși istoriile lor sociale sînt povești îngrozitoare despre cicluri de producție fără nici o creștere durabilă a venitului real pentru masa populației, nici în perioadele de ascensiune, nici în cele de declin....

Faptul comun, în special pentru imperiile cu agriculturi bazate pe irigație, a fost imensa putere a unui aparat de stat bazat pe o birocrație preocupată de apărarea în fața unei amenințări externe și de menținerea internă a propriilor sale poziții. Aruncînd o privire globală asupra istoriei, vei fi îndrituit să tragi concluzia că toate aceste birocrații au tins și au reușit să mențină vaste societăți țărănești, lungi perioade de timp, la toate densitățile de populație, într-o stare de homeostazie virtuală”⁶³.

Autorii susțin că într-un atare sistem, creșterea producției brute conduce pur și simplu la o „dezvoltare statică”⁶⁴, adică o creștere a populației care produce hrana în condițiile menținerii aceleiași repartiții de bunuri, în aceleași proporții relative, către diferite clase ale populației.

Ce a existat în structura socială a economiei mondiale din secolul al XVI-lea în stare să determine o transformare socială diferită, care cu greu ar putea fi considerată homeostatică? Fără îndoială, birocrațiile secolului al XVI-lea n-au avut motivații cu totul diferite de cele pe care Jones și Woolf le atribuie celor din

perioadele anterioare. Dacă rezultatul a fost diferit, trebuie să fi fost din cauză că economia mondială a fost organizată altfel decât imperiile anterioare și într-o asemenea manieră încât presiunile sociale au fost de un tip diferit. În mod concret, am putea avea în vedere tipuri de tensiune pe care un asemenea sistem le-a generat între clasele dominante și în consecință tipurile de șanse pe care un atare sistem le-a oferit pentru masa mare a populației.

Am remarcat deja ceea ce considerăm a fi factorii care au determinat Europa să se extindă. Expansiunea implică propriile sale imperative. Abilitatea de a reuși să te extinzi este bazată deopotrivă pe capacitatea de a menține o relativă coeziune socială în interior (aceasta fiind, la rândul ei, o funcție a mecanismelor de repartitie) și pe aranjamentele care pot fi făcute pentru a folosi munca *ieftină la mare depărtare* (acest fapt este cu atât mai important cu cât se poate asigura, ținând seama de cheltuielile de transport, o forță de muncă tot mai ieftină cu cât este la mai mari distanțe).

Expansiunea implică și o dezvoltare inegală și deci câștiguri diferențiate, și încă o dezvoltare inegală într-o formă multistratificată, cu straturi în interiorul straturilor, fiecare strat fiind polarizat în termenii unei distribuții bimodale a câștigurilor. Astfel, în mod concret, în secolul al XVI-lea, s-a produs o diferențiere a centrului economiei europene mondiale față de ariile sale periferiale, și tot așa mai departe, în interiorul ariei centrale, între state, în interiorul statelor între regiuni și straturi, în interiorul regiunii între oraș și zona rurală, și în cele din urmă, în cadrul unor entități locale și mai mici⁶⁵.

Coeziunea sistemului era bazată, în ultimă instanță, pe acest fenomen de dezvoltare inegală, întrucât complexitatea multistratificării a oferit posibilitatea unei identificări multistratificate și a unei constante regrupări a forțelor politice, în stare să întrețină o stare de efervescență care să ducă la dezvoltare tehnologică, la transformări politice și, simultan, să mențină acea confuzie ideologică capabilă să înfrîneze revoltele, revolte care se manifestau fie prin încetinirea activității, prin acțiuni de forță, ori prin fugă. Un asemenea sistem cu straturi multiple de status-uri [poziții] sociale și de recompense sociale este în mare corelat cu un sistem

complex de distribuire a muncilor productive: schematic, cei care asigură mâna de lucru îi susțin pe cei care produc hrana, aceștia-i susțin pe cei ce procură alte materii prime, care la rândul lor îi susțin pe cei implicați în producția industrială (și desigur, pe măsură ce industrialismul progresează, această ierarhie a serviciilor productive devine mai complexă, ultima categorie devenind din ce în ce mai rafinată).

Economia mondială în acea perioadă avea diverse tipuri de lucrători. Erau, în primul rând, sclavii care lucrau pe plantațiile de zahăr și în munci miniere necalificate care implicau operații de decopertare la suprafață. Erau apoi „șerbii“ care lucrau pe marile domenii la cultura cerealelor și la exploatarea lemnului. Erau apoi țăranii care lucrau pământ în arendă, recoltele fiind destinate desfacerii pe piață (incluzând cerealele), și lucrătorii salariați în unele sectoare ale producției agricole. Aceștia reprezentau cam 90-95% din populația economiei mondiale europene. A existat și o nouă clasă de „țărani liberi“. Pe lângă aceștia, a existat o mică pătură alcătuită din personalul intermediar - supraveghetori ai lucrătorilor [vechilii], meseriași independenți, un număr redus de lucrători calificați - și un strat subțire alcătuit din clasele dominante, ocupate cu supravegherea activităților pe marile domenii, cu administrarea instituțiilor majore ale ordinii sociale și, într-o oarecare măsură, cu propriul lor loisir. Acest din urmă grup a inclus deopotrivă nobilimea existentă și aristocrația-burgheză (și, desigur, clerul creștin și birocrația de stat).

O gândire fugară ne va dezvălui că aceste categorii ocupaționale nu erau distribuite la întâmplare, nici geografic, nici etnic, în interiorul acestei economii mondiale *in statu nascendi*. După câteva starturi false, s-a cristalizat deodată tabloul unor clase sociale noi, una de sclavi de origine africană localizată în emisfera vestică și o clasă de „iobagi“ divizată în două segmente: unul major în Europa răsăriteană și unul ceva mai mic, format din indienii americani în emisfera vestică. Țăranii Europei occidentale și de sud erau în marea lor majoritate „lucrători arendași“. Lucrătorii salariați erau aproape toți vest-europeni. Țăranii liberi proveneau precumpănitor dintr-o arie încă și mai îngustă, în principal din nord-vestul Europei. Clasele intermediare erau la origine pan-europene (plus metișii și mulatrii) și erau geografic

distribuite pretutindeni. Clasele conducătoare erau de asemenea pan-europene, dar cred că se poate demonstra că proveneau și ele în mod disproporționat tot din Europa occidentală.

De ce aceste moduri diferite de organizare a muncii - sclavaj, „feudalism“, muncă salariată, muncă independentă - în același interval de timp în cadrul economiei mondiale? Deoarece fiecare mod de organizare a muncii este cel mai potrivit pentru tipuri specifice de producție. De ce însă aceste moduri de organizare erau concentrate în diferite zone ale economiei mondiale - sclavajul și „feudalismul“ în periferie, munca salariată și independentă în centru și, cum o să vedem, munca învoită [dijma] în semiperiferie? Deoarece modurile de organizare a muncii afectează covârșitor sistemul politic (în particular forța aparatului de stat) și posibilitățile de prosperare ale unei burghezii indigene. Postulatul pe care s-a fundamentat economia mondială a fost exact acela că au existat realmente aceste trei zone care au avut într-adevăr moduri diferite de organizare a muncii. Dacă n-ar fi fost așa, n-ar fi fost posibil să se asigure acel flux de surplus, care să permită sistemului capitalist să se nască.

Să revedem modurile de organizare a muncii și să examinăm relația lor cu producția și cu productivitatea. Putem astfel observa cum anume această relație afectează afirmarea elementelor capitaliste. Să începem cu sclavia. Sclavia nu era necunoscută în Europa în Evul Mediu⁶⁶, dar atunci era nesemnificativă în comparație cu rolul ei în economia mondială europeană din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea. Un motiv a fost slăbiciunea militară anterioară a Europei. Așa cum arată March Bloch:

„Experiența a dovedit aceasta: dintre toate formele și practicile de creștere a animalelor, creșterea animalului uman este una dintre cele mai dificile. Dacă sclavajul este avantajos cînd este folosit în întreprinderi de mari dimensiuni, atunci piața trebuie saturată de carne umană ieftină. O poți obține numai prin război sau prin raiduri de recrutare a sclavilor. Astfel o societate va avea mari dificultăți în a-și întemeia economia pe ființe umane domesticate dacă nu va avea la îndemînă societăți mai slabe pe care să le învingă ori să le invadeze⁶⁷“.

Un asemenea mod de producție inferior nu este profitabil decât dacă piața este largă, astfel ca profitul mic *per capita* să poată fi compensat de volumul mare al producției. Tocmai din această cauză sclavajul a înflorit în Imperiul Roman și tot dintr-un atare motiv a rămas ca instituție capitalistă predominantă pînă la stadiile preindustriale timpurii ale economiei mondiale capitaliste⁶⁸.

Sclavii, totuși, nu sînt utili în întreprinderile mari atunci cînd este cerută o calificare. De la sclavi nu ne putem aștepta să facă mai mult decât sînt singi să facă. De îndată ce se cere o calificare, este mai economic să găsim metode alternative de organizare a muncii, altfel costul scăzut este însoțit de o foarte scăzută productivitate. Produsele care se bazează cu adevărat pe folosirea intensivă a forței de muncă sînt cele care, dat fiind că cer puțină calificare, cer și o mică investiție în domeniul supravegherii. Zahărul și, mai tîrziu, bumbacul au fost acelea care, în principal, au recurs la grupuri mari de lucrători necalificați puși sub o supraveghere brutală⁶⁹.

Cultivarea trestiei de zahăr a început în insulele mediteraneene, s-a deplasat mai tîrziu spre insulele atlantice, a traversat apoi Atlanticul spre Brazilia și Indiile de Vest. Sclavul a urmat îndeaproape zahărul⁷⁰. Pe măsura acestei deplasări, compoziția etnică a clasei sclavagiste s-a modificat și ea⁷¹. Dar de ce noii sclavi au fost africani? Din cauza epuizării ofertei de lucrători indigeni în regiunea plantațiilor, și pentru că Europa avea nevoie de o sursă de muncă într-o regiune destul de bine populată, accesibilă și relativ apropiată de regiunea în care era utilizată. Dar, totodată, forța de muncă trebuia să fie recrutată dintr-o regiune care se afla în afara economiei mondiale europene, astfel încît Europa să nu se preocupe de consecințele economice pe care transferul la scară mare a forței de muncă sub forma sclavilor le avea pentru regiunile furnizoare. Africa occidentală corespundea cel mai bine unui asemenea scop⁷².

Epuizarea ofertelor alternative de forță de muncă este evidentă. Monoculturile impuse insulelor mediteraneene și atlantice le-au răvășit, atît din punct de vedere pedologic, cît și în raport cu populația. Solul lor a fost istovit, populațiile le-au pierit (de exemplu, guanșii insulelor Canare), ori au emigrat, pentru a scăpa de presiuni⁷³. Populațiile indiene din insulele Caraibiene au

dispărut integral. Noua Spanie (Mexicul) a cunoscut o dramatică scădere a populației de la aproximativ 11 milioane în 1519 la circa 1,5 milioane prin 1650⁷⁴. Brazilia și Peru par a fi avut un declin tot atât de dramatic⁷⁵. Cele două explicații la îndemână ale acestui declin demografic par a fi boala și pagubele aduse cultivațiilor indiene cauzate de animalele domestice pe care le creșteau europenii⁷⁶. Dar exterminarea clară a forței de muncă, în special în mine, a fost și ea probabil semnificativă. În mod consecutiv, într-o vreme relativ timpurie, spaniolii și portughezii au încetat să mai recruteze indieni ca sclavi în emisfera vestică și au început să se bazeze exclusiv pe africanii importați pentru plantațiile lucrate cu sclavi. Probabil, prețul transportului de sclavi n-a adus costul la un nivel mai ridicat decât costul potențial implicat de prevenirea exodului populației indigene rămasă. În plus, aceasta se afla într-un proces de stingere rapidă.

Cu toate acestea, sclavajul n-a fost folosit pretutindeni. Nu în Europa răsăriteană, care a cunoscut un „al doilea servaj”. Nu în Europa occidentală, care a cunoscut noi forme de „rentă” și o creștere a muncii salarizate. Nici chiar în multe dintre sectoarele economiei Americii Hispanice, unde, în locul plantațiilor lucrate cu sclavi, spaniolii au folosit un sistem numit *encomienda*. De ce n-a existat sclavaj în toate sectoarele producției din America Hispanică? Probabil pentru că oferta de sclavi africani, deși destul de mare, nu era nelimitată. Și deoarece costul supravegherii unei populații sclavizate indigene (volumul de muncă neindigenă sclavizată accesibilă pe plan mondial arătându-se a fi singura alternativă rezonabilă) în condițiile unui grad înalt de probabilitate a revoltelor, făceau sclavia inefficientă. Aceasta a fost cauza precumpănitoare, întrucât producția de cereale, creșterea vitelor și mineritul cereau un nivel mai înalt de calificare în rândul lucrătorilor de bază decât cerea producția zahărului. Acești lucrători, de aceea, trebuiau compensați printr-o formă de organizare a muncii ceva mai puțin oneroasă⁷⁷.

Întrucât deopotrivă „cel de-al doilea servaj” în Europa de răsărit și *encomienda* în America Hispanică - să se observe sincronizarea - au fost considerate de mulți drept „feudalism”, multe controverse inutile au fost generate pentru a stabili dacă și în ce fel aceste sisteme

sînt sau nu comparabile cu feudalismul „clasic“ al Europei medievale. Discuția s-a centrat în principal asupra întrebării dacă trăsătura definitorie a feudalismului este relația ierarhică de proprietate (oferirea unui fief vasalului, acordarea protecției în schimbul rentelor și serviciilor), dreptul juridic și politic al seniorului asupra țăranilor săi, sau constă în existența unor domenii mari pe care țăranul este oarecum „constrîns“ să lucreze cel puțin o parte din an în schimbul unor plăți minime (fie în formă bănească, în natură, ori sub forma dreptului de a folosi pămîntul pentru o producție personală orientată spre folosință ori pentru vînzare). Evident, toate tipurile de combinații sînt posibile⁷⁸. Mai mult, nu numai forma pe care o capătă obligația subordonării față de cel ce are o poziție supraordonată este variabilă, ci și gradul de subordonare căci, cum arată Dobb, „o schimbare a formei nu este întotdeauna însoțită de o schimbare a gradului...“⁷⁹.

Din punctul nostru de vedere, înfățișat în această lucrare, există o diferență fundamentală între feudalismul Europei medievale și „feudalismele“ proprii Europei răsăritene și Americii Hispanice în secolul al XVI-lea. În cazul celui dintîi, proprietarul de pămînt (seniorul) producea în primul rînd pentru o economie locală și își extrăgea puterea din slăbiciunea autorității centrale. Limitele economice ale intensității exploatarei erau determinate, pe de o parte, de nevoia înzestrării gospodăriei sale cu obiecte de lux într-un grad care să nu depășească un anumit optim social și, pe de altă, de costurile, variabile în timp, implicate de cheltuielile de război.

În cazul celui de-a doilea tip de „feudalism“, proprietarul (seniorul) producea pentru o economie mondială capitalistă. Limitele economice ale intensității exploatarei erau determinate de curba cererii și ofertei pe piață. Proprietarul era menținut la putere mai degrabă de forța decît de slăbiciunea autorității centrale, cel puțin de forța acesteia în raport cu lucrătorul agricol. Pentru a evita orice confuzie, vom identifica această formă de „jobăgie“ numind-o muncă aservită în sistem fiscal-comercial (*coerced cash-crop labor*), deși termenul este imperfect* și sîngaci.

* Tradus în regimul limbii uzuale, termenul lui Wallerstein ar suna astfel: „muncă aservită cu plata în bani și în natură“. Această traducere însă transmite numai jumătate din accepțiunea conceptului, cea care se

Sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii este un sistem de organizare a muncii agricole în care țăranilor le este cerut printr-un anume mecanism juridic instituit de către stat să lucreze cel puțin o parte din timpul lor pe un mare domeniu, produsele obținute fiind parțial destinate vânzării pe piața externă. Domeniul era, în mod firesc, „posesiunea“ unei persoane particulare de obicei desemnată de stat, deși era în mod necesar o proprietate care putea fi moștenită. Statul poate fi el însuși proprietarul direct al unui asemenea domeniu, dar în asemenea situații s-a manifestat și o tendință de transformare a mecanismului de organizare a muncii⁸⁰. Această formă de organizare a muncii, pe care am definit-o mai sus, a devenit dominantă în producția agricolă din ariile periferiale în economia mondială europeană a secolului al XVI-lea.

Henri H. Stahl arată clar că „a doua iobăgie“ la răsărit de Elba (în general, în răsăritul Europei) este „capitalistă“ la origine⁸¹. Un număr de alți autori

referă la regimul plăților. Termenul propus de I. Wallerstein, „*coerced cash-crop labor*“, este o sintagmă care în românește ar putea fi tradusă și prin termenul de „neoiobăgie“ al lui Gherea ori de „semiiobăgie“ al lui L. Pătrășcanu. Nici acestea nu redau întocmai sensurile conceptului. Prin termenul propus de el, savantul american atrage atenția asupra regimului de exploatare mixtă: prin sistemul fiscal al dărilor și prin sistemul comercializării cerealelor. Acest sistem de exploatare fiscală și comercială a lucrătorului agricol ne îngăduie să traducem conceptul lui Wallerstein astfel: „muncă aservită în sistem fiscal-comercial“ sau „aservire fiscal-comercială a muncii“ ori, pur și simplu, „sistem fiscal-comercial de aservire a muncii“. Am ales ultima traducere, mai „largă“, prin care am indicat, conform cu intențiile teoretice ale savantului american, noul mod de organizare și exploatare a muncii în „periferia“ sistemului mondial, acela bazat pe fiscalizare și pe comercializare. Oricum, traducerea a fost mult ușurată de existența conceptului lui Wallerstein, *in nuce*, în sociologia românească, întrucât fenomenul de care se ocupă savantul american a fost cercetat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, chiar de ar fi să indicăm doar studiile lui Eminescu ori lucrarea lui C.D. Gherea „*Neoiobăgia*“ (1910). Diferența notabilă este aceea că Gherea credea totuși că *fondul* noului sistem de aservire a muncii este același cu al iobăgiei Evului Mediu, schimbat fiind doar cadrul său juridic (*forma*). În realitate, cum arată I. Wallerstein, *fondul* însuși este transformat. Lucrul acesta îl sesizase Eminescu spre sfârșitul secolului trecut (N.T.).

recunosc că ceea ce numim „sistem fiscal-comercial de aservire a muncii” este o formă de organizare a muncii într-o economie capitalistă, nu într-una feudală. Sergio Bagú, referindu-se la America Hispanică, numește această formă „capitalism colonial”⁸². Luigi Bulferetti, vorbind despre Lombardia secolului al XVII-lea, o asimilează la ceea ce numește „capitalism feudal”⁸³. Luis Vitale, analizând *latifundio* spaniol, subliniază că acesta este „chiar o întreprindere capitalistă”⁸⁴. Eric Wolf nu vede nici o nepotrivire între un lord care menține un tip de „organizare patrimonială în limitele domeniului său și unul care își administrează domeniul ca pe o întreprindere capitalistă”⁸⁵.

Modelul acesta a fost inaugurat de venețieni în Creta și în celelalte părți în care ei au ajuns, în secolul al XIV-lea⁸⁶ și s-a răspândit, începînd cu secolul al XVI-lea, în toată periferia și semiperiferia economiei mondiale europene. Două sînt aspectele cruciale pe care le ridică perspectiva propusă de noi. Unul ne atrage atenția asupra faptului că „sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii” nu este, așa cum susține Pietro Vaccari, „o formă care poate fi considerată o reconstituire veridică a servituților feudale anterioare”⁸⁷; el reprezintă o nouă formă de organizare socială. În al doilea rînd, nu este cazul să credem că cele două forme de organizare socială, capitalistă și feudală, au coexistat ori ar putea să existe astfel vreodată. Economia mondială are ori o formă, ori cealaltă. O dată ce este capitalistă, relațiile care au anumite asemănări formale cu relațiile feudale sînt în mod necesar redefinite în termenii principiilor care guvernează sistemul capitalist⁸⁸. Aceste aspecte sînt valabile deopotrivă pentru *encomienda* în America Hispanică și pentru așa-zisul „al doilea feudalism” în Europa de răsărit.

Encomienda în America Hispanică a fost o creație directă a Coroanei. Justificarea sa ideologică a fost creștinarea. Principala sa funcție a fost să ofere o mîină de lucru în mine, la crescătoriile de vite, precum și pentru creșterea viermilor de mătase ori ca o forță de muncă destinată să procure produse agricole pentru *encomenderos*, și pentru „lucrătorii din orașe din din mine”⁸⁹. *Encomienda* a fost, inițial, un privilegiu feudal, dreptul de a obține prestări de muncă din partea indienilor⁹⁰.

Cînd exagerarea primilor *encomenderos* a pus în primejdie oferta de forță de muncă - de exemplu, indienii din insulele indiene occidentale au pierit pur și simplu - un act regal din 1549 a schimbat obligațiile de muncă ale *encomiendei* în tribut, trecînd astfel de la un sistem înrudit cu sclavia la unul pe care-l putem considera sistem fiscal-comercial de aservire a muncii. Așa cum subliniază Silvio Zavala, noua versiune a *encomiendei* a fost „liberă“, dar primejdia constrîngerii se afla în fundamentele ei⁹¹. Cînd „libertatea“ aceasta a generat o scădere semnificativă a ofertei de forță de muncă, s-a petrecut o altă schimbare juridică, a apărut instituția muncii salariate forțate, numită *cuatequil* în Noua Spanie și *mita* în Peru⁹².

În consecință, deși este adevărat că *encomienda* în America Hispanică (la fel cu *donatária* în Brazilia) au apărut ca garanții feudale, ele au fost repede transformate în întreprinderi capitaliste prin reforme juridice⁹³. Acest lucru pare a-și afla confirmare în faptul că *cuatequil* și *mita* au fost instituite tocmai pentru a evita caracterul centrifugal al sistemului feudal⁹⁴.

Proprietarul n-a avut în spatele lui numai Coroana spaniolă în procesul de acumulare a capitalului și în măsurile de constrîngere a muncii țărănești. De regulă, el a avut un aranjament cu șeful tradițional al comunității indiene, astfel că autoritatea acestuia s-a adăugat autorității dominatorilor coloniali în procesul de aservire a muncii⁹⁵. Forța șeferiei a fost desigur, într-o mare măsură, o funcție de tipar precolonial⁹⁶. Profitul șefului (*cacique*) devine destul de vizibil cînd constatăm cum erau plătiți, de fapt, lucrătorii. Alvaro Jara descrie sistemul stabilit în 1559 așa cum a funcționat el în Chile. Acolo, indienii care lucrau la spălarea aurului primeau o șesime din valoarea lui. Această plată, numită *sesmo*, nu era însă achitată individual indienilor, ci colectivității din care ei făceau parte⁹⁷. Ne putem da seama ce tipuri de împărțire inegală apăreau ca urmare a unui asemenea sistem de plată globală.

Formarea unui sistem de aservire fiscal-comercială a muncii în Europa răsăriteană a fost ceva mai graduală decît în America Hispanică, unde fusese instituit ca rezultat al cuceririi. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, o bună parte a Europei răsăritene (estul Elbei, Polonia, Boemia, Silezia, Ungaria și Lituania) a trecut prin același

proces de concesiі progresive față de țăranime i de transformare progresivă a obligațiilor feudale de muncă în obligații bănești, așa cum s-a întâmplat i în Europa occidentală i de asemenea în Rusia⁹⁸. Procesul a avut loc peste tot din aceleași motive: impactul prosperității i al dezvoltării economice asupra tocmelilor dintre șerb i senior⁹⁹. Recesiunea din secolele al XIV-lea i al XV-lea a condus însă la consecințe opuse în Europa răsăriteană i occidentală. În Occident, așa cum am văzut, recesiunea a determinat o criză a sistemului feudal. În Orient, a condus la o „reacție feudală”¹⁰⁰ care a culminat în secolul al XVI-lea cu „a doua iobăgie” i cu o *nouă clasă* de mari proprietari¹⁰¹.

Raiunea pentru care s-au produs aceste reacții opuse la același fenomen (recesiunea economică) a fost aceea că, din motive anterior explicate, cele două arii au devenit părți complementare ale unui sistem unitar mai complex, economia mondială europeană, înlăuntrul căruia Europa răsăriteană a jucat rolul unui producător de materii prime pentru Occidentul în curs de industrializare, împlîndu-se astfel să avem, folosind expresia lui Malowist, „o economie care, la bază, [a fost] foarte apropiată de modelul colonial clasic”¹⁰². O privire asupra naturii comerului baltic este suficientă pentru confirmarea acestei ipoteze. Începînd cu secolul al XV-lea, produsele care circulau de la răsărit spre apus erau în primul rînd mărfuri în mare volum (cereale, material lemnos i, mai tîrziu, lînă), deși exporturile mai vechi de blănuri i ceară au continuat. Iar dinspre apus spre răsărit, au circulat textile (deopotrivă de lux i de calitate medie), sare, vinuri, mătăsuri. Pe la sfîrșitul secolului al XV-lea Olanda era dependentă de grîul baltic; navele engleze i olandeze erau de neconceput fără materialul lemnos, gudronul, frînghiile i unsoarea est-europeană. Invers, grîul a devenit cel mai important export răsăritean, atingînd chiar Peninsula Iberică i Italia¹⁰³.

Așadar, acest model colonial al comerului a existat anterior prin chiar condițiile relațiilor comerciale din Europa. Așa a fost relația Veneiei cu coloniile ei i cu aria din sfera sa de influenă¹⁰⁴. Astfel fusese Catalonia ca centru comercial al Evului Mediu¹⁰⁵. În secolele al XIII-lea i al XIV-lea Portugalia a fost primul producător pentru Flandra¹⁰⁶, așa cum Anglia a fost pentru

Hansă¹⁰⁷: Producerea materiilor prime pentru schimbul cu produsele manufacturate ale ariilor mai avansate a fost, întotdeauna, așa cum arată Braudel în privința cerealelor, un „fenomen marginal supus unor revizuiți [geografice] frecvente“. Și, cum precizează tot el, „în orice epocă banii au fost momeala“¹⁰⁸. Ceea ce a constituit o trăsătură distinctivă pentru secolul al XVI-lea a fost existența unei piețe pentru produse primare, piață care îngloba o economie mondială extinsă. Slicher van Bath datează formarea unei piețe internaționale a cerealelor, cu centrul în Țările de Jos, abia pe la 1544¹⁰⁹.

Dacă luăm în serios noțiunea lui Braudel de „revizuiți frecvente“, atunci trebuie să ne întrebăm cum ajunge o arie să fie definită drept periferie mai degrabă decât centru. În Evul Mediu, chiar în Evul Mediu târziu, nu era deloc clar pentru cineva că Europa răsăriteană ar fi fost destinată să devină periferie a economiei mondiale europene. Un număr de autori au insistat asupra posibilității de comparare a dezvoltărilor în răsărit și apus. Reginald R. Betts, de exemplu, afirmă în legătură cu secolul al XIV-lea: „În mod curios [sic!], plățile în bani erau preferate nu numai de către marii proprietari francezi și englezi... dar și de către cei polonezi, maghiari, cehi...“¹¹⁰. Tot astfel Z.C.S. Pachs susține că de pe la sfârșitul secolului al XV-lea deja „tendința dezvoltării rurale [în Ungaria] s-a aflat esențialmente în concordanță cu aceea din țările apusene...“¹¹¹.

Și atunci, de ce deosebiri? S-ar putea răspunde indicându-se factorii - geografici și sociali - care au explicat avântul Europei apusene. Într-o anumită măsură o asemenea examinare am întreprins-o deja și noi. Răspunsul s-ar putea da parțial și printr-o referire la trăsăturile specifice ale Europei răsăritene. Un prim factor important a fost slăbiciunea orașelor¹¹². Diferența, sub acest aspect, a fost mică în secolul al XIII-lea, pentru a deveni destul de mare în secolul al XVI-lea, întrucât, ca urmare a unei diferențe complementare, orașele occidentale au devenit tot mai puternice, iar cele răsăritene relativ mai slăbite. Or, cineva ar putea sublinia faptul că deja spre sfârșitul secolului al XIII-lea, suprafața de teren cultivat în Europa occidentală era relativ mai mare decât în Europa răsăriteană, unde a rămas, în schimb, mult mai mult spațiu nefolosit¹¹³. Trecerea la un

sistem de muncă aservită în sistem fiscal-comercial se putea desfășura mult mai ușor pe pământurile „noi”.

Dar atunci trebuie să ne punem întrebarea de ce aceste diferențe, chiar mici, între Răsărit și Apus? Există probabil o singură explicație geopolitică: invaziile turcice și mongolo-tătare în Evul Mediu târziu, care au provocat mari distrugerii, au cauzat declinuri variate și exoduri, și, peste toate acestea, au slăbit autoritatea relativă a principilor și a regilor¹¹⁴.

Toate aceste aspecte pun în discuție un principiu general conform căruia în cadrul unei interacțiuni sociale, micile diferențe inițiale sînt întărite, stabilizate și, cu timpul, devin „tradiționale”. „Tradițional” însemna atunci, și întotdeauna este așa, un aspect și o creație a prezentului, nu a trecutului. Referindu-se la lumea modernă, André Gunder Frank susține: „Dezvoltarea și subdezvoltarea economică sînt cele două fețe ale aceleiași monede. Amîndouă sînt consecința necesară și reprezintă forme de manifestare contemporană a contradicțiilor interne proprii sistemului capitalist mondial”¹¹⁵. Procesul însă este mult mai general decît ne lasă Frank să înțelegem. Așa cum arată Owen Lattimore, „civilizația naște barbarie”¹¹⁶. Vorbind despre relația dintre sedentarism și nomadism la marginile sistemului mondial, Lattimore apreciază că modul de a interpreta originea lor și relația dintre ele constă în a examina:

„nașterea celor două tipuri divergente din ceea ce a fost originar o societate unificată. Aceste două tipuri pot fi numite, convențional, unul «progresist» (în care agricultura devine prioritară, vînătoarea și culesul rămînînd secundare), iar celălalt «înapoiat» (în care vînatoarea și culesul au rămas pe primul loc, iar agricultura a trecut pe locul al doilea, în unele cazuri netrecînd dincolo de un stadiu al îndeletnicirilor sporadice”¹¹⁷.

Astfel dacă, la un moment dat, datorită unor serii de factori care au acționat într-o perioadă anterioară, o regiune are un *ușor* avantaj asupra altelei în privința unui factor cheie, și dacă există o *conjunctură* de evenimente care conferă acestui *ușor* avantaj o poziție centrală în ceea ce privește determinarea acțiunii sociale, atunci acel discret avantaj este convertit într-o mare disparitate menținîndu-se chiar și după ce respectiva conjunctură a trecut¹¹⁸. Așa s-au petrecut lucrurile în secolele al

XV-lea și al XVI-lea în Europa. În condițiile unei mari expansiuni a orizontului geografic și demografic a lumii comerțului și industriei, câteva arii ale Europei au reușit să concentreze profiturile acestei creșteri și aceasta cu atât mai mult cu cât ele s-au putut și specializa în activități orientate esențialmente spre însușirea acestor profituri. În felul acesta ele și-au putut îngădui să consume mai puțin din timpul lor, din mâna de lucru, din terenuri și alte resurse naturale pentru a-și satisface necesitățile de bază. Ori Europa răsăriteană urma să devină „grînarul“ Europei occidentale, ori viceversa. Oricare dintre cele două soluții ar fi slujit „necesităților situației“ în respectiva conjunctură. *Ușorul* avantaj a hotărît însă care dintre cele două alternative va precumpăni. Din acest moment *ușorul* avantaj al secolului al XV-lea a devenit marea disparitate a secolului al XVII-lea și monumentală diferență din secolul al XIX-lea¹¹⁹.

Principalele argumente pe care s-a bazat forma de organizare a muncii adoptată în Europa răsăriteană au constatat în ocazia unui mare profit în condițiile sporirii producției (cauzată de existența unei piețe mondiale) și de asemeni faptul că acea formă a permis combinarea unei crize relative de forță de muncă cu o suprafață de teren nefolosit¹²⁰. În secolul al XVI-lea în Europa răsăriteană și în unele regiuni ale economiei Americii Hispanice, munca aservită în sistem fiscal-comercial a apărut astfel ca fiind dezirabilă (profitabilă), necesară (în raport cu interesele de clasă ale marelui proprietar), și posibilă (în ceea ce privește munca cerută). Sclavajul era impracticabil din cauza unei crize relative de forță de muncă. Ca muncă sclavizată, munca *indigenă* reprezintă *întotdeauna* o mică ofertă, și care, în plus, este prea greu de controlat, iar importul de la mare distanță al sclavilor nu era profitabil pentru acele tipuri de produse care cereau tot atât de multă supraveghere ca și grîul. În plus, costul sclavilor nu era neglijabil.

Chiar dacă țăraniile probabil preferau un sistem fiscal-comercial de aservire a muncii celui sclavagist datorită unei demnități minimale și a privilegiilor implicate de o libertate formală, condițiile materiale ale muncii aservite în sistem fiscal-comercial nu erau în mod necesar mai bune decît cele ale sclavajului. Într-adevăr, Fernando Guillén Martínez arată că în America Hispanică indianul de pe *encomienda* era mai prost tratat decît sclavul, în

mare măsură din pricina situației sociale nesigure a *encomenderului*¹²¹. Alvaro Jara susține și el că standardul de viață al indienilor pe *encomienda*, de data aceasta în Chile, era fixat „la un nivel minim, folosind acest concept în sensul său cel mai strict”¹²².

Astfel, în aria geoeconomică periferică a economiei mondiale *in statu nascendi* se puteau întâlni două activități primare: mineritul, în principal pentru metale prețioase; și agricultura, în principal pentru anumite alimente. În secolul al XVI-lea, America Hispanică a furnizat, în principal, produse de primul tip¹²³, pe când Europa răsăriteană, în principal, produse de la doilea tip. În ambele cazuri, tehnologia era bazată pe folosirea unei mari cantități de muncă, iar sistemul social pe o intensă exploatare a muncii. Surplusul extorcat era destinat în întregime satisfacerii nevoilor populației din aria centrală. Profiturile imediate ale întreprinderii erau împărțite, cum vom vedea, între grupurile din aria centrală, grupuri de comercianți internaționali, și pătura superpusă locală * (care include, de exemplu, atât aristocrați, ca în Polonia, cât și funcționari civili și *encomenderos* ca în America Hispanică). Masa populației era cuprinsă în sistemul muncii aservite, un sistem conceput, particularizat și întărit de către stat și aparatul său juridic.

Sclavii erau folosiți în măsura în care recursul la ei era profitabil, iar acolo unde un asemenea extremism juridic era prea costisitor, alternativa unei munci agricole formal liberă, dar aservită *manu militari* era adoptată pentru domeniile exploatate în sistem fiscal-comercial^{124**}.

* *Local supervisory personnel*, o sintagmă prin care Wallerstein indică o pătură delegată (de supraveghere locală) în raport cu grupurile din centrul sistemului mondial. În același timp însă această pătură, pe lângă rolul de a contribui la extragerea surplusului local și de a-l dirija spre centrul sistemului, avea funcția de a crea efectiv sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii ca tip de suprastructură proprie periferiei. De aceea am tradus termenul lui Wallerstein prin conceptul, consacrat în sociologia românească, de „pătură superpusă”. Pentru a denumi același tip de grup din periferia sistemului, D. Chirot, de pildă, folosește conceptul „*parasitic accessory group*” (N.Tr.).

** Toate noțiunile construite de Wallerstein pentru situația din

În centrul economiei mondiale, în Europa occidentală (incluzând lumea mediteraneană creștină), situația a fost deosebită sub multe aspecte. Densitatea populației a fost la bază mult mai mare (chiar în perioadele unui declin demografic ca cel din secolele al XIV-lea și al XV-lea)¹²⁵. Agricultură a fost, ca urmare, mai intensivă¹²⁶. În plus, o parte a pământului a fost reorientată dinspre folosința arabilă spre cea pastorală. Consecința acestei situații a fost o aservire mai redusă. Pe de o parte, o muncă mai calificată poate pretinde diminuarea constrîngerii juridice. Sau, mai degrabă, în acest caz, constrîngerea trebuie să fie mai indirectă, mediată de mecanismele pieței. Pe de altă parte, în sectorul de creștere a animalelor, a existat întotdeauna tentația, în special iarna, de a transfera hrana dinspre nevoile animalelor spre nevoile oamenilor. Un sistem de tip feudal n-a fost niciodată în stare să rezolve efectiv această problemă¹²⁷. Dar secolul al XVI-lea a fost o perioadă de cerere sporită de carne, cererea de carne fiind elastică și crescînd o dată cu o ridicare a standardului de viață¹²⁸. Dată fiind și expansiunea populației, s-a manifestat și o mai mare cerere de cereale. Consecințele au fost clare. Creșterea animalelor, fiind profitabilă, a cerut un alt tip de organizare socială a muncii. Cînd aceasta n-a apărut, dintr-un motiv ori dintr-altul, pastoralismul a cunoscut o descreștere reală¹²⁹. În acest fel, la scară europeană, a apărut problema unei mai accentuate diviziuni a muncii.

În aria centrală, orașele au înflorit, s-au născut industriile, negustorii au devenit o forță politică și

„periferia” sistemului mondial au o relativă acoperire în sistemul de categorii existente în știința românească despre nașterea societății moderne într-o națiune răsăriteană. Astfel aceste *cash-crop domains* au fost examinate de Eminescu înții și de Gherea apoi, în cadrul așa-numitului „sistem neoioabăgist”. A existat, cum se știe, în sociologia românească o controversă în privința ponderii pe care au deținut-o, în agricultura românească, sistemul neoioabăgist (domenii exploatare în sistem fiscal-comercial), respectiv sistemul agriculturii libere aflat forin al cît și prin conținutul regimului agrar, sistem pe care l-a cercetat H.H.Stahl în lucrările sale „Contribuții la studiul satelor devălmașe”. Ponderea unei agriculturii libere de tipul satelor cu sistem devălmaș din Vrancea a fost semnificativă pînă la mijlocul secolului al XX-lea (N.Tr.).

economică semnificativă. Desigur, agricultura a rămas, tot secolul al XVI-lea, activitatea de bază a majorității populației. (Într-adevăr, aceasta a fost starea adevărată de lucruri pînă în secolul al XIX-lea în nordul Europei și pînă în secolul al XX-lea în sudul Europei). Totuși, includerea Europei răsăritene și a Americii Hispanice într-o economie mondială europeană în secolul al XVI-lea n-a condus numai la acumularea capitalului (prin exploatare prădalnică și prin înalte marje de profit), dar totodată a permis eliberarea unei părți a forței de muncă în ariile centrale pentru a se specializa în alte sectoare. Structura ocupațională a activităților în ariile centrale a fost una destul de complexă. Ea a cuprins sectoare vechi, paralele celor din periferie (de exemplu producția de cereale). Dar în centru tendința era una *către* diversificare și specializare, pe cînd tendința ocupațională în periferie a fost *către* monocultură.

Expansiunea secolului al XVI-lea n-a fost numai o expansiune geografică. A fost și o expansiune economică - o perioadă de creștere demografică, de creștere a productivității agricole, fiind totodată și perioada „primei revoluții industriale”. Ea a marcat stabilirea unui comerț *regulat* între Europa și restul lumii locuite¹³⁰. Spre sfîrșitul secolului, economia arăta pur și simplu diferit și într-o stare mai bună¹³¹.

Pînă aici am descris formele emergente ale producției și ale organizării muncii în periferie și le-am examinat prin contrastele lor explicite și implicite față de aria centrală. De fapt, structura ariei centrale este mult mai complicată decît am înfățișat-o pînă aici. Totuși, înainte de a ne referi la această complexitate, trebuie să aruncăm o privire asupra producției agricole a celei de-a treia zone structurale, semiperiferia. N-am explicat încă funcția semiperiferiei pentru manifestările sistemului mondial. Este suficient să spunem deocamdată că dintr-un anumit număr de criterii economice (nu din toate), semiperiferia reprezintă un punct de mijloc pe un continuum centru-periferie. Această poziție este valabilă, în particular, pentru complexitatea instituțiilor economice, pentru recompensele economice (deopotrivă în termenii nivelului mediu cît și al rangului mediu) și cu atît mai mult pentru forma de organizare a muncii.

Periferia (Europa răsăriteană și America Hispanică) folosea muncă aservită (sclavaj și muncă aservită în

sistem fiscal-comercial). Centrul, cum vom vedea, a început să folosească tot mai mult muncă liberă. Semiperiferia (ariile anterior centrale transformându-se în direcția și după modelul structurilor periferiale) a dezvoltat o formă intermediară, dijma, ca o alternativă larg răspândită. Desigur, dijma era cunoscută și în alte arii. Dar ea a căpătat un loc prioritar în această perioadă numai în semiperiferie. *Mezzadria* în Italia și *fâcherie* în Provența fuseseră cunoscute deja începând din secolul al XIII-lea; *métayage*-ul, în sudul Franței, începând din secolul al XIV-lea. Iar, în măsura în care dificultățile economice ale marilor proprietari de feude s-au accentuat în secolele al XIV-lea și al XV-lea, domeniile erau din ce în ce mai frecvent arendate nu ca o entitate, ci în unități mai mici, capabile să susțină mai curând o familie decât un sat întreg. Duby observă că de pe la mijlocul secolului al XV-lea, „întreprinderile producătoare de cereale la scară mare, care mai erau totuși în stare să supraviețuiască în Europa occidentală, au dispărut...” El consideră aceasta „una dintre transformările fundamentale din viața rurală...”¹³².

De ce, totuși, această transformare a căpătat o asemenea formă particulară? Adică, de ce, dacă transformarea însăși era amenințată, n-a apelat seniorul la stat pentru a-i forța pe țărani să rămână legați de pământ, ca în Europa răsăriteană? Și, pe de altă parte, de ce, dacă s-au făcut concesiile, acestea au căpătat mai degrabă forma dijmei decât pe aceea a transferului pământului către micii proprietari, care fie ar fi cumpărat pământul, fie că ar fi plătit o arendă fixă, principala soluție (desigur nu unica) adoptată în nord-vestul Europei?

Dobb, comparînd Occidentul cu Răsăritul Europei în privința reacției senioriale la fenomenul părăsirii și al depopulării, și considerînd Europa occidentală aria „concesiei”, iar Europa răsăriteană aria „aservirii reînnoite”, atribuie diferențierea reacțiilor „forței rezistenței țărănești”¹³³. Ian Blanchard, pe de altă parte, este de acord că gradul agitațiilor țărănești este un factor, dar, arată el, într-o măsură mai mică. Factorul crucial a fost disponibilitatea muncii. El susține că spre anii 1520 s-a manifestat o criză de forță de muncă în Anglia și legislatorii au fost nevoiți, într-adevăr, să caute modalități de a-i constrînge pe lucrători să nu părăsească pământurile, în vreme ce proprietarii au început, cu

oarecare șovăială, procesul îngrădirilor, *faute de mieux*¹³⁴. În felul acesta, precizează Blanchard, aservirea a fost utilizată și în Anglia atît cît a durat depopularea. Abia cînd populația a început să crească, țăranii au irupt, cerînd, efectiv pămînt.

Oricare ar fi fost situația, amploarea rezistenței țărănești ar avea o mică valoare explicativă atunci cînd am dori să știm de ce țăranii au rezistat în Anglia mai mult decît în Polonia - oare crede Dobb realmente așa ceva?¹³⁵ -, de ce proprietarii au fost mai puternici sau mai slabi, de ce regele a întărit ori a slăbit autoritatea seniorială. S-ar prea putea să descoperim cauzele în existența unei deosebiri complementare în interiorul unei economii mondiale unitare, aspect pentru care am sugerat două explicații: forța comparativă a orașelor în momentul apariției acestei deosebiri și gradul de nefolosire a pămînturilor.

„Nefolosirea“ pămîntului poate fi exprimată și prin raportul între forța de muncă și suprafața terenurilor. Dacă există o abundență a pămînturilor te poți descurca cu mijloace de producție relativ ineficiente. Te poți angaja într-o agricultură extensivă. Poți folosi sclavi ori lucrători în sistem de aservire fiscal-comercială. Agricultură intensivă cere lucrători liberi. De ce, atunci, dijma? Evident pentru că situația se află undeva la mijloc între cei doi poli (centru-periferie).

Să notăm că din punctul de vedere al țăranului, dijma este probabil preferabilă, nu însă cu mult, muncii aservite în sistem fiscal-comercial. Profitul net este scăzut, deși în perioada de prosperitate poate crește. Aservirea prin mecanismele datoriilor este adesea tot atît de eficientă ca și aservirea juridică. Pentru H.K.Takahashi, *métayer*-ii sînt „semiobagi“, lucrînd pentru „proprietari uzurieri“¹³⁶. Bloch consideră dezvoltarea din Franța ca un proces de ușoară dare înapoi față de procesul eliberării graduale a țăranului de senior care avusese loc în Evul Mediu tîrziu:

„Dacă - absurdă ipoteză - Revoluția franceză ar fi izbucnit în 1480, ea ar fi transferat pămînturile, prin suprimarea încasărilor senioriale (*charges seigneuriales*), aproape exclusiv către o masă de mici proprietari. Dar, de la 1480 pînă la 1789, au trecut trei secole în care proprietățile mari au fost reconstituite¹³⁷.

De ce totuși dijma și nu ferma în arendă (*tenantry*) pe de o parte ori munca aservită în sistem fiscal-comercial, pe de altă parte? Deși dijma a avut dezavantajul, comparativ cu munca aservită în sistem fiscal-comercial, unei mai mari dificultăți de supraveghere, ea a avut avantajul de a încuraja eforturile țăranilor în direcția unei productivități sporite, cu condiția desigur ca țăranul să continue să lucreze pentru senior fără constrângeri juridice¹³⁸. Pe scurt, când forța de muncă este abundentă, dijma este probabil mai avantajoasă decât sistemul de aservire fiscal-comercială¹³⁹.

Cît privește ferma arendată, aceasta este, fără îndoială, conform logicii acestui sistem, mai avantajoasă decât sistemul fiscal-comercial. Există totuși o clauză condițională. Fermierii arendași au contracte fixe și cîștigă în momentele de inflație, cel puțin în măsura în care contractele sînt pe termen relativ lung. Desigur, cînd piețele cunosc un declin, situația este inversată. Dijma este, așadar, un mod de minimalizare a riscului¹⁴⁰. Urmează că sistemul dijmei trebuie considerat cu mult mai potrivit ariilor cu agricultură specializată în care riscurile oscilațiilor prevalează asupra costurilor operațiilor comerciale.

Perioada la care ne referim, însă, a fost cu siguranță una de risc înalt. Inflația continuă a prețurilor este un factor foarte neliniștitor. Sistemul dijmei părea a fi remediul¹⁴¹. În unele arii, țăranii au fost destul de norocoși să beneficieze de o apărare juridică ce făcea sistemul dijmei prea constisitor pentru proprietar, care astfel a găsit preferabil sistemul arendării directe. Un asemenea exemplu a fost Anglia. Cheung sugerează că aici cheia procesului a fost dreptul de liberă posesiune, cunoscut în Anglia dar nu și, de exemplu, în Franța¹⁴².

Factorii juridici nu sînt singurii determinanți. Mai trebuie însă să explicăm și discrepanța dintre nordul Franței, care s-a orientat decisiv către aranjamente arendariale, și sudul Franței, unde sistemul dijmei era încă precumpănitor. Sistemul juridic a fost, în ambele arii, substanțial același. Dubby localizează factorul cheie al diferențierii în relativa afluență a fermierilor arendași în nord spre deosebire de „condițiile economice stagnante” ale țăranului din sud, care „lucra pe un pămînt a cărui productivitate nu fusese probabil sporită prin ameliorarea tehnicilor cum se întîmplase în nord”¹⁴³.

Dacă, totuși, se pune doar problema tehnologiei să ne întrebăm de ce avansul tehnologic realizat într-o arie este adoptat în alta, indiferent cât de îndepărtate s-ar afla cultural sau geografic una de alta. Punând astfel problema facem un pas înapoi. Condițiile solului, sugerează Braudel, în Europa mediteraneană și în cea nord-vestică, erau fundamental diferite, solul celei dinții fiind mai sărac¹⁴⁴. Porchnev crede că un factor suplimentar este gradul implicării în economia mondială, existența marilor proprietăți (de unde și absența dijmii) fiind corelată cu o puternică implicare¹⁴⁵.

Să nu considerăm, deci, dijma ca o a doua alternativă, mai proastă? Neputînd să parcurgă integral drumul spre sistemul marilor proprietăți bazate pe îngrădiri sau pe ferma în arendă ca în Anglia, ori pe aservirea fiscal-comercială a muncii ca în Europa răsăriteană, clasa proprietarilor de pământ din sudul Franței și nordul Italiei a ales compromisul posibil¹⁴⁶ al dijmii, ca răspuns parțial la crearea economiei mondiale capitaliste, sub forma întreprinderilor semicapitaliste, proprii într-adevăr ariilor semiperiferiale.

Faptul că ariile semiperiferiale au rămas semiperiferiale și n-au devenit întru totul sateliți în cadrul cărora să se ivească arii periferiale, nu s-a datorat numai ratei înalte de folosire a pământului. E posibil ca un asemenea fenomen să fi fost împiedicat și de impactul specific pe care existența unei puternice *burghezii* indigene l-a avut asupra dezvoltării producției *agricole* în perioadele de recesiune. Dubby arată că în ariile în care negustorii urbani au fost numeroși și relativ puternici, multe proprietăți au intrat în mâinile acestor orașeni aflați în căutarea unor forme de protejare contra foametei și a unui status social de posesori ai pământului, neasumîndu-și însă și dificultățile lucrării și administrării efective a pământului. A exploata pământul în dijmă era un compromis rezonabil¹⁴⁷. Cît a fost de „rezonabil” compromisul din punctul de vedere al țăranilor este pus sub semnul unei considerabile îndoieli de către G.E. de Falguerolles, întrucît orientarea acestei burghezii urbane era spre profiturile pe termen scurt în raport cu investiția făcută, ceea ce a condus la păraginirea pământului în următoarea sută de ani¹⁴⁸.

Un al doilea paradox apare, deci, în legătură cu aria cea mai „avansată”. Am remarcat deja forța de rezistență

a lucrătorilor urbani care aureușit să-și mențină ridicat nivelul salariului, situînd astfel nordul Italiei într-un dezavantaj industrial față de Europa nord-vestică. Poate că aceeași rezistență a muncitorilor a explicat menținerea unui număr disproporționat de lucrători în ariile rurale folosind restricțiile breslelor pentru a împiedica intrarea lor într-o ocupație urbană, și aceasta în secolul al XVI-lea, o perioadă de creștere demografică. Acest fapt va avea drept consecință slăbirea poziției tranzacționale a țaranului. În orice caz, „forța” burgheziei urbane pare să fi condus la o mai mare șansă pentru sistemul dijmei și deci la blocarea apariției unui țaran liber care va juca un rol foarte mare în dezvoltarea economică a Europei nord-vestice.

Să revenim acum la acele arii care prin 1640 se vor afla situate la loc ferit, bine protejat, în centrul economiei mondiale europene: Anglia, Țările de Jos și, într-o oarecare măsură, nordul Franței. Aceste arii au dezvoltat o formă combinată de producție agro-pastorală, bazată pe o muncă liberă sau ceva mai liberă și pe unități de mărime relativ eficiente. Spania, se poate arăta, a pornit pe acest drum și apoi l-a părăsit pentru a deveni parte a semiperiferiei. Cauzele acestei schimbări de rol economic le vom expune pe larg într-un capitol ulterior.

În criza Evului Mediu târziu, cînd declinul populației a determinat o cerere mai scăzută pentru produsele agricole și totodată salarii mai ridicate pentru muncitorii urbani (și deci o poziție comercială mai bună pentru lucrătorii rurali), marea proprietate a cunoscut și ea un declin în Europa apuseană, precum am văzut deja. Aceasta nu putea să evolueze spre tipul de proprietate exploatată în sistem fiscal-comercial ca cel din secolul al XVI-lea propriu Europei răsăritene, deoarece pe o scenă economică în general sumbră n-a existat o piață internațională. Marile domenii aveau numai două alternative de evoluție. Pe de o parte, ele își puteau converti obligațiile feudale în rente bănești¹⁴⁹, care ar reduce costurile și ar spori venitul proprietarului, dar o asemenea schimbare cerea un transfer gradual al controlului asupra pămîntului. El făcea, deci, posibilă ridicarea unei categorii de mici arendași liberi, fie ca arendași cu arende fixe, fie, dacă-s mai înstăriți, ca proprietari independenți (pot fi socotiți astfel cei ce-au plătit, la cumpărarea pămîntului, o sumă globală din

arendă pentru un număr de ani)¹⁵⁰. Alternativa deschisă în acest caz marilor proprietari a fost să-și convertească moșiile în pășuni pentru vite sau oi. În secolul al XV-lea, atât prețul lînii cît și al cîrnii părea a face față efectelor depresiunii mai bine, și, în plus costurile forței de muncă, în vremea aceea deficitară și deci scumpă, erau mici¹⁵¹.

În acea perioadă, atât Anglia cît și Spania și-au mărit aria pentru pășunat. În condițiile unei economii expansive ca cea din secolul al XVI-lea, grîul părea să cîștige un avantaj asupra lînii¹⁵², dar nu și asupra vitelor care furnizau nu numai carne dar și seu, piele și produsele lactate, consumul tuturor acestora sporind o dată cu creșterea prosperității¹⁵³. Cea mai importantă observație ce se cuvine făcută despre pășunat în secolul al XVI-lea, în special pășunatul vitelor, este că acesta devine tot mai mult o activitate specializată pe regiuni. Mai multe vite într-un loc, respectiv un avantaj pentru marii proprietari, însemna mai puține vite în alt loc, ceea ce adeseori implica o reducere a consumului de carne și de produse din lapte din partea țăranului, o degradare a alimentației sale¹⁵⁴. Această supraaccentuare pe creșterea vitelor a avut loc întocmai în Spania. Cele două opțiuni - transformarea proprietății în pămînt arendat sau în pămînt arabil pentru pășunat - au mers mîna în mîna. Drept consecință, pămîntul arabil devenea mai rar, ceea ce-i urca tot mai mult renta¹⁵⁵. Mai departe, pe măsură ce pămîntul arabil rămînea tot mai puțin, cultivarea trebuia să devină fie tot mai intensivă, ceea ce a însemnat că și calitatea muncii devenea foarte importantă, un motiv suplimentar pentru a se trece de la obligațiile în muncă la renta în bani¹⁵⁶.

Dezvoltarea creșterii oilor în secolul al XVI-lea a condus la marea mișcare a îngrădirilor în Anglia și Spania. Dar, în mod paradoxal, pionierul îngrădirilor n-a fost marele proprietar, ci un tip nou, micul proprietar independent¹⁵⁷. Reînnoirea economică a secolului al XVI-lea a fost, desigur, aceea care a făcut posibilă creșterea continuă a numărului acestor fermieri independenți.

Întrucît „oaia mănîncă oameni“, cum obișnuia să se spună, expansiunea creșterii oilor a provocat astfel o criză de alimente care a trebuit să fie compensată printr-o producție arabilă mai eficientă în Anglia (țăranul liber) și

prin recursul la cerealele baltice (aservirea fiscal-comercială)¹⁵⁸.

Mai mult, extinderea îngrădirilor a prilejuit dezvoltarea în ariile rurale a producțiilor meșteșugărești¹⁵⁹. În Spania, totuși, *Mesta* era prea bine consolidată pentru ca micul proprietar să poată progresa prea mult și, cum vom vedea mai târziu, politica imperială a lui Carol Quintul i-a întărit într-o oarecare măsură pe marii proprietari. În loc să-și folosească populația rurală neocupată pentru dezvoltarea industrială, Spania o va izgoni și o va exporta.

Trebuie să insistăm ceva mai mult asupra acestei chestiuni a dezvoltării agriculturii europene occidentale și asupra cauzelor pentru care aceasta n-a urmat drumul Europei răsăritene: marile proprietăți cu muncă aservită în sistem fiscal-comercial. Aceasta s-a datorat, în ultimă instanță, nașterii unei economii mondiale capitaliste. Paul Sweezy susține ideea unui continuum ecologic: „În apropierea centrelor de comerț, efectul [expansiunii comerciale] asupra economiei feudale este puternic dezintegrator; la mari distanțe de ele efectul tinde să fie exact opus”¹⁶⁰. Aceasta este în realitate o formulare prea simplă, așa cum notează Postan, și cu care Dobb este de acord¹⁶¹. Cazul prezentat de Sweezy se întemeiază pe alternativele oferite țăranului referitoare la capacitatea sa de a fugi în orașe, „la vecinătatea civilizatoare a vieții urbane”¹⁶². El neglijează posibilitatea ca, în multe regiuni periferiale, de exemplu în Europa răsăriteană, țăranul să aibe alternativa ariilor marginale, adesea tot atât de atractive ca și orașele. Într-adevăr, tocmai pentru că țăranul a recurs la această alternativă au fost introduse în secolul al XVI-lea mijloacele juridice care-l legau de pământ.

Diferența alternativelor a fost mai mică - deși importantă - în cazul țăranilor decât în cazul proprietarilor. Care ar fi fost modalitatea ce le-ar fi permis să extragă profitul cel mai mare pe calea cea mai directă? Pe de o parte, proprietarul își putea reorienta pământul spre alte utilizări (spre pământ de pășune cu o rată mai înaltă a profitului sau spre arenda în bani către micii agricultori - amîndouă aceste forme însemnînd dispensarea de cerințele corvezilor feudale), folosindu-și noile profituri pentru investiții în comerț și industrie sau/și în consumul aristocratic de lux. Pe de altă parte, el

putea să caute obținerea profiturilor cât mai mari prin intensificarea unei producții de materii prime valorificate în sistem fiscal-comercial (în special cereale) și prin investirea profiturilor în comerț (nu însă în industrie și/sau în consumul aristocratic de lux)¹⁶³. Prima alternativă a fost mai plauzibilă pentru nord-vestul Europei. Cea de a doua pentru răsăritul Europei întrucât, în sens larg, *ușoara* diferență deja fixată în caracteristici ale producției însemna că maximizarea profitului a fost realizată - sau se credea că a fost - prin reluarea a ceea ce pînă atunci se făcuse mai bine într-un cadru mai larg și mai eficient¹⁶⁴. În această situație, autoritățile de stat au încurajat îngrădirile pentru pășuni (și pentru culturile de legume) în Anglia, încurajînd, pe de altă parte, crearea marilor domenii pentru cultivarea grîului în răsăritul Europei.

Cît privește lămurirea cauzei pentru care munca a fost contractuală în nord-vestul Europei și aservită în răsăritul Europei, este insuficient să opui folosirea pămîntului ca teren arabil, folosirii lui ca teren pentru pășune. Pentru că, în acest caz, America Hispanică ar fi trebuit să aibă muncă contractuală. Mai degrabă factorul demografic joacă un rol critic, așa cum am sugerat deja. Alternativa europeană occidentală a fost una care presupunea că va exista o rezervă suficientă de mînă de lucru, costînd destul de ieftin pentru a satisface nevoile proprietarilor fără ca aceștia să cheltuie prea mult¹⁶⁵. În Europa răsăriteană și în America Hispanică, a existat o criză a mîinii de lucru în comparație cu suprafața pămînturilor a căror exploatare era profitabilă, în condițiile existenței unei economii mondiale. Iar în situația unei asemenea crize „expansiunea piețelor și creșterea producției poate conduce la sporirea obligațiilor în muncă dar, cu aceeași probabilitate, și la declinul lor”¹⁶⁶. Într-adevăr, în America Hispanică, tocmai declinul populației a fost faptul care a explicat avîntul creșterii vitelor și a oilor, amîndouă căpătînd o mare răspîndire în secolul al XVI-lea, și luînd forma unor întreprinderi de mari dimensiuni avînd drept componentă importantă munca aservită tocmai datorită crizei mîinii de lucru¹⁶⁷.

În fine, să aruncăm o privire asupra a ceea ce a însemnat avîntul arendei în bani. Să reținem că în Europa occidentală conversiunea dărilor feudale în rentă în bani s-a generalizat în *ultima perioadă a Evului Mediu*, așa

cum am arătat în primul capitol, din cauza declinului populației. Nu trebuie să ne gândim că una ar exclude-o pe cealaltă. Dărilor feudale puteau fi plătite în obligații de muncă, în natură, sau în bani. Adeseori a fost în avantajul proprietarului să treacă de la una la alta¹⁶⁸. Din această cauză simpla schimbare în *formă* a rentei feudale n-a fost prin ea însăși critică. Într-adevăr, Takahashi merge pînă acolo încît susține că o asemenea schimbare este epifenomenală¹⁶⁹, dar mie mi se pare că aceasta este o concluzie cam exagerată. Chiar dacă lucrul acesta ar putea fi într-o oarecare măsură adevărat pentru secolul al XIII-lea și al XIV-lea, avîntul pe care l-a luat plata dărilor în forme bănești a *evoluat către* o diferențiere semnificativă în secolul al XVI-lea, tocmai pentru că forțe coercitive „extraeconomice” exercitau presiuni nu asupra lucrătorilor rurali ci asupra proprietarilor pentru a merge mai departe decît le-a fost intenția¹⁷⁰. Or cel puțin pe unii proprietari aceste forțe i-au împins înainte. Într-o epocă de expansiune, exista o competiție pentru atragerea forței de muncă. Proprietarii cei mai înstăriți își puteau permite să cumpere munca de la alții. Cei mai mici adesea n-aveau de ales decît să aibă grijă să se asigure cu lucrători arendași dintre cei ce locuiau pe pămînturile proprii. Cei de nivel intermediar au fost aceia care au putut persista cel mai mult în cadrul vechilor relații feudale¹⁷¹.

Anglia și Franța au urmat aceeași cale în Evul Mediu tîrziu. În ambele s-a petrecut dezrobirea de șerbie, creșterea arendeii bănești și, în mod corelativ, avîntul muncii salariate. Cu toate acestea un lucru curios s-a întîmplat în secolul al XVI-lea. Anglia a urmat această cale. Europa răsăriteană a mers în direcția „celeia de-a doua iobăgii”. Sudul Franței a mers în direcția sistemului dijmei. În nordul Franței, transformarea pare să se fi oprit brusc. Așa cum arată Bloch, „satele care nu fuseseră în stare [pînă în secolul al XVI-lea] să-și obțină libertatea au dobîndit-o din ce în ce mai greu”¹⁷².

Un mod de a privi fenomenul este de a-l interpreta ca o limitare a posibilității iobagului de a se elibera. Bloch îl interpretează mai degrabă ca pe o limitare a posibilității seniorului de a forța șerbul la un aranjament arendarial¹⁷³. Bloch explică această diferențiere franco-engleză în termenii unor diferențe anterioare. Franța a fost mai dezvoltată economic decît Anglia, în

sensul că economia bănească s-a răspândit mai devreme și în cadre mai largi. Anglia a fost mai „dezvoltată” politic decât Franța, în sensul că a avut instituții centrale mai puternice, decurgînd, în ultimă instanță, din faptul că puterea regală britanică și-a avut originea într-o situație de cucerire, pe cînd regii francezi și-au unificat autoritatea prea încet în mijlocul unei adevărate dispersări feudale. Să examinăm logica fiecăruia dintre aceste argumente.

Mai întîi, Franța a fost mai bine integrată în centrul marilor curenți europene ale comerțului și tehnologiei, și de aceea clasele sale rurale s-au dezvoltat mai de timpuriu, iar procesul convertirii dărilor feudale în rente bănești s-a desfășurat și el mai devreme¹⁷⁴. Dar întrucît contrapresiunile la dezintegrarea feodelor au acționat mai mult sau mai puțin simultan în Anglia și Franța, urmează că feudele în Anglia au rămas totuși relativ mai intacte decât în Franța la începutul „lungului” secol al XVI-lea. De aceea, conchide Bloch, proprietarii englezi au fost relativ mai liberi să se folosească de noile posibilități de comercializare a marilor domenii decât proprietarii francezi. Englezul s-a îndreptat spre un sistem de muncă salariată continuînd dezrobirea șerbilor. Francezul trebuia să facă față dificultăților iar proprietarii căutau o sporire a veniturilor prin restaurarea vechiului tip de presiuni.

Al doilea argument se referă la relația dintre rege și nobilime așa cum era aceasta încă din secolul al XII-lea. Anglia stabilise un puternic control bazat pe un sistem juridic centralizat. Cealaltă față a acestui proces, însă, a fost că în interiorul domeniului feudal, seniorul, cu toate că a pierdut puterea de a judeca delictele criminale, a obținut totuși deplină autoritate să facă ce vrea cu posesiunile sale. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, curțile senioriale în interpretarea legii cutumiare dovedeau o atitudine de minimalizare a dreptului dearendă. Cînd justiția regală a fost în stare, ulterior, să intervină în asemenea chestiuni, spre sfîrșitul secolului al XV-lea, s-a descoperit că „legea cutumiară” permitea rente variabile.

În Franța, însă, n-a existat justiție penală centrală. Pe de altă parte, stăpînul feudei n-a avut niciodată autoritate exclusivă asupra legii privitoare la pămînt. De aici, patriomonalitatea nu putea fi prea ușor subminată. Cine

era adevăratul „proprietar” devenea o chestiune juridică obscură. Prin secolul al XVI-lea, existau juriști care se arătau dispuși să demonstreze că țăranul arendaș (*tenant*) nu poate fi gonit. Nefiind în stare, așadar, să schimbe nivelul rentelor, seniorul a fost nevoit să-și redobândească pământul - prin manipularea juridică a documentelor și prin sporirea, pe calea „redescoperirii” vechilor obligații, a dărilor feudale¹⁷⁵. Pe termen lung, această diferență va fi crucială¹⁷⁶.

Așadar, ceea ce Bloch pare a susține este că, întrucât sistemul juridic englez a permis mai multă flexibilitate stăpînului de pământ, arenda țărănească în bani (*money tenancy*) și munca salariată au continuat să se dezvolte, ducînd la prosperitatea atît a marilor domenii de pășuni, cît și a țăranului liber (*yeoman farmer*) pe cale de a deveni *gentry*. Acest sistem a împins un volum mai mare de forță de muncă rurală în arii urbane pentru a forma aici proletariatul necesar industrializării. În Franța, în mod paradoxal, chiar puterea monarhiei a forțat clasa seniorială să mențină forme de posesiune și folosință a pământului mai puțin funcționale economic și mai „feudale”, care vor frîna dezvoltarea Franței.

Rezolvarea chestiunii modului de folosință și posesiune a pământului a avut în schimb mari consecințe pentru rolul pe care o țară va putea să-l joace în sistemul mondial. Un sistem de administrare a marilor proprietăți ca cel din răsăritul Europei necesita un personal numeros de supraveghere. Dacă proprietarii de pământ englezi ar fi evoluat într-o atare direcție, ar fi fost posibil să nu aibă la dispoziție suficient personal cu care să ocupe multele posturi administrative noi, cerute în contextul emergenței economiei mondiale - administratori comerciali, eventual un personal necesar pentru serviciile de peste mări etc. Aceasta nu înseamnă că proprietarii de pământ și-au cedat propriul lor personal pentru aceste noi utilizări, ci că, pe măsură ce aceste utilizări s-au extins, mai rămaseră doar puține persoane pentru poziții administrative de supraveghere pe marile proprietăți. Ferma în arendă (*Tenancy*) a fost o cale de rezolvare a chestiunii.

Să examinăm acum tabloul în întregime. Europa nord-occidentală se află într-un proces de divizare a folosirii pământului pentru o producție arabilă și pentru una păstorească. Acest lucru a fost posibil numai pe măsură ce piața în expansiune a creat o cerere tot mai

mare pentru produsele păstorești¹⁷⁷, și pe măsură ce periferia economiei mondiale a furnizat cerealele suplimentare pentru ariile centrale. Semiperiferia a fost abătută de la calea industrială (o sarcină tot mai mult încredințată centrului) și orientată *către* o agricultură relativ auto-subsistentă. Specializarea agricolă a centrului a încurajat monetarizarea relațiilor de muncă rurale, pe măsură ce munca a fost mai calificată și proprietarii doreau ei înșiși să scape de povara unui surplus de lucrători agricoli. Munca salariată și rentele bănești au devenit mijloacele de organizare a muncii. În acest sistem, se putea afirma un strat de mici fermieri independenți, întărindu-se atît pe baza propriei lor producții agricole cît și pe baza legăturilor cu noile producții meșteșugărești. În condițiile creșterii populației și ale declinului salariilor și ca o consecință a acestora, cum arată Marx, acești țărani independenți (*yeomen farmers*) „au devenit tot mai bogați în detrimentul atît al lucrătorilor lor cît și în detrimentul marilor proprietari”¹⁷⁸. Ei au uzurpat (prin îngrădiri) pămînturile celor dinții, susținînd public că o făceau din necesitatea de a garanta oferta de hrană a țării¹⁷⁹, angajîndu-i apoi pe cei astfel proletarizați cu salarii scăzute, obținînd în același timp la rente fixe tot mai mult pămînt din partea proprietarilor de mari domenii. Nu dorim să supraestimăm forța acestei noi clase de (țărani liberi) (*yeomen*). Este suficient să remarcăm că ei au devenit o forță economică semnificativă și, deci, o forță politică. Puterea lor ecologică consta în faptul că aveau toate motivele să fie „întreprinzători”. Ei căutau avere și mobilitate ascendentă: drumul spre succes se baza pe eficiența economică. În plus ei nu erau împovărați nici de obligațiile tradiționale de a fi mărinoși, nici de obligațiile statusului care i-ar fi împins să trăiască în cheltuieli de lux, nici de viața la oraș¹⁸⁰.

Evident, o asemenea redistribuție a efortului economic rural a avut un mare impact asupra caracterului ariilor urbane. Ce se întîmpla în orașe? Știm că secolul al XVI-lea a reprezentat o perioadă de creștere a populației în general și de creștere a volumului orașelor, în termeni absoluți, prețurindeni, dar, în termeni relativi, în ariile centrale. Ne dăm seama, în consecință, că trebuie să presupunem, din punct de vedere logic și pe baza datelor empirice, așa cum arată Helleimer, că, în secolul al

XVI-lea „presiunea populației asupra resurselor de terenuri a fost în creștere”¹⁸¹. În Europa răsăriteană, o parte a populației s-a deplasat pe pământurile virgine. Din Peninsula Iberică, unii s-au dus în America, alții au fost expulzați (evreii, mai târziu moriscii) spre alte arii ale regiunii mediteraneene. În Europa occidentală, în general, a existat o emigrare spre orașe și o creștere a vagabondajului care era „endemic”¹⁸². Nu este vorba numai despre un exod rural cuprinzându-i pe lucrătorii rurali îngrădiți sau dați afară, nici despre acel tip de lucrător imigrant care cobora din zonele montane spre câmpie pentru cele câteva săptămâni din perioada recoltării, „adevăratul proletariat rural” în accepția lui Braudel¹⁸³. Exista pe lângă aceștia și un vagabondaj „cauzat de declinul corpurilor feudale ale servitorilor și de destrămarea armatelor care crescuseră mereu pentru a-i sluji regelui împotriva vasalilor săi...”¹⁸⁴.

Ce făceau toți acești rătăcitori? Ei furnizau desigur munca necalificată pentru noile industrii. În viziunea lui Marx, „avîntul rapid al manufacturilor, în particular în Anglia, i-a absorbit treptat”¹⁸⁵. Și, cum am văzut, disponibilitatea lor a fost una dintre condițiile care i-a făcut pe proprietari să accepte transformarea obligațiilor feudale în rente¹⁸⁶. Acest tablou al expansiunii forței de muncă, neimplicată în producția de hrană, este dificil de reconciliat, totuși, cu un alt fapt. Jones și Woolf susțin că o condiție prealabilă a dezvoltării industriale, una care a fost istoricește întâlnită pentru prima dată în nord-vestul Europei în secolul al XVI-lea, cerea ca, împreună cu o sporire a productivității și cu o piață lărgită, să se manifeste „un spațiu de respirație în raport cu intensă presiune a populației, interval în care venitul, mai degrabă decît oamenii, să poată fi multiplicat...”¹⁸⁷.

Ce se poate spune, atunci, despre surplusul de populație care a umflat orașele statelor din centru, ori care cutreiera zona rurală ca populație vagabondă? Ei bine, într-un anumit sens, acesta a continuat, în mari proporții, să dispară. Unii erau spînzurați pentru vagabondaj¹⁸⁸. Perioadele de foamete erau frecvente, în special din cauza „ritmului lent și al prețului prohibitiv al transportului, a neregularității recoltelor...”¹⁸⁹. Așa cum arată Braudel și Spooner, o analiză a acestei economii „trebuie să ia în considerare «ținerețea» acestei populații

[vagabonde] al cărei interval de viață în medie se reduce din pricina foametei și a epidemiilor... "190.

Aceasta va explica un fenomen, de altfel încurcat, observat de Braudel: „Proletariatul orașelor nu și-ar fi putut menține volumul, cu atât mai puțin ar fi crescut, dacă n-ar fi fost valurile constante ale imigrării”¹⁹¹. Același fenomen ne ajută să explicăm particularitatea intrigantă observată de Phelps-Brown și Hopkins, că, în ciuda unei semnificative scăderi a salariilor lucrătorilor, s-a desfășurat o revoluție socială destul de mică. Ei afirmă: „O parte a răspunsului ar putea fi acela că s-a produs o cădere a salariilor de la nivelul înalt [pe care-l atinseseră în secolul al XV-lea], astfel că, deși căderea a fost mare, totuși lucrătorilor salariați le-a rămas suficient pentru a-și asigura subzistența...”¹⁹².

Dar această menținere a salariului lucrătorului din nord-vestul Europei la un nivel care să-i asigure supraviețuirea a fost posibilă datorită existenței unei periferii, care slujea ca sursă pentru importul de grâu, datorită disponibilităților de metale prețioase care înlesneau comerțul, ca și datorită dispariției unei părți a populației; chestiunea aceasta ar constitui un subiect de cercetare interesant. Nu este oare probabil ca, deja din secolul al XVI-lea, să fi existat distincții etnice sistematice de rang în cadrul clasei muncitoare din diverse orașe ale Europei? De exemplu, Kazimierz Tyminiecki delimitează precis acest fenomen în orașele de la est de Elba în secolul al XVI-lea, unde muncitorii germani eliminau emigranții slavi din activități specializate¹⁹³. Nu par să fi fost efectuate prea multe cercetări asupra distribuției etnice a clasei muncitoare urbane din Europa modernă timpurie, dar eu cred că situația descrisă de Tyminiecki ar putea fi considerată tipică pentru întreaga economie mondială. Nu numai că, în interiorul acestei economii mondiale, orașele erau inegal distribuite, dar, în plus, în cadrul orașelor și grupurile etnice erau probabil inegal distribuite. Nu trebuie să uităm în această chestiune conceptul de straturi în interiorul straturilor.

Dacă trebuie să fim atenți la cei pe care-i socotim lucrători urbani, trebuie să fim cu băgare de seamă și când ne referim la clasele superioare. În Europa medievală, stăutul înalt era deținut de proprietarii războinici numiți nobili. În cea mai mare parte, aceștia

erau un grup ocupațional omogen, distinct, diferențiindu-se, în chip semnificativ, prin rang care se corela aproximativ cu mărimea domeniului și cu numărul vasalilor. Indivizii și familiile se deplasau, așadar, în sus și în jos pe scara rangurilor. Existau de asemeni câteva orașe în care se naștea un patriciat urban. Am discutat deja în capitolul anterior câteva dintre confuziile conceptuale ale legitimității acestei pătri.

Dar, în secolul al XVI-lea, proletariatul-negustor era aristocrat sau burghez? Atât generic cât și în particularizările ei chestiunea era, evident, neclară. O dată cu nașterea unei economii mondiale bazată pe comerț și pe agricultură capitalistă tabloul a devenit obscur. Să examinăm succesiv categoria comercianților internaționali și apoi pe aceea a „industriașilor“, atât în ceea ce privește distribuția lor geografică, cât și legăturile lor cu clasele proprietarilor de pământ.

În multe privințe tehnicile acumulării comerciale folosite în secolul al XVI-lea erau o simplă extensiune a metodelor pe care orașele învățaseră să le folosească în raporturile cu hinterlandul lor imediat în Evul Mediu târziu. În general problema orașelor era aceea referitoare la controlul propriilor piețe, adică, posibilitatea de a reduce costul bunurilor cumpărate din zonele rurale și minimalizarea rolului negustorilor străini¹⁹⁴. Două erau tehnicile folosite în acest scop. Pe de o parte, orașele se străduiau să obțină nu numai drepturi legale de control fiscal asupra activităților pieței, ci și dreptul de a controla chiar activitățile comerciale (cine trebuie să comercializeze, când trebuie să aibă loc actul, ce trebuie comercializat). În plus, ei căutau să restrângă posibilitățile zonei rurale înconjurătoare de a se angaja în alte operații comerciale decât acelea prin mijlocirea propriului lor oraș. Consecința a fost ceea ce Dobb numește un fel de „colonialism urban“¹⁹⁵. Cu timpul aceste mecanisme variate au determinat o orientare a condițiilor comerciale în favoarea orașenilor și deci în favoarea claselor comerciale urbane în raport atât cu clasa proprietarilor funciari cât și cu cea țărănească.

Dar profiturile obținute astfel, deși importante, erau mici în comparație cu ceea ce putea fi câștigat prin comerțul la mare distanță, în special comerțul colonial ori semicolonial. Henry Sée estimează marjele de profit ale operațiunilor comerciale coloniale timpurii ca fiind foarte

ridicate: „uneori cu un surplus de 200 sau 300% obținut din afaceri comerciale care reprezentau ceva mai mult decât pirateria”¹⁹⁶. Această înaltă rată a profitului prezenta două aspecte distincte. Unul se referea la situația „monopsonistică” în aria colonială, adică, la monopsonismul în raport cu „achizițiile” de pământ și de forță de muncă. Acesta a fost pus la punct, cum am văzut, prin folosirea forței juridice, fie că e vorba de America Hispanică ori de Europa răsăriteană. Al doilea aspect se referă la efectivă lipsă de competiție în aria de desfacere a produselor primare: Europa occidentală. Această lipsă a competiției a fost, parțial, consecința absenței unei dezvoltări tehnologice și, parțial, a unui trafic comercial organizat într-o rețea structural-organizațională verticală.

Mai exact, tehnologia tranzacțiilor comerciale a cunoscut câteva progrese importante spre sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea: bănci de depozit (depuneri bancare), cambia, intermediarii (*brokers*), sucursalele organizațiilor comerciale centrale. Chaunu estimează că aceste tehnici i-au permis capitalismului comercial să-și mărească, „poate de zece ori”, abilitatea de a extrage surplusul și astfel de a avea „corăbiile, oamenii, mijloacele necesare susținerii aventurii explorărilor și apoi exploatării noului spațiu, în strânsă legătură cu statul”¹⁹⁷. Totuși, ansamblul acestor inovații comerciale n-a fost suficient pentru a permite comercianților la mare distanță să pătrundă pe piața mondială fără un capital substanțial și fără o oarecare asistență din partea statului, obișnuite în asemenea situații.

Prin urmare nu mulți au reușit să facă acest lucru, iar cei care îl făcuseră deja nu s-au preocupat să schimbe situația¹⁹⁸.

Și mai importante s-au arătat a fi legăturile verticale. Sursele de capital erau limitate. Să ne amintim faptul că însuși statul recurgea la împrumuturi pe scară largă. Profiturile plantațiilor de zahăr portugheze bazate pe munca sclavilor, de exemplu, reveneau nu pur și simplu portughezilor implicați direct, ci persoanelor din economiile europene mai „avansate”, care furnizau atât capitalul inițial cât și un dețeu industrial¹⁹⁹. Nu numai că Europa nord-occidentală putea să-și dezvolte fabricile, dar legăturile ei comerciale verticale încurajau o

dependență financiară. Într-adevăr, n-ar fi exagerat să vorbim despre un sistem de aservire prin datorii internaționale, perfectat întâi de către comercianții hanseatici în raport cu pescarii și vânătorii de blănuri norvegieni în Evul Mediu târziu²⁰⁰ și mai apoi de către comercianții germani din orașe precum Riga, Reval și Gdansk vis-à-vis de hinterlandul est-european. Tehnica era cunoscută pretutindeni, fiind folosită de negustorii din Toulouse, de genovezi în Peninsula Iberică și, în parte, de comercianții de lână ai Angliei și Spaniei. Care era metoda? Foarte simplă: ea implica cumpărarea mărfurilor înainte de a fi produse, adică, plăți în avans pentru mărfurile care urmau să fie livrate în viitor. Aceasta împiedica vânzarea pe o piață deschisă. Ea permitea comercianților mai degrabă decât producătorilor să decidă momentul optim pentru revânzările pe piața mondială. Și întrucât banii împrumutați erau de obicei cheltuiți sau suma era chiar depășită înaintea momentului livrării mărfurilor, producătorul era întotdeauna tentat să perpetueze aranjamentul. Teoretic interzis de lege, acest sistem putea fi aplicat numai de către comercianții care aveau mijloacele și influența care- i putea face capabili să susțină o asemenea practică, adică tocmai „comercianții străini, sau comercianții bogați care aveau liber acces la piețele străine”²⁰¹. Acești comercianți puteau deci să-și însușească profiturile revoluției prețurilor și să le sporească. Modul în care funcționa rețeaua verticală a exploatării și extragerii profitului într-un asemenea sistem este cât se poate de clar descris de către Malowist în raport cu situația din Polonia:

„În secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, când comercianții din Gdansk acordau o atenție mai redusă comerțului maritim, au început să exercite o influență tot mai mare asupra agriculturii din toate regiunile Poloniei. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, când condițiile pentru exportul cerealelor erau deosebit de favorabile, agenții comercianților din Gdansk puteau fi văzuți cu regularitate în piețele din orașele și satele Poloniei, de unde cumpărau grâne... În secolul al XVII-lea, comercianții bogați din Gdansk, ca și cei din Riga, acordau plăți în avans nu numai acelei *gentry* mai puțin înstărite, dar chiar și nobililor înstăriți din Polonia și Lituania. Această mare înflorire a comerțului din Gdansk în

hinterlanduri deosebit de întinse poate fi explicată prin imensa creștere a averii negustorilor din Gdansk în perioada revoluției prețurilor... Comercianții din Gdansk primeau plăți în avans din partea comercianților olandezi iar... aceștia din urmă își colectau o parte din sumele prevăzute unor asemenea obiective de la comercianții din Anvers²⁰².

Acest sistem de aservire prin datorii internaționale crea comercianților internaționali un cadru de putere care le permitea să ignore (și astfel să distrugă în final) clasele indigene ale comercianților din Europa răsăriteană (și într-o oarecare măsură pe cele din Europa de sud) și să intre în legături directe cu proprietari întreprinzători (inclusiv nobilimea) care erau esențialmente fermieri capitaliști, cei ce produceau bunurile și se arătau în stare să păstreze controlul asupra acestora pînă cînd intrau în prima regiune portuară majoră, de unde intrau pe mîna unor comercianți de naționalități europene occidentale (sau din nordul Italiei)²⁰³, aflați la rîndul lor în legătură cu o clasă financiară *in statu nascendi* concentrată în cîteva orașe.

Dacă acești comercianți internaționali din economia mondială europeană erau precumpănitor de anumite naționalități, se poate spune același lucru și în cazul „industriașilor”? Care era relația dintre aceste două grupuri? Producția industrială existase deja încă în Evul Mediu, dar era dispersată și de mici dimensiuni, fiind pusă în mișcare în cea mai mare parte de piața obiectelor de lux. Abia o dată cu afirmarea sistemului capitalist în cadrul unei economii mondiale au putut să apară întreprinzătorii industriali²⁰⁴.

Tocmai în ariile unei mai accentuate specializări agricole a existat un impuls spre industrializare, nu numai în perioadele de expansiune, ci și în cele de contracție. Marian Malowist vorbește despre conjunctura dezvoltării în aceste zone în secolele al XIV-lea și al XV-lea a unei industrii textile pe fondul crizelor agrare²⁰⁵. Joan Thirsk observă cum impulsul rural, nevoia de a găsi posibilități de ocupație alternative pentru forța de muncă rurală eliberată din agricultură au continuat să se manifeste în secolul al XVI-lea în Anglia²⁰⁶.

Faptul că multe industrii de acest tip erau atunci localizate în arii rurale a fost determinat nu numai de cererea rurală de noi ocupații ci și de respingerea urbană, ceea ce explică totuși de ce presiunea rurală nu s-a manifestată în ariile cele mai „avansate”. Multe dintre centrele industriei textile medievale din Flandra și din nordul Italiei își investiseră capitalul în producția unor bunuri de lux și erau incapabile sau nedoritoare să se reorienteze spre noile piețe, cerute inițial de criza monetară din secolele al XIV-lea și al XV-lea, și care, apoi s-au arătat profitabile în contextul creării unei economii mondiale în secolul al XVI-lea. Acești întreprinzători nu se sinchiseau, în acest caz, de frontiere²⁰⁷. Una dintre faimoasele mișcări cheie de acest tip a fost fuga capitaliștilor francezi spre Anglia. Ceea ce trebuie să ținem minte este că în acest stadiu toate industriile aveau o bază fragilă; se înălțau și cădeau. Erau precum nomazii în căutarea unui liman: „ele semănau cu o mulțime de focuri aprinse dintr-o dată, firave, într-un câmp foarte întins de ierburi uscate”²⁰⁸. Este limpede că vechile centre avansate, care exercitau controlul comerțului internațional, nu erau, în mod necesar, și centre ale imaginației și îndrăzelii. Se pare că se confirmă credința lui Henri Pirenne în ceea ce privește non-continuitatea întreprinzătorilor capitaliști²⁰⁹.

Sîntem astfel nevoiți să fim prudenți în folosirea terminologiei cu care operăm. Abordate într-o explicație care folosește categoriile de clasă pentru a explica schimbarea socială, noțiunile de clasă burgheză și feudală nu trebuie folosite cum de obicei se întîmplă, pentru a desemna „comercianți”, și respectiv „proprietari de pămînt”. În lunga perioadă de formare a economiei mondiale europene, în țările centrale ale acestei economii existau comercianți și proprietari funciari care se încăpățîneau să-și realizeze cîștigurile prin conservarea acelor forme de producție asociate cu „feudalismul”, adică cele prin care munca țărănească era determinată, în mod sistematic și prin mijloace juridice, să cedeze proprietarului cea mai mare parte a produsului ei (de exemplu munca de clacă, rente feudale etc.). Existau însă comercianți și proprietari care căutau să-și aleagă mijloacele de cîștig folosindu-se de avîntul noilor forme de producție industrială, bazate pe munca contractuală. În secolul al XVI-lea, această diviziune corespundea

adesea, la o primă vedere, categoriilor de mare și mic. Marii comercianți și marii proprietari profitau mai mult de pe urma vechiului sistem; cei mici (de nivel mediu?; în proces de afirmare?) își trăgeau profiturile de pe urma noilor forme capitaliste. Dar dihotomia mare-mic trebuie folosită cu precauție și nuanțare, ea fiind valabilă numai în acest interval de timp istoric. Teoretic, desigur, are mult sens. Noi forme de organizare socială, de obicei, tind să aibă mai puțină atracție pentru cei care s-au descurcat bine sub vechiul sistem decât pentru cei care deși energici și ambițioși, sînt încă necăpătuiți (*not arrivé*). Empiric această dihotomie este complicată din alte considerații.

Oricare i-ar fi originile, această nouă clasă de „industriași“, unii provenind din straturile fermierilor liberi, alții din comercianți reconverșiți, era angajată în ceea ce Vilar socotește a fi caracteristica esențială a economiei moderne: „realizarea profitului mijlociu pe piețe lărgite: a vinde mai mult, în mari cantități, cîștigînd mai puțin pe produs“²¹⁰. O parte a profitului provenea din decalajul salariului²¹¹. O altă parte erau profiturile ocazionale. Încă o parte a profitului provenea din nivelul redus al ratei dobînzii reale. Și, în fine, o parte erau profiturile în contul viitorului în raport cu o depreciere necalculată²¹². Dar există profit. Iar volumul profitului n-a creat numai o bază politică pentru această clasă; el a avut un impact imediat asupra întregii economii. Acesta a fost resimțit în mai multe feluri: fie ca un stimul pentru producerea de materii prime și pentru mobilizarea forței de muncă, fie ca o modalitate de a răspunde unei cereri sporite care devenise cerere de masă. În plus, profitul acesta a permis industriei să-și asume răspunderea pentru crearea multor rețele componente ale infrastructurii economice: drumuri, o rețea de control a inundațiilor, porturi²¹³.

Este, de asemenea, evident că secolul al XVI-lea a cunoscut o deplasare semnificativă a localizării industriei textile. În ultima perioadă a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, aceste industrii s-au dezvoltat în „vechile“ centre: nordul Italiei, sudul Germaniei, Lorena, Franche-Comté, zona spaniolă a Țărilor de Jos, iar în Anglia numai în sud-vest și doar pentru confecții din lînă. După aceea, noi centre s-au ridicat, în principal în Anglia și în nordul Țărilor de Jos,

în țări care fuseseră, cum observă Nef, „industrial rămasă în urmă la începutul secolului al XVI-lea...”²¹⁴.

Am căutat să prezentăm, în acest capitol, nașterea unui nou cadru economic de acțiune în secolul al XVI-lea - economia mondială europeană bazată pe metode capitaliste. Un asemenea cadru a implicat o diviziune a muncii productive care poate fi corect înțeleasă numai prin luarea în considerare a economiei mondiale ca întreg. Emergența unui sector industrial a fost importantă, dar ceea ce a făcut-o posibilă a fost trecerea agriculturii de la forme feudale la forme capitaliste. Dintre aceste „forme” capitaliste nu toate s-au bazat pe muncă „liberă” - numai cele din centrul economiei mondiale. Însă motivațiile proprietarului de pământ și ale lucrătorului din sectorul ne-„liber” erau tot atât de capitaliste ca și cele din centru.

Nu trebuie să părăsim această temă fără a ne confrunța cu obiecțiile făcute unei asemenea analize. Ernesto Laclau îi reproșează lui André Gunder Frank de a fi susținut că în secolul al XVI-lea America Hispanică ar fi avut o economie capitalistă. El apreciază că această idee este și incorectă, și nemarxistă. Fără a ne abate noi înșine într-un larg *excursus* asupra exegezelor marxiste, îmi îngădui să spun doar că eu cred că Laclau are dreptate în litera argumentelor lui Marx, nu însă în spiritul lor. În raport cu însuși conținutul problemei tratate, principalul argument al lui Laclau este că definiția lui Frank a capitalismului ca producție pentru profit și pentru o piață în care profitul nu merge la producătorul direct, și cea a feudalismului ca o economie autosubzistentă închisă, sînt amîndouă conceptual greșite. El susține că definiția lui Frank, omițînd „relațiile de producție” (adică, în esență, stabilirea faptului dacă munca era sau nu „liberă”), îngăduie includerea nu numai a Americii Hispanice a secolului al XVI-lea, ci de asemenea și a „sclavului pe *latifundium*-ul roman ori a iobagului legat de pământ din Europa Evului Mediu, cel puțin în acele situații - într-o majoritate copleșitoare - în care stăpînul rezerva o parte [s.n.] a surplusului economic extras din servaj pentru vînzare”²¹⁵. El sugerează, apoi, că dacă Frank ar avea dreptate, „ar trebui să conchidem că Anglia elisabetană sau Franța Renașterii erau coapte pentru socialism...”²¹⁶. În cele din urmă, el arată că, departe ca feudalismul să fie

incompatibil cu capitalismul, dezvoltarea pieței externe în America Hispanică a servit pentru a „accentua și a consolida [feudalismul]”²¹⁷.

Laclau încețoșează incontestabil chestiunea. Mai întâi, diferența dintre iobagul legat de pământ al Evului Mediu și sclavul sau muncitorul pe *encomienda* în secolul al XVI-lea în America Hispanică, ori „șerbul” din Polonia, are trei aspecte: diferența între a rezerva o „parte” a surplusului pentru piață și a rezerva „cea mai mare parte a surplusului”; diferența dintre producția pentru o piață locală și producția pentru o piață mondială; diferența dintre diferitele clase exploatare în ceea ce privește cheltuirea profitului, motivația maximizării acestuia și a reinvestirii sale parțiale. Cît despre afirmația lui Laclau cu privire la Anglia elisabetană, aceasta este absurdă și polemică. În ceea ce privește ideea că încadrarea într-o piață capitalistă mondială accentuează feudalismul, lucrurile stau chiar așa, cu precizarea că este vorba despre un „feudalism” de specie nouă.

Chestiunea este că „relațiile de producție” care definesc un sistem sînt „relațiile de producție” ale întregului sistem, iar sistemul este, în această perioadă, economia mondială europeană. Munca liberă este într-adevăr o trăsătură definitorie a capitalismului, ceea ce nu înseamnă forță de muncă liberă în absolut toate întreprinderile productive. Munca liberă este forma de organizare a muncii folosită pentru mîna de lucru calificată în țările din centru, pe cînd munca aservită este folosită pentru munca mai puțin calificată din ariile periferiale. Combinația aceasta constituie esența capitalismului. cînd munca este pretutindeni liberă, vom avea socialism.

Capitalismul, însă, nu poate înflori în cadrul unui imperiu mondial. Acesta este motivul pentru care el nu s-a născut niciodată în Roma antică. Diversele avantaje pe care comercianții le-au avut în economia mondială în naștere erau toate politicește mai ușor de obținut decît dacă ei le-ar fi urmărit în cadrul unui stat unic, ai cărui guvernanți ar fi trebuit să răspundă unor interese și presiuni multiple²¹⁸. Aceasta este cauza pentru care secretul capitalismului a constatat în stabilirea diviziunii muncii în cadrul unei economii mondiale care *nu* era un imperiu, mai degrabă decît în cadrul unui stat național unic. Pentru țările subdezvoltate din secolul al XX-lea,

K.Berrill notează: „comerțul internațional este adesea mai ieftin și mai la îndemână decât comerțul intern“ și ... „specializarea între țări este adesea mult mai facilă și mai timpurie decât specializarea între regiuni în interiorul unei țări“²¹⁹. Lucrul acesta a fost adevărat și pentru Europa secolului al XVI-lea. Vom încerca să demonstrăm cum și de ce s-a întâmplat astfel în cuprinsul acestui volum.

În concluzie, care au fost realizările economice ale secolului al XVI-lea și cum le-am explicat? Acesta n-a fost un secol de mare progres tehnologic, cu excepția introducerii cărbunelui drept combustibil în Anglia și în nordul Franței. A.Rupert Hall interpretează atât industria cât și agricultura ca situate „în ultimele faze ale unor serii de schimbări, atât tehnologice cât și organizatorice“, care începuseră în secolul al XIV-lea cu un moment de „criză“. Dar, notează el, abia în secolul al XVI-lea s-a petrecut o „difuziune a tehnicilor din centru spre periferia civilizației europene“²²⁰.

Patru chestiuni sînt izbitoare în secolul al XVI-lea. Europa a cuprins în expansiunea ei Americile. Acest lucru, prin el însuși, e posibil să nu fi fost determinant, dar a fost important²²¹. Faptul crucial în legătură cu această expansiune a fost remarcat de Braudel: „aurul și argintul Noii Lumi au permis Europei să trăiască peste nivelul mijloacelor sale, să investească peste acumulările sale“²²².

A investi peste economisiri și a-ți spori economiile, prin intermediul revoluției prețurilor și al decalajului salariilor. Fie că expansiunea metalelor prețioase a fost răspunzătoare ori nu pentru expansiunea producției și indiferent de gradul în care expansiunea demografică a fost cauză ori consecință, înseși metalele prețioase au fost „marfă, și o expansiune generală a comerțului a fost substratul «prosperității» secolului al XVI-lea, care n-a fost nici joc, nici miraj, și nici iluzie monetară“²²³.

A treia schimbare izbitoare se referă la configurația muncii rurale - afirmarea unei munci aservite în sistem fiscal-comercial în periferie și a țăranului liber în centru. Takahashi probabil exagerează cînd consideră țăranul liber „primul motor“²²⁴ la sfîrșitul feudalismului, dar este îndoielnic faptul că am fi putut avea sistem capitalist fără el. Dar nici fără munca aservită în sistem fiscal-comercial.

Jean Néré îl atacă pe Dobb pentru a fi pus un accent exclusiv pe disponibilitatea muncii proletarizate în explicarea afirmării capitalismului. El susține că trebuie să asociem acest factor cu mișcările seculare ale prețurilor²²⁵. Braudel și Spooner, pe de altă parte, ne previn asupra confundării fluctuațiilor accidentale (revoluția prețului) cu schimbările structurale²²⁶. Ceea ce este clar e faptul că în secolul al XVI-lea, o „eră capitalistă”²²⁷ începe și că ea capătă forma unei economii mondiale. Fără îndoială, „fragilitatea acestei prime unități a lumii”²²⁸ este o variabilă explicativă critică a evoluției politice. Dar, fapt este că această unitate supraviețuiește și, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ajunge să fie consolidată.

Una dintre trăsăturile principale ale sistemului mondial european al secolului al XVI-lea este aceea că n-a existat un răspuns simplu la întrebarea cu privire la cine domina și pe cine anume? S-ar putea face un caz semnificativ din exploatarea Poloniei de către Țările de Jos, via Gdansk, și, cu siguranță, despre exploatarea de către Spania a posesiunilor ei din Americi. Centrul domina periferia. Dar centrul era destul de întins. S-au folosit neguțătorii și bancherii genovezi de Spania sau imperialismul spaniol a absorbit părți ale Italiei? A dominat Florența Lyon-ul sau Franța Lombardia sau au existat ambele dominații? Cum s-ar putea descrie adevăratele legături dintre Anvers (și mai târziu Amsterdam) și Anglia? Să observăm că în toate aceste cazuri avem de-a face cu un oraș-stat comercial, pe de o parte, și un stat-națiune mai întins, pe de altă parte.

Dacă ar fi să lămurim acest desen cât mai complet, ar trebui să avem în vedere și latura politică, modalitățile prin care diferitele grupuri au încercat să se folosească de structurile statului pentru a-și proteja și a-și afirma interesele. Tocmai aceasta este problema asupra căreia vom stăruî în cele ce urmează.

NOTE

1. Fernand Braudel, „Qu'est-ce que le XVIe siècle?”, *Annales E.S.C.*, VIII, 1, ian-mart, 1953, p.73. B.H.Slicher van Bath diferențiază

perioadele 1450-1550 și 1550-1650 între ele în funcție de nivelurile preparilor la cereale: „creșterea ușoară” și „creșterea rapidă”, *Agrarian History*, p.113.

2. F.Braudel, „European Expansion and Capitalism: 1450- 1650”, în *Chapters in Western Civilisation*, I, ed.a treia, Columbia Univ.Press, New York, 1961, p.260.

3. Pentru o discuție cu privire la natura și mărimea ariei mediteraneene creștine, vezi Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton Univ.Press, Princeton, New Jersey, 1961, p.260.

4. Chaunu, *Séville*, VIII (1), p.148.

5. Pierre Chaunu, „Réflexions sur le tournant des années 1630-1650”, *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, p.257.

6. Eugen A.Kosminsky, *Past & Present*, nr.1, p.18; B.H.Slicher van Bath, *Britain and the Netherlands*, p.150.

7. Vezi Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504- 1650)*, 8 (2): *Le Conjoncture (1504-1592)*, S.B.V.P.E.N., Paris, 1959, p.14-25. Jorge, Nadal este sceptic în ceea ce privește formularea aprecierilor despre preparile din Spania pe baza volumului comerțului de tranzit prin Sevilla, deoarece nu există nici o posibilitate de a determina cât de mult din volumul comerțului este tranzit. „În cele din urmă, cred că suprapunând curba tonajului peste aceea a preparilor, Chaunu a fost condus la aceeași eroare ca și Hamilton care suprapusese curbei preparilor transporturile de metale prețioase. În amândouă cazurile se compară un fenomen spaniol autentic - mișcarea preparilor articolelor de consum - cu alte fenomene care sînt doar tangențiale economiei țării (mărfuri de largă proveniență străină, încălțături de argint destinate transporturilor în afară)”. „La revolución de los precios españoles en el siglo XVI: estado actual de la cuestión”, *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr.77, oct.-dec., 1959, pp.519-520, nota de subsol 55.

8. Chaunu, *Séville*, VIII, (2), p.19.

9. „Cu aproximație vorbind, în 1600 a început schimbarea curbei pentru Spania, Italia și Sudul Franței. În ținuturile nordice, în particular în Țările de Jos, unde Amsterdamul urma să-și afirme dominația pe arena mondială, acest lucru s-a petrecut abia în 1650”, Braudel, în *Chapters*, 1, p.263.

10. Chaunu, *L'expansion européenne*, p.343.

11. „La sfîrșitul secolului al XV-lea, cele trei Europe se stabilizaseră la un indice relativ [al preparilor] de 100, 77 și 16; la sfîrșitul secolului al XVI-lea, indicele era de 100, 76 și 25. Mișcarea de apropiere începuse, dar aceasta a afectat numai Europa exterioară. Distanța dintre Europa mediteraneană și cea mediană [centrală] a rămas aceeași în tot cursul secolului”. (*Ibid*, p.343).

Decalajele pentru ariile cele mai periferiale au rămas totuși destul de mari, așa cum subliniază Braudel: „Cu cât închiderea spre lume a acestor economii tradiționale a fost mai generală, cu atât aurul și argintul, la apariția lor intempestivă, sînt aici supracevaluate. Viața în Sardinia, notează un venecian în 1558, este de patru sau cinci ori mai

puțin ieftină ca în Italia, evident, pentru cine are punga bine garnisită". F.Braudel, *La Méditerranée*, I, p.352.

12. Henryk Samsonowicz, „Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle”, *Third International Conference of Economic History* - München 1965, Mouton, Paris, 1968, p.550.

13. Earl J.Hamilton, „American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660”, *Journal of Economic and Business History*, I, 1, nov.1928, pp.34-35. Pentru o bibliografie care conține toate elementele majore ale acestei literaturi, vezi Braudel și Spooner, in *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.605-615.

14. Earl J.Hamilton, „The History of Prices Before 1750”, în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*. 1.Méthodologie, histoire des universités, histoires des prix avant 1750, Almqvist Wiksell, Göteborg, 1960, p.156.

15. *Ibid*, p.157.

16. Prof. Ingrid Hammarström, „The «Price Revolution» of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence”, *Scandinavian Economic History Review*, V, 1, 1957, p.131.

17. Y.S.Brenner, „The Inflation of Prices in Sixteenth Century England”, *Economic History Review*, a II-a serie, XIV, 2, 1961, p.231.

H.A.Miskimin, comentând cercetările lui Brenner, afirmă: „Aș merge mai departe și aș insista asupra faptului că distribuția populației și relația sa cu un disponibil limitat de pământ a avut o mare influență asupra predispoziției unei țări de a păstra atîta aur și argint cît a intrat între hotarele sale, deoarece cu cît era mai mare presiunea populației asupra pămîntului arabil cu atît mai mare era acea parte a stocului monetar al acelei țări dirijată către obținerea bunurilor agricole produse în interiorul țării respective”.

„Agenda for Early Modern Economic History”, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie, 1971, p.179.

18. J.S.Brenner, *Economic History Review*, XIV, p.229.

F.Braudel relevă același lucru: „Dacă minele din Lumea Nouă reprezintă un factor, este pentru că Europa are la dispoziție mijloacele de a valorifica avantajele materiilor extrase”. *La Méditerranée...*, II, p.27.

R.S.Lopez și H.A.Miskimin atrag atenția totuși asupra faptului că procesul creșterii economice cam de pe la 1465 pînă la „Reformă” a fost un proces de „refacere ușoară”. Astfel creșterea rapidă după 1520 confirmă argumentele lui Hamilton. „The Economic Depression of the Renaissance”, *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 3, 1962, p.417.

19. Brenner, *Economic History Review*, pp.238-339.

Braudel și Spooner argumentează de asemenea că există o creștere a vitezei de circulație: „Această accelerare [a vitezei], această creștere a costului vieții sînt cele mai notabile aspecte ale Renașterii sau, mai precis, ale secolului al XVI-lea comparativ cu perioadele anterioare... dar că a existat o diferență în privința proporțiilor... [A existat] în

Europa o puternică dispersie a «creșterii». ...Dar această creștere a împins întreaga lume către limitele posibilului și ale imposibilului, adică în pragul catastrofei". „Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle", în *Relazioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, Sansoni, Florența, 1955, pp.245-246.

20. Nadal, *Hispania*, XIX, p.517.

21. Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI, p.183.

22. W.C.Robinson, „Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 1, 1959, p.67.

23. Vezi M.M.Postan, „Note", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 1, 1959, pp.78-79.

24. Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI, p.177.

25. Charles Verlinden et.al., „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, X, 2, apr.-iunie, 1955, p.198.

26. Joseph A.Schumpeter, *Business Cycles*, I, McGraw- Hill, New York, 1939, pp.231-232.

27. *Ibid*, I, p.233, nota de subsol 1.

28. Miskimin, în *Journal of Economic History*, XXXI, ne sugerează câteva direcții posibile pentru urmărirea acestei chestiuni: „Luînd în considerare structura industriei și schimbările în procesele de producție, din tot cursul secolului al XVI-lea, sfîșiat de războaie, ne putem întreba ce rol a jucat o cantitate mai mare și probabil mai ieftină de bani. A fost oare ușurată acumularea capitalului industrial privat atunci cînd guvernele și-au putut satisface nevoile lor la rate ale dobînzii mai scăzute fără a intra în competiție cu industria privată, descurajînd reinvestițiile profiturilor și creînd o clasă de rentieri?

La rîndul lor, costurile mai reduse ale capitalului au permis oare unor industrii, precum construcțiile navale olandeze, să mențină stocuri mai mari de material lemnos și materii prime, sau industriei engleze a pielăriei să economisească muncă păstrînd mai multe piei în gropile de argăsit, sporînd astfel productivitatea muncii?

Aceste analize ar fi în stare, poate, să explice într-o oarecare măsură cauzele succesului economic relativ al Angliei și Țărilor de Jos și eșecul relativ al Spaniei și Franței, și, pe parcurs să transforme termenul «inflație a profitului» dintr-o utilizare analitică eronată într-un instrument analitic mult mai folositor" [p.183].

29. A existat însă chiar și într-un sens relativ? Robinson dovedește că pămînturile nou defrișate nu sînt în mod necesar marginale în sensul de a fi mai puțin productive sau fertile. Vezi *Economic History Review*, p.68. Postan ripostează, spunînd că, oricare ar fi teoria, faptul este că noile așezări au avut tendința de a se fixa pe „soluri inferioare". *Economic History Review*, XII, p.81.

30. „Un factor secundar care a contribuit probabil la creșterea prețurilor cerealelor [în secolul al XVI-lea] a fost creșterea progresivă a numărului de cai [în Europa apuseană]. Marea expansiune a comerțului și a industriei, cu transporturile lor asociate, a cerut cu mult mai multe

mijloace de transport, constând în mod preponderent din cai. Mai mulți cai a însemnat o cerere mai mare de nutreț. Pământul folosit pentru obținerea nutrețurilor nu mai este, desigur, disponibil în vederea culturilor agricole pentru hrana oamenilor". Slicher van Bath, *Agrarian History*, p.195.

31. Vezi Josef Petrán, „A propos de la formation des régions de la productivité spécialisée en Europe Centrale”, în *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique - Aix-en-Provence*, 1962, Vol.II, *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp.219-220.

S-a spus uneori că cerealele baltice nu mai puteau fi așa de importante, căci reprezentau numai un mic procent din consumul total. Există două răspunsuri la aceasta. Pentru anumite arii ale Europei, cerealele din zona baltică au fost o sursă majoră de aprovizionare. „Aceste unu sau două procente [din consumul total al Europei] au fost totuși deosebit de importante, deopotrivă din cauza prosperității pe care au adus-o unor navigatori precum cei olandezi, cât și deoarece au reprezentat marja de supraviețuire pentru orașe capitale ca Lisabona.” Charles Tilly, „Food Supply and Public Order in Modern Europe” (mimeografie, p.45). Vezi Pierre Jearmin, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europa (XVIe-XVIIIe siècles)”, *Revue historique*, CCXXXI, ian.-martie 1964, p.62. Jearmin îl citează pe E.Scholliers care precizează că, între 1562-1569, cerealele baltice au furnizat 23% din consumul olandez.

Al doilea răspuns este că cerealele baltice erau importante pentru zonele marginale ale economiei mondiale ca întreg: „Traficul local și cel internațional de cereale sînt inextricabil întrepesute. Ar fi o eroare în cazul unei mărfi, precum cerealele, să gîndești în termenii unei economii duale cu două sectoare reciproc distincte. Dacă acest argument este întemeiat, atunci ofertele din aria baltică ar putea fi socotite marginale în raport cu cererea totală și cu oferta totală. Urmează deci că schimbări relativ mici în cantitățile totale oferite și/sau cerute erau în stare să provoace schimbări relativ ample în acel sector marginal în care se găseau cerealele baltice”. Glamann, „European Trade, 1500-1700”, *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971, p.44.

32. „În secolul al XVI-lea, intrarea metalelor prețioase «susține» moneda curentă, ducînd la devalorizarea metalului în locul devalorizării banilor. Metalele prețioase sînt responsabile pentru sporirea prețului în argint (*prix-argent*), nu însă și pentru sporirea prețului real.” Michel Morineau, „D'Amsterdam à Séville; de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?”, *Annales E.S.C.*, XXIII, 1, ian.-febr.1968, p.195.

Ruggiero Romano subliniază că crizele apar și dispar după cum calculăm în termenii prețurilor în argint și în aur sau în termenii creditelor (banilor de cont): „[Rezultatele cercetării asupra prețurilor secolului al XVI-lea] sînt în mare parte fructul unei transformări arbitrare în prețurile în bani metalici inițial exprimate în bani de cont: acestea nu sînt așadar, *prețuri*, ci prețuri în argint și prețuri în aur și sînt

expresii, desigur, ale acelor aspecte care privesc nu istoria monetară ci istoria «metalelor»... [Cît privește argumentele referitoare la faptul dacă a existat ori nu o depresie în secolul al XV-lea], rațiunile interpretărilor opuse sînt datorate în mare parte tocmai construcțiilor diferite ale curbelor prepuilor. Prepuiri în argint? «criza» secolului al XV-lea; prepuiri în bani de cont? «criza» se dizolvă. „Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622“, *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, sept.1962, pp.481-482.

33. „[Metalele prețioase americane] au creat un planșeu sub care prepuirile n-au putut să cadă în cursul lungii perioade de depresie. Rolul lor a fost de a intensifica sau de a alăbi *trendurile generale*. Acesta a fost, bineînțeles, un rol important, dar unul care există și poate fi explicat numai prin alte *trenduri*: trendurile investițiilor bumbăoară. Acestea sînt adevăratele oglinzi [ale schimbării]. Nimeni nu le poate ignora, nici nu le poate coborî la un rol secundar”.

Carlo M.Cipolla, „La prétendue «révolution des prix»“, *Annales E.S.C.*, X, 4, oct.-dec.1955, p.515.

34. „De aceea, dacă cineva privește perioada 1570-1620 în întregime, o perioadă care poate fi, pe ansamblu, socotită una inflaționară - atît de mult încît istoricii au considerat-o perioada unei «revoluții a prepuirilor» - acela are iluzia optică a unei paradoxale descreșteri a ratei dobînzii pe toată perioada inflaționară” Carlo M.Cipolla „Note sulla storica del saggio d'interesse - Corso, dividendi, e sconto dei dividendi del Banco di S.Giorgio del secolo XVI“, *Economia internazionale*, V, 2, mai 1952, p.266.

35. Karl Marx, *Capital* (International Publishers, New York, 1967), I, cap.IV, p.146, în trad.românească: „*Capitalul*“, vol.I, secțiunea a II-a, cap.IV, p.177, Ed.Politică, București, 1960.

36. Braudel în *Chapters*, I, p.286.

37. Braudel și Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.449.

38. Pierluigi Ciocca precizează, pe măsură ce se apropie de sfîrșitul celor două foarte mari articole asupra ipotezei decalajului salariilor, că problema decalajului salariilor este mai puțin dificil de rezolvat decît problema evaluării cauzelor inflației în secolul al XVI-lea. Vezi „L'ipotesi del «ritardo» dei salarii rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: alcune considerazioni generali“, *Bancaria*, XXV, 5, mai, 1969, p.583.

39. Jorge Nadal neagă adevărul empiric al acestei afirmații a lui Hamilton, argumentînd că cifrele lui Hamilton au o bază metodologică eronată, întrucît el a folosit cifre ponderate pentru Anglia și Franța și cifre neponderate pentru Spania. El subliniază că atunci cînd Phelps-Brown și Hopkins i-au luat în considerare doar cifrele publicate disponibile pentru o comparare a salariilor zidarilor, toate ponderate în același fel, analiza a fost modificată fundamental. „Lecția acestor cifre este foarte clară și neașteptată pentru tot secolul al XVI-lea, puterea de cumpărare a salariilor nominale, primite de către un zidar în Valencia (singurul salariu spaniol cuantificabil) a suferit un declin progresiv și

foarte drastic, urmînd aceeași curbă ca și cea a zidarului englez și francez." *Hispania*, XIX, pp.523-524.

40. Earl J. Hamilton, „American Treasure and the Rise of Capitalism”, *Economica*, IX, 27, nov.1929, pp.355-356.

Walter Prescott Webb adaugă o precizare conceptuală utilă deosebind între cîștigurile *primare* și cele *secundare*, ambele provenite din cucerirea europeană a Americilor. „Lăsînd deoparte pămîntul - cea mai mare dintre toate avuțiile - să considerăm aurul și argintul, produsele forestiere, blănurile și chihlimbarul ca făcînd parte din prima categorie... Cîștigurile primare erau cele rapid dobîndite, cîștiguri care puteau fi realizate cu un minimum de investiție și cu o activitate preliminară redusă. Cîștigurile secundare implicau un element de așteptare de lungă durată, și adesea mari cheltuieli, prea mari pentru răbdarea unui agent de investiție nerăbdător, aflat la mare depărtare. Acumulările primare au fost cele care au dat impuls capitalismului în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Cele secundare au susținut înaintarea capitalismului în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.” *The Great Frontier*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1952, pp.181-182.

Fritz Redlich ne reamintește că prăzile provenite din războaiele europene, o formă tradițională de acumulare, au rămas și ele o importantă sursă de formare a capitalului în secolul al XVI-lea.

„De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815”, „*Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Supliment nr.39, 1956, pp.54-57. Diferența este că prada reprezintă o redistribuție a averii europene de ja existente, nu o adăugire de noi resurse.

41. Vezi Eric Kerridge, „The Movement in Rent, 1540-1640”, în E.M.Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, II, pp.208-226. Vezi și Ian Blanchard: „Dovezile publicate pînă acum pentru studiul schimbărilor rentei în perioada 1485-1547 nu sînt lipsite de ambiguitate, și nicăieri nu este aceasta mai clar ilustrată ca în lucrarea editată de Joan Thirsk, *Agrarian History of England and Wales*, vol.IV, unde la pag.204 este scris că începînd cu anul 1470 a existat o apreciabilă creștere a rentei pentru pămîntul arabîl, în vreme ce la pag.690 se afirmă că pînă în secolul al XVI-lea n-a existat o mișcare ascendentă clară. Pentru a rezolva această contradicție aparentă trebuie să consultați studiile asupra proprietăților, dar există prea puține. „Population Change, Enclosures, and the Early Tudor Economy”, *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 3, dec. 1970, p.443.

42. Pierre Vilar, „Problems on the Formation of Capitalism”, *Past & Present*, nr.10, nov.1956, p.25. În mod suplimentar, Nadal afirmă despre Spania: „Sîntem obligați să conchidem, în opoziție cu punctul de vedere a lui Hamilton, că faza inflaționistă n-a fost nefavorabilă marilor proprietari funciari din Spania”. *Hispania*, XIX, p.526.

43. Hamilton, *Int.Cong.* I, 1960, p.160.

44. Ciocca le rezumă în *Bancaria*, XXV, 4, apr.1969, pp.425-426 (nota de subsol 13).

45. John U.Nef, „Prices and Industrial Capitalism in France and England“, *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, p.254.

Hamilton neagă punctul de vedere al lui Nef în „Prices and Progress“, *Journal of Economic History*, XII, 4, toamnă, 1952, pp.333-334. Dar Ciocca precizează: „Observația [de mai sus a] lui Hamilton că importanța celor doi factori în chestiune este mai mică în faza istorică a comercializării progresive și a nașterii proletariatului ni se pare validă și convingătoare. Totuși este necesară prudența cea mai mare“. *Bancaria*, XXV, p.428.

46. Vezi E.H.Phelps-Brown și Sheila V.Hopkins, „Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century“, *Economica*, XXIV, nr.96, nov.1957, p.293. Vezi Jean Delumeau asupra prepriilor la Roma: „În termeni mai generali indicele decenal al grîului a fost întotdeauna superior față de cel al celorlalte preprii [diferite produse alimentare, vin, lemn de foc, oară] în tot cursul celor 40 de ani, din 1590 pînă în 1629, cu o singură excepție posibilă: aceea a stafidelor între 1610 și 1619. Și chiar atunci apare o excepție care confirmă regula, pentru că prețul stafidelor a fost nefiresc de ridicat la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea“. *Vie économique et sociale de Rome dans le seconde moitié du XVIe siècle*, Boccard, Paris, II, pp.741-742.

47. Phelps-Brown și Hopkins prezintă date pentru reducerea salariului real în secolul al XVI-lea în sudul Angliei, în Franța, Alsacia, Mînster, Augsburg, Valencia și Viena, în Tabelul II „Builders Wage-rates, Prices and Population: Some Further Evidence“, *Economica*, XXVI, nr.101, feb.1959, p.21. Jean Fourastié și René Grandamy nu sînt siguri cît de reală a fost scăderea nivelului de trai din secolul al XV-lea pînă în secolul al XVI-lea, dar ei apreciază că între secolul al XV-lea și secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, prețul real al grîului s-a cvadruplat. „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles“, *Third International Conference of Economic History* - München, 1965, Mouton, Paris, 1968, p.650.

48. Slicher van Bath, *Agrarian History*, tabelul I, p.327.

49. Ciocca, *Bancaria*, pp.578-579.

50. Carlo Cipolla, „The Economic Decline of Italy“, în Brian Pullan, ed. *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, London, 1968, pp.139, 140. Vezi Brian Pullan, „Wage-earners and Venetian Economy, 1150-1630“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, nr.3, 1964, pp.407-426; Domenico Sella, „Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XII, 1, ian.-martie, 1957, în sp. pp.40-45: Sella numește Veneția „un oraș bogat“ unde costul înalt al vieții se datora rentelor împovărătoare și salariilor ridicate.

51. Vezi Verlunden et al., *Annales E.S.C.*, X, p.198. Vezi Herman Van der Wee: „În consecință Brabantul nu a cunoscut un colaps

catastrofic al veniturilor reale ale maselor de salariați, cum a fost cazul în alte țări europene în decursul secolului al XVI-lea", *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, Nijhoff, Haga, 1963, II, p.386.

52. Aceasta ne duce înapoi la întrebarea de ce „vechile” centre ale comerțului au fost centre. Aceasta este cu totul o altă poveste. Sylvia Thrupp oferă următoarea explicație succintă: „Flandra și nordul Italiei sînt de departe cele mai interesante arii, deoarece fertilitatea solului lor și ușurința cu care puteau importa alimente străine din regiunile «grînar» apropiate au favorizat o mare densitate a populației. Aceasta le-a asigurat nu numai un mare rezervor de muncă părănească sezonieră liberă pentru munca industrială, dar de asemenea le-a permis să urbanizeze o proporție mai ridicată a populației.” „Medieval Industry, 1000-1500”, *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971, p.47.

53. Ne referim la diferențieri în raport de țară. Existau de asemeni diferențieri în raport cu grupurile sociale dinăuntrul unei țări, care sînt examinate în discuția noastră cu privire la relația dintre rente, profituri și nivelurile de salarizare. Între categoriile celor cu plată salarizată, nu par a fi existat asemenea diferențieri. Or cel puțin acesta a fost cazul pentru plata meseriașilor și a lucrătorilor în industria construcțiilor din Anglia, unde „nivelul salariului lucrătorului din construcții s-a schimbat în aceeași proporție cu cel al meseriașului, cu o mare constanță de la Ciuma Neagră pînă la primul război mondial”. E.H.Phelps-Brown și Sheila V.Hopkins, „Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builder's Wage-rates”, în E.M.Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St.Martin's, New York, 1966, II, p.189.

54. „Dar nu ar trebui oare să concepem «marile valori» ale activităților economice și ale prețurilor în termenii unei alternări istorice între perioadele de intensificare a exploatării coloniale și cele de expoloatare sporită a muncii europene, amintind exprimarea profund grăitoare a lui Marx: «Sclavajul mascat al lucrătorilor salariați în Europa avea nevoie ca pedestal de sclavia pură și simplă din Lumea Nouă»”, Villar, *Past & Present*, nr.10, p.34.

55. Ipoteza lui Hamilton că salariile spaniole s-au păstrat la același nivel cu prețurile apare cu totul nefondată. Într-adevăr, investigații suplimentare ar [putea dezvălui ușor o deteriorare vizibilă în standardele de viață ale majorității populației castiliene în tot cursul primei jumătăți de secol. O asemenea deteriorare, combinată cu un nivel ridicat al prețurilor castiliene în raport cu cele ale altor state europene, ar avea o mare importanță pentru explicarea structurii speciale a economiei Castiliei spre sfîrșitul secolului: o economie mai apropiată în multe privințe de aceea a unui stat est-european precum Polonia, care exporta materii prime de bază, importînd, în schimb, produse de lux, decît de economiile statelor europene occidentale. În măsura în care industriile au supraviețuit în Castilia, ele au avut tendința de a fi industrii de lux pentru satisfacerea nevoilor celor înstăriți, puțini la număr, fiind supuse competiției străine în creștere”.

J.H.Elliott, „The Decline of Spain“, *Past & Present*, nr.20, nov.1961, p.62. Cursivele noastre. Dezvoltările în Catalonia erau similare. Vezi „Comments“ ale lui Jaime Vicens Vives la „Rapport de M.Malowist“, în *IXe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, II, *Actes*, Lib.Armand Colin, Paris, 1951, în care Vicens face comparație între „cel de-al doilea feudalism“ în Catalonia și în Polonia.

56. Phelps-Brown și Hopkins, *Economica*, XXIV, p.298.

57. *Ibidem*, p.299.

Această analiză este foarte apropiată de cea a lui Dobb: „Ne putem întreba cum a fost posibilă, în condițiile reducerii consumului real al maselor, o creștere a nivelului prețurilor care să permită obținerea în acea perioadă a unor mari profituri (care depindeau în esență de diferența dintre prețuri și salariile în bani corelat cu nivelul producției de mărfuri). Cu alte cuvinte, de unde creșterea cererii? Răspunsul constă, aparent, în faptul că tocmai cheltuielile celor bogați și ale stărilor mijlocii (i.e. noua burghezie și Coroana, și de asemenea noua clasă a capitaliștilor provinciali și a fermierilor liberi) au fost cele care au stimulat expansiunea pieții: cheltuielile sponate ale acestor pături au creat, într-un anumit sens, condițiile pentru realizarea profitului. Multe dintre industriile în expansiune ale acestei perioade au servit consumul de lux ale celor mai înstăriți. S-a înregistrat de asemenea o sporire a investiției în construcțiile navale, în construcții (și într-o foarte mică măsură) în instalații mecanice și în unelte meșteșugărești, precum și în echipament militar și în armament. La acestea trebuie adăugat efectul important al comerțului exterior - comerț desfășurat în condiții foarte favorabile și răsplătit prin intrări apreciabile de metale prețioase în regat“. *Studies*, p.120.

Braudel adaugă propria sa analiză în privința cauzelor pentru care marii proprietari n-au fost afectați în mod necesar de inflația prețului în modul pe care l-a presupus inițial Hamilton: „Revoluția prețurilor... nu a fost, ca prin miracol, neapărat democratică. Ea a ușurat acele poveri și rente ale țărănimii care se plăteau în bani și care fuseseră fixate cu mult înaintea descoperirii Americii. De fapt, drepturile feudale asupra gospodăriilor țărănești erau adeseori neîmpovărătoare, uneori ele nu reprezentau mai nimic. Dar nu întotdeauna, și mai ales datorită faptului că seniorul primea adesea plățile și în natură, plăți care urmau cursul pieții... În plus, atât în lumea mediteraneană ca și în restul Europei, împărșirea pământului n-a fost niciodată făcută odată pentru totdeauna...“. *La Méditerranée*, II, p.51.

58. „Capitalismul avea nevoie de *capital*, și nu-i ușor să ne imaginăm un instrument mai puternic de acumulare a acestuia decât acumulările forțate impuse printr-un raport preț/salarii foarte favorabil“.

Barl J.Hamilton, *Journal of Economic History*, XII, p.338. Vezi J.M.Keynes: „Astfel, o inflație a profitului provoacă în mod aproape sigur o distribuție mai inegală a averii - dacă efectele sale nu sînt contrabalansate prin impunere directă de felul celei care este caracteristică Angliei moderne [1930], nu însă altor perioade sau zone“. *A Treatise on Money*, McMillan, Londra, 1950, II, p.162. .

59. „Dacă această clasă de mari proprietari domină Europa la începutul secolului al XVII-lea, explicația este că ea a cedat mai puțin decât se spune de obicei. Astfel stînd lucrurile nu-i o nebulă dacă ațîia negustori și bogătași din orașe cumpără ogoare sau domenii”. Braudel, *La Méditerranée...*, I, p.479.

60. „Prețurile au determinat întîrzierea investițiilor, iar prin scăderea ratei reale a dobînzii au încurajat împrumuturile pentru investiții care anticipau câștigurile. Pe scurt, prețurile mărite și salariile rămase în urmă au furnizat capital și au asigurat un puternic stimulent pentru a-l folosi în manieră capitalistă”. Hamilton, *Journal of Economic History*, XII, p.339.

61. „Ceea ce trebuie să explicăm noi în cazul Franței nu este, ca în cazul Angliei, să lămurim de ce capitalismul industrial a făcut un așa de mare progres în perioada revoluției prețurilor, ci de ce a făcut unul așa de mic”. Nef, *The Conquest of the Material World*, 1964, p.242.

62. „Istoria Franței sugerează că un declin prelungit al salariului real, chiar dacă reprezintă fără îndoială un stimulent al spiritului de întreprindere, nu constituie prin el însuși o influență suficient de puternică pentru a determina o serioasă accelerare a ratei creșterii industriale. Este posibil ca în cursul ultimului sfert al secolului al XVI-lea prăbușirea standardului de viață al lucrătorilor să fi fost așa de mare încît să limiteze creșterea cererii pentru unele produse industriale, iar mizeria celor săraci mai mult să fi împiedicat decât să fi ajutat progresul manufacturierilor în timpul războaielor religioase [Nef, *ibid*, p.267]”. Ideea lui Nef este susținută și de către David Felix, în „Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies”, *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3, aug.1956. Vezi în mod special pp.443-451.

63. E.L.Jones și S.J.Woolf, „The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development” în Jones și Woolf, ed., *Agrarian Change and Economic Development*, Methuen, London, 1969, I. Cursivele noastre.

64. *Ibid*, p.2.

65. Vezi discuția în François Mauro, *Le XVIe siècle européen: aspects économiques*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966 - Collection Nouvelle Clio, 32, pp.285- 286.

66. Vezi Charles Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vol., De Tempel, Brugge, 1955.

67. Bloch, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p.247. Vezi de asemenea Marc Bloch, „Mediaeval «Inventions»” în *Land and Works in Medieval Europe*, Univ.of California Press, Berkeley; 1967, p.180.

68. Exponentul clasic al acestui punct de vedere este Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Deutsch, London, 1964. Pentru o formulare mai recentă a acestui punct de vedere, vezi Sergio Bagú, *La economía de la sociedad colonial, Pensamiento crítico*, nr.27, apr.1969, pp.53-61.

69. Eric Wolf notează că exploatarea miniere de mici dimensiuni și exploatarea pe unități mici a trestiei de zahăr s-au dovedit amîndouă

neconomice din motive tehnologice în America Centrală și au cedat destul de repede locul întreprinderilor capitaliste la scară mare. În cazul exploatărilor miniere, avansul tehnologic a constatat în introducerea sistemului *patio* în 1557 prin care argintul este extras din minereu cu ajutorul mercurului, și care cerea utilaje costisitoare în special de când cu noul proces a devenit profitabil mineritul în adâncime. În producția de zahăr morile de mari dimensiuni sau *ingenio* au fost cele ce-au reclamat investiții la scară mare. Cerințe tehnologice similare au generat consecințe sociale similare pentru producția de indigo. Vezi *Sons of the Shaking Earth*, Univ. of Chicago Press, Illinois, Chicago, 1959, pp.177-180.

70. „Primul rezultat al extinderii producției de trestie de zahăr în Madeira și în Canare în secolul al IV-lea a fost marea competiție cu producătorii europeni deja existenți. Aceasta a fost accentuată pe măsură ce coloniile americane au început să producă. Prin 1580, ... industria siciliană era muribundă... În Spania industria lîncezea... Micile industrii medievale de zahăr din sudul Italiei, din Malta, insulele Rodos, din Creta și Cipru, toate au suferit un declin similar și eventuaal au dispărut. Atît în Madeira cît și în Insulele Canare producția de zahăr a implicat folosirea muncii sclavilor africani.. Această folosire a sclavilor i-a ajutat probabil pe insulari să vîndă la un nivel de preț sub cel al altor producători europeni, dar Madeira și Canarele au sucombat la rîndul lor în fața competiției braziliene și a Indiilor de Vest... La tropicele americane istoria zahărului și a sclavajului sînt chiar mai strîns legate. Dintre toate culturile de export tropicale din această perioadă, trestia de zahăr cerea cea mai mare cantitate de muncă manuală, în special pentru recoltare. Nevoia unei mori în apropierea terenului de cultură, la care transportul trestiei trebuia organizat în cîteva ore de la tăiere, a cerut pentru prima dată stabilirea unui sistem de plantații... Fără îndoială trestia de zahăr a fost principala cauză a sclavajului agrar la tropice”. Masfield, „*Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.289-290.

Insulele ca trepte care duc spre colonizarea transatlantică nu reprezintă un fenomen exclusiv iberic. A.L.Rowse arată că același lucru s-a petrecut și în nordul Europei în trei trepte: de pe continent spre Anglia, din Anglia spre Irlanda și apoi din Anglia spre America de Nord. „Putem socoti popularea Americii de Nord ca o extensie peste Atlantic a unor procese petrecute cu o mie de ani înainte, în timpul *Volkerwanderungen* (migrațiilor), prin care Anglia a fost colonizată de către anglo-saxoni... Unificarea insulelor [Anglia și Irlanda] a oferit baza pentru marea înaintare peste Atlantic, pentru exodul de stocuri spre America de Nord, poarta deschisă pentru care au luptat elisabetanii.. Să observăm ceea ce a fost puțin sesizat de istorici, că tocmai acele persoane care au fost cel mai profund preocupate de plantațiile și colonizarea Irlandei de Sud - Humphrey Gilbert, Walter Raleigh, Richard Grenville - au deținut rolul diriguitor în stabilirea primelor colonii în Virginia, ca și cum Irlanda ar fi fost un proiect pentru America”. Rowse, „*Tudor Expansion: The Transition from*

Medieval to Modern History". *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XIV, 3, iulie, 1957, pp.310, 315.

71. „Sclavajul și comerțul cu sclavi a înflorit în Mediterana cu multe secole înainte ca europenii să-și fi început expansiunea în Africa, și comerțul atlantic care s-a dezvoltat în timpul celui de-al XV-lea secol n-a fost în nici un fel un simplu produs secundar accidental al descoperirii Africii... Schimbarea cea mai importantă, aceea de la negoțul în special pentru nevoile casnice la sclavia predominant pentru plantații și pentru piețele coloniale, se petrecuse cu mult înaintea descoperirii Americii. În general culoarea sclavului s-a schimbat în timpul secolului al XV-lea de la cea albă la cea neagră, și a existat o tendință progresivă de a trata sclavii în masă ca pe niște bunuri neînsuflețite ale comerțului mai degrabă decât ca pe niște indivizi care lucrau pentru o familie ori pentru o fermă ca rob domestic ori ca lucrător agricol". Anthony Luttrell, *The Transatlantic Slave Trade*, pp.78-79.

72. Probele care confirmă faptul că sclavii erau aduși din afara economiei mondiale proprii unui anumit stat pot fi găsite în studiul lui Charles Verlinden asupra Cretei din secolele al XIV-lea și al XV-lea. Creta era atunci o colonie venețiană, servind deopotrivă ca centru al unei agriculturi exploatate în sistem fiscal-comercial și ca antrepozit. În această din urmă ipostază ea a fost un pivot al comerțului cu sclavi. Sclavii erau aduși din variate părți ale sud-estului Europei, Rusia și sud-vestul Asiei (toate arii din afara economiei mondiale mediteraneene de atunci) pentru a fi folosiți în Creta și în alte colonii venețiene și pentru a fi revânduți în Egipt, sudul Franței, și răsăritul Spaniei. Vezi „La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves au XIVe et XVe siècles", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III: *Medioevo*, Dott. A.Giuffrè Ed., Milano, 1962, pp.591-619.

73. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, pp.144-145.

74. Sherburne F.Cook și Leslie Boyd Simpson arată o cădere de la 11 milioane în 1519 în Mexic la 6,5 milioane în 1540, la circa 4,5 milioane în 1565 și până la circa 2,5 milioane în 1600. Vezi *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana: 31, Univ.of California Press, Berkeley, 1948, pp.10-16, 38, 43, 46. Woodrow Borah adaugă cifra de 1,5 milioane pentru 1650. Vezi *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana: 35, Univ. of California Press, Berkeley, 1951, p.3.

75. „Nimicirea pe scară mare a populației indigene din Brazilia a fost tot atât de drastică [egalînd-o pe aceea a Mexicului]. Iezuitul José de Anchieta observa că «numărul populației istovite în aceste locuri (Bahía) de douăzeci de ani încoace (1583) pare ceva de necrezut», și furnizează date care dezvăluie o distrugere de populație la o scară similară celei din Mexic". Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1970, 5, nota de subsol 2.

Pentru Peru vezi Alvaro Jara: „Întreprinderile miniere devoratoare s-ar fi prăbușit dacă nu ar fi existat rezervele unei mase de populație de

mare densitate în stare să hrănească o vreme curba declinului demografic". „Estructuras de colonización y modalidades de tráfico en el Pacífico Sur Hispano-Americano", în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*", VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p.251.

76. Vezi J.H.Parry, *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963, pp.245-246.

77. Vezi Gabriel Ardant despre legătura dintre cerințele de calificare și formele de organizare a muncii în discuția sa privind eliminarea graduară a restricțiilor juridice: „Logica unui sistem care cerea șerbului să producă mai mult și în același timp să-și organizeze propriul său program de muncă a condus atît la un sistem de retribuții fixe, cît și la o mai mare libertate... Că înlocuirea dărilor cu remunerații [redevances] ar putea spori productivitatea a fost observat chiar de către seniori." *Théorie sociologique de l'impôt*, I, pp.46-47. Vezi și *Ibid*, I, p.194.

78. Vezi discuția în Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ.Press, Princeton, New Jersey, 1956. Vezi Claude Cahen, „Au seuil de la troisième année: Reflexions sur l'usage du mot «féodalité»", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, partea 1, aprilie, 1960, pp.2-20; Dobb, *Studies*, pp.33-37; Lefevre, *La Pensée*, nr.65; Henryk Lowmianski, „The Russian Peasantry", *Past & Present*, nr.26, nov.1963, pp.102-109; Joshua Prawer și S.N.Eisenstadt, „Feudalism", în *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, pp.393-403; George Vernadsky, „Feudalism în Rusia", *Speculum*, XIV, 3, iulie 1939, pp.300-323; Max Weber, *Economy and Society*, Bedminster Press, Totowa, 1968, I, pp.255-256.

79. Dobb, *Studies*, p.66.

80. Vezi discuția lui Charles Gibson în care el indică cum anume acele *encomiendas* aflate direct sub jurisdicția Coroanei și administrate de persoane numite *corregidores* au evoluat de la ceea ce numim noi muncă aservită în sistem fiscal-comercial (*coerced cash-crop labour*) spre un sistem de impozitare a țăranilor în care acești *corregidores* deveniseră de fapt niște încasatori fiscali (*tax-farmers*). *The Aztecs Under Spanish Rule*, Stanford Univ.Press, Stanford, California, 1964, pp.82-97.

81. Această reînnoire a iobăgiei, care s-a petrecut ca atare în Germania, n-a fost o întoarcere la vechea stare de lucruri, nici o simplă repetiție la răsărit de Elba a unor forme medievale depășite. Influențele pieței mondiale capitaliste care dezlegaseră „a doua iobăgie" au impus legi noi asupra dezvoltării sociale locale.

În primul rînd, a fost necesară asigurarea unei cantități sporite de cereale. Pentru a realiza lucrul acesta, tehnica sistemului *Dreifeldwirtschaft* datînd din Evul Mediu mijlociu a trebuit să lase loc unei tehnici mai moderne împrumutate de iuncheri de la olandezi, aceea de *Koppelwirtschaft* pe care au adaptat-o nevoilor lor (*Preussische Schlagwirtschaft*).

În al doilea rând, scopul producției agricole a încetat de a mai fi acela de a produce bunuri de consum într-o economie de subzistență, devenind producătoare de mărfuri destinate pieței mondiale. Ca o consecință, exacțiunile asupra țăranimii au căpătat caracter de „acumulare primitivă a capitalului...”. Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines - asservissement et pénétration capitaliste*, Editura Academiei, București, 1969, p.15.

82. Vezi Bagú, *Pensamiento crítico*, nr.27, pp.34-35, 42-53, 61.

83. Vezi Luigi Bulferetti, „L'oro, la terra e la società: une interpretazione del nostro Seicento”, *Archivio storico lombardo*, Seria a 8-a, IV, 1951, *passim*.

84. Luis Vitale, „España antes y después de la conquista de America”, *Pensamiento crítico*, nr.27, apr., 1969; p.12.

85. Wolf, *Peasants*, p.54.

86. „Fieful a fost acordat [venețienilor] cu deplină libertate de folosire; el putea fi, așadar, schimbat sau înstrăinat oricui, cu excepția grecilor și evreilor”. Abrate, *Economia e storia*, IV, p.262.

87. Pietro Vaccari, „Lavoratori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nella età moderna”, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, p.969.

88. Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés*: „Fiecare «epocă istorică» este caracterizată de coexistența într-o singură arie culturală a mai multor țări având niveluri inegale de dezvoltare. Există întotdeauna câteva țări în punctul cel mai înaintat al progresului și țări înapoiate. O «eră istorică» capătă în mod necesar caracterul impus de țările cele mai avansate. Acele țări care sînt rămase în urmă trebuie să se supună legii «epocii»” [p.17].

89. „*Encomenderos* au investit tributul în întreprinderi de tot felul: miniere, agricole, zootehnice, industriale, comerciale. Dar investițiile s-au concentrat, așa cum era de așteptat, cel mai mult în minerit și mai târziu în creșterea animalelor”. José Miranda, *El tributo indígena en la Nueva España durante el siglo XVI*, El Colegio de Mexico, Mexico, 1957, p.186. Asupra relației dintre tribut și producția de mătase, vezi pp.197-204. Asupra relațiilor tributului cu aprovizionarea de bază a populației neagricole, vezi pp.204-223.

90. „Din punct de vedere juridic, *encomienda* a fost un factor benign al hispanizării indiene. Trăsătura sa esențială a fost legarea unor grupuri de indieni de coloniștii spanioli privilegiați. Beneficiarii, numiți *encomenderos*, aveau dreptul să ceară tribut și muncă din partea indienilor care le erau repartizați. Indienii, deși obligați să presteze muncă și să dea tribut pe toată durata căre-i ținea legați de coloniști, erau considerați liberi pentru motivul că nu constituiau proprietatea acestor *encomenderos*. Libertatea lor a stabilit o distincție legală între *encomienda* și sclavie... Concesiunea unei *encomienda* nu conferea drept de proprietate funciară, autoritate juridică, dominion ori *señorío*”. Gibson, *The Aztecs*, p.58. Vezi descrierea jurisdicției, a condiției economice și sociale a indienilor din *encomiendas* în J.M.Ots Capdequí,

El estado español en las Indias, Fondo de Cultura Económica, Mexico, 1941, pp.24-33.

91. „Țelul... a fost de a stabili un sistem de muncă salariată voluntară cu obligații moderate; dar anticipînd că indienii ar putea să nu-și ofere serviciile în mod voluntar, această rînduială a determinat ulterior autoritatea regală din colonii să furnizeze mîna de lucru coloniștilor care aveau nevoie de ea. Dintr-un punct de vedere, această rînduială avea menirea de a preveni abuzurile care ar fi putut să apară dintr-o relație directă între stăpînul spaniol și *encomenderos* indieni pentru a-i constrînge pe indieni să muncească. Dintr-un alt punct de vedere, semnificația unei asemenea orînduiri consta în faptul că în cazul în care efortul de a stabili un sistem voluntar ar fi eșuat datorită refuzului indienilor de a accepta muncile, statul ar fi fost gata să acționeze ca mediator și să protejeze interesul public constrîngînd lucrătorul să muncească”. Silvio Zavala, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1943, p.94. Vezi și lucrarea sa clasică, *Le encomienda indiana*, Centro de Estudios Historicos, Madrid, 1935. Vezi sinteza punctelor de vedere în John F.Bannon, ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was There Another Solution?*, Heath, Indianapolis, Indiana, 1966.

Vezi de asemeni Alvaro Jara asupra *encomienda* în Chile: „Nativii au fost constrînși să participe într-un sistem de producție în care li se cerea să furnizeze Spaniei un surplus care depășea considerabil propriile lor nevoi, destul de reduse”. *Guerre et société au Chili: Essai de sociologie coloniale*, Institut des Hautes Etudes de l'Amérique Latine, Paris, 1961, p.46.

92. Zavala, *New Viewpoints*, p.95.

93. Acesta pare a fi punctul de vedere al lui Bagú. Vezi *Pensamiento critico*, nr.27, pp.32-33. Echivalentul, în Brazilia, al abolirii servituților personale în *encomienda* de către Coroana spaniolă în 1549 a fost procesul prin care Coroana portugheză și-a retras *capitanias hereditarias*, transformîndu-i în *capitanias da coroa*. Prima acțiune de acest tip a avut loc chiar în același an, 1549. Vezi J.Capistrano de Abreu, *Capítulos de historia colonial (1500-1800)*, Ed. da Soc.Capistrano de Abreu, Tipografia Leuzinger, Rio de Janeiro, 1928, pp.63-76.

94. Luis Vitale susține: „În perioada primilor ani ai Conquistei, *encomenderos* au încercat să-și revendice independența. Coroana spaniolă, preocupată să evite apariția în America a unui grup de lorzi care i-ar fi putut respinge autoritatea, a dezvoltat o puternică administrație cu scopul de a contracata orice izbucnire feudală... *Encomendero* n-a fost stăpînul indienilor, nici n-ar fi putut impune o justiție, deoarece «indianul nu era șerbul acestui *encomendero* ci supusul regelui...» Astfel *encomienda* servagiilor a fost înlocuită de *encomienda* tributului în bani... Lucrătorul salariat a constituit o relație capitalistă embrionară între clase și a format o nouă clasă de salariați”. *Latin America*, pp.37-38.

Vezi José Miranda: „*Encomendero* este, înainte de toate, omul timpului său, împins de dorința profitului, făcându-și din avere pîntă. Pentru contemporanii săi, *encomendero* este omul de acțiune al cărui suflet reflectă cu o extremă intensitate ideile și dorințele noii lumi. El este foarte deosebit de omul medieval... El nu-și limitează aspirațiile, ca seniorul feudal, la bucuria simplă a tributului și a supunerii, ci le convertește în fundamentul unui câștig multiplu... Astfel, *encomendero* acordă prioritate elementului recrutării capitaliste a muncii [*repartimiento*] în *encomienda*, singurul element care poate conduce spre obiectivul pe care-l urmărește cu atîta ardoare - averea”. „La función económico del *encomendero* en los orígenes del régimen colonial, Nueva España (1525- 1531)”, *Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia*, II, 1941-1946, pp.423-424. El este un capitalist în viziune și modul de a opera, dar nu unul care, așa cum precizează Miranda (vezi pp.431-444), aduce capital financiar în întreprindere. Capitalul său inițial este ceea ce-i dă statutul, el obținându-și capital, în continuare, din profiturile sale.

95. Fernando Guillén Martínez merge așa de departe încît afirmă: „Fapt este că *encomienda* și *mita* au putut supraviețui ca instituții doar în acele arii în care, în virtutea numărului ori a forței de inerție, instituțiile tribale indiene au fost păstrate. Atîta timp cît în sufletul oamenilor s-a menținut o legătură magică între șefie (*cacique*) și sclavia colectivă, indianul a mers solemn și resemnat la munca lui și la propria sa exterminare. Dar cînd evanghelizarea creștină și metisajul (*mestizaje*) au dezintegrat tribul, lăsînd loc individualismului, indianul nu-și va mai permite să fie subordonat unui servilism organizat...” *Raíz y futuro de la revolución*, Ed.Tercer Mundo, Bogotá, 1963, p.80. Despre definiția și originea *mita*, vezi Ots Capdequí, *El estado español*, pp.31-32.

96. Furtado, în *Economic Development of Latin America*, susține, în fapt, că acolo unde clasa conducătoare tradițională locală a fost slabă, „*encomienda* s-a dovedit ineficace ca formă de organizare socială, iar *encomendadoro* a recurs la forme de sclavaj mai directe, forțînd oamenii să desfășoare o muncă intensivă în condiții cu totul deosebite de cele cu care fuseseră obișnuiți. Acest sistem a generat o rapidă reducere a populației” (p.10- 11).

97. „Pomînd de la decretul dat de *Tasa de Santillan* din 1559, care stabilea ca o șesime din aurul zăcămintelor aurifere, *sesmo*, să fie plătit anual indienilor fiecărei *encomienda* pentru munca lor, a fost posibil a se determina că o atare participare a căpătat semnificația foarte bine precizată a unui salariu social sau comunitar care intra, ca sumă globală, în tezaurul fiecărei comunități sau a fiecărui sat indian”. Alvaro Jara, „Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el período colonial”, *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, mai, 1959, p.240.

98. De fapt unele arii n-au avut deloc un sistem feudal în timpul Evului Mediu. Ele au cunoscut numai „al doilea” feudalism, niciodată

însă pe primul. Stahl dovedește asta pentru Moldova și Valahia. Vezi *Les anciennes communautés*, pp.241-244.

99. „Bogăția naturală a Europei răsăritene... a necesitat un mare efort pentru a o face profitabilă. O anumită balanță a puterii între statele care se întemeiaseră în secolele al XII-lea și al XIII-lea a arătat că invaziile reciproce n-ar fi putut aduce nimănui câștig. În plus, presiunea germană asupra Boemiei și Poloniei a constituit o amenințare foarte serioasă. În aceste condiții monarhii, aristocrația laică și cea ecleziastică s-au văzut forțate să manifeste un interes sporit pentru dezvoltarea resurselor proprii. Lucrul acesta a fost posibil, totuși, numai prin cooperarea țăranilor. Întrucât obligațiile țărănești erau incerte iar țăranilor le era teamă să nu fie privați de surplusul producției lor, ei nu aveau nici un interes să-și amelioreze metodele de muncă. Nobilii, pe de altă parte, nu-și permiteau să-și sporească pretențiile față de șerbi, pentru că aceștia ar fi putut destul de ușor să fugă de pe moșii. Monarhii și nobilii care doreau să-și dezvolte proprietățile din punct de vedere economic erau astfel constrânși să-și încurajeze supușii să lucreze mai intensiv și să introducă noi metode, îndeosebi în domeniul agriculturii. Ei au ajuns la aceasta introducând obiceiul german sau mai degrabă apusean, prin care îndatoririle țărănești nu erau numai reglementate ci și reduse. Comutarea obligațiilor și a dărilor în natură în rente bănești care a apărut în Boemia la începutul secolului al XIII-lea și a fost practică ceva mai târziu în Polonia, reflecta deja dezvoltarea agriculturii și progresul diviziunii sociale a muncii”. M.Malowist, „The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages”, *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp.14-15. Vezi Jerome Blum, „Rise of Serfdom in Eastern Europe”, *American Historical Review*, LXII, 4, iulie, 1957, pp.807-836.

100. *Grundsherr*, un simplu rentier, a devenit *Gutsherr*, un producător direct. Vezi discuția în Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ.Press, Cambridge, Massachusetts, 1966, cap.I. Vezi discuția referitoare la felul în care, în Slovenia, nobilii și-au depășit dificultățile economice prin extinderea domeniului, ridicarea rentelor cuvenite, și prin preluarea pe seamă proprie a comerțului, în Ferdo Gestrin, „Economie et société en Slovénie au XVIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XVII, 4, iulie-august, 1962, p.665.

101. „Zona colonială de la răsărit de Elba a avut [înaintea secolului al XV-lea] iuncării săi individuali, nu însă o clasă a iuncărilor, cu excepția cavalerilor teutoni. Formarea unei clase a nobililor proprietari de pământ strâns unită, cu mari ambiții sociale și politice, dezvoltând soliditate și conștiința de clasă, o voință colectivă tradusă în mijloace de apărare imbatabile și în agresiune, un orgoliu de castă și *esprit de corps*, a reprezentat principalul rezultat al secolelor al XV-lea și al XVI-lea... Cronologic, aceasta coincide cu ascensiunea *gentry*-lor în Anglia și Ungaria, a unei nobilimi funciare în Boemia și Moravia și a acelei *szlachta* în Polonia, alături de acel declin politic și economic al nobilimii fără ocupație compusă din rentieri feudali senioriali și din

proprietari absenteiști în Franța și Germania apuseană." Hans Rosenberg, „The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653”, *American Historical Review*, XLIX, 1, oct.1943, p.4. A se observa că Rosenberg include Anglia în categoria țărilor est-europene. Cum vom vedea mai încolo, aceasta este de înțeles, dar poate crea confuzii. Unul dintre elementele pe baza cărui se face această legătură a *gentry*-lor englezi cu moșierii Europei răsăritene este oferit de Zs.P.Pach, care spune că ambele categorii erau de tipar „burghez”. Vezi „Die Abbiegun der Ungarischen Agrarentwicklung von der Westeuropaischen”, în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.155.

102. M.Malowist, „Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries”, *Past & Present*, nr.13, aprilie 1958, p.33. Vezi, de asemenea, M.Malowist, „The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middles Ages”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp.15-28. Stanislaw Hoszowski îl citează pe un diplomat englez din prima jumătate a secolului al XVII-lea, sir George Carew, care spune: „Polonia a devenit grănarul Europei și magazia de materiale pentru construcție de corăbii”. „The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries”, în *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Academia Poloneză de Științe, Institutul de istorie, Varșovia, 1960, p.118.

103. Vezi Malowist, *Past & Present*, nr.13, pp.26-27.

104. Schimbul produselor primare ale coloniilor cu bunurile industriale ale metropolei este descris la Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Boccard, Paris, 1959, pp.304-305. Creta este descrisă ca „grănarul imperiului” [p.414]. Cît despre relațiile similare cu țările din afara imperiului, despre „cerealele insuficiente ale imperiului”, vezi pp.327-328.

105. Vezi Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, cap.17, în special pp.211-215.

106. Vezi Oliveira Marques, *Studi in onore di Armando Saporì*, II, p.449.

107. Vezi Phillipe Dollinger, *La Hanse (XIe-XVIIe siècles)*, Montaigne, Paris, 1964, pp.76-80.

108. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.94.

109. B.H.Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr.12, p.28. Vezi Karl Helleiner: „În secolul al XVI-lea comerțul maritim inter-regional de aprovizionare cu produse alimentare avea deja o lungă istorie în urma sa. Ceea ce se poate adevăra, totuși, este că, acum, datorită unui mai elaborat mecanism al pieței și, în primul rînd, unui volum cu mult sporit de surplusuri disponibile la răsărit de Elba, în Polonia și Estonia, arile deficitelor permanente sau temporare de cereale puteau fi aprovizionate din străinătate într-o proporție mai mare și cu o regularitate mai bine marcată decît în perioadele anterioare. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cantitatea de cereale exportate anual prin portul Danzig era de

șase pînă la zece ori mai mare decît media anilor 1490-1492... Două sau trei noi surse importante de alimente animale s-au deschis în această perioadă europeanului: bancurile bogate de pește de la Capul Cod pînă în Labrador au procurat cantități sporite de proteine, în vreme ce câmpiile valahe și ungare împreună cu zona de șes a Danemarcei deveniseră de cîțva vreme terenuri de pășune pentru mari turme de comute exportate în Austria, Germania și Olanda". *Camb. Eco.Hist.Eur.*, IV, pp.77-78.

110. Reginald R.Betts, „La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale", *Revue d'histoire comparée*, serie nouă, VI, 1948, p.173.

111. Zs.P.Pach, „The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, aprilie, 1966, p.13.

112. „Ridicarea economică a Europei occidentale a devenit una dintre cauzele cele mai puternice ale declinului economic al orașelor în Europa răsăriteană". Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p.46. „De pe la mijlocul secolului al XV-lea pînă spre mijlocul secolului al XVIII-lea, trăsătura caracteristică a economiei poloneze a fost difuziunea economiei domeniiale bazate pe munca iobagilor. Aceasta, la rîndul său, a împiedicat dezvoltarea orașelor și a avut un efect negativ asupra condițiilor economice și sociale ale țării în general". Hozzowski, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, p.117.

113. Vezi Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", *Slavonic and East European Review*, XXXI, nr.78, dec.1953, pp.174-175.

114. Betts susține asemănarea acestor invazii și a celui de-al „doilea feudalism" cu invaziile timpurii și cu crearea „primului" feudalism în Europa. Vezi Betts, *Revue d'histoire comparée*, p.175. El înfățișează impactul ultimelor invazii asupra domnitorilor din Europa răsăriteană în pp.175-180. Doreen Warriner, în *Slavonic and East European Review*, XXXI, interpretează că „în cazul în care canalele comerțului [european] nu s-ar fi deplasat [relativ vorbind] spre Occident [dinspre Europa răsăriteană] în căutarea metalelor prețioase de peste mări, Europa răsăriteană ar fi putut continua să se dezvolte la fel ca Europa occidentală, comerțul și expansiunea orașelor acționînd ca factori de dizolvare a economiei și societății feudale. Sau, alternativ, depresiunea secolului al XV-lea în Europa occidentală s-ar fi deplasat spre est" [p.176].

115. André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1967, p.9. Frank continuă: „Dezvoltarea și subdezvoltarea economică nu sînt doar cantitative și relative, în sensul că una ar reprezenta o mai mare dezvoltare economică decît cealaltă; dezvoltarea și subdezvoltarea economică sînt calitative și relaționale, în sensul că fiecare este structural diferențiată, chiar generată de relația sa cu cealaltă. Totuși

dezvoltarea și subdezvoltarea sînt asemănătoare în sensul că sînt produse ale unei dinamici capitaliste și ale unei structuri economice unitare dar dialectic contradictorii”.

116. Owen Lattimore, „La civilisation, mère de Barbarie?”, *Annales E.S.C.*, XVII, 1, ian.-febr. 1962, p.99.

117. Owen Lattimore, *Relazioni del X Congresso de Scienze Storiche*, I, p.110. O apreciere foarte asemănătoare face Morton Fried: „Majoritatea triburilor par a fi un fenomen secundar într-un sens foarte specific: ele pot fi tot atît de bine produsul proceselor stimulate de apariția unor societăți relativ înalt organizate în mijlocul unor societăți care au o organizare cu mult mai simplă. Dacă acest lucru poate fi demonstrat, tribalismul poate fi privit ca o reacție la crearea unei structuri politice complexe mai degrabă decît ca un stadiu preliminar necesar în evoluția sa. „On the Concept of 'Tribe' and 'Tribal Society'” în June Helm, ed., *Essays on the Problem of Tribe*, Documentele întîlnirii anuale de primăvară a Societății etnologice americane din 1967, p.15.

118. De fapt, conștientizarea acestui efect cumulativ al unor mici diferențieri furnizează o punte pentru depășirea discuției oarecum sterile despre cantitate și calitate. Sînt de acord cu P.C.Gordon-Walker: „Distincția dintre schimbările calitative și schimbările cantitative nu are un fundament real. Dacă istoricii ar investiga schimbările cantitative și de grad, ar descoperi că, de fapt, din schimbările cantitative rezultă numai «schimbări calitative». Lucrul acesta este valabil deopotrivă pentru schimbările de idei și mentalități sociale, ca și pentru schimbările în organizarea economică... Schimbările calitative nu sînt nimic altceva decît un anumit stadiu de intensitate atins de schimbările cantitative precedente”. „Capitalism and Reformation”, *Economic History Review*, VIII, 1, noiembrie 1939, pp.4-5.

119. Traian Stoianovich susține aceeași idee a disparității progresive dintre Europa apuseană și Europa sud-estică: „Dacă în secolul al XIV-lea cineva poate descoperi o mică diferență cantitativă între orientarea spre fier a societăților balcanice și orientarea spre fier a Europei [apusene], această distincție era deja semnificativă în 1700, mult mai mare în 1800, și incredibil de mare în 1850”. „Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans”, *Journal of Social History*, IV, 3, primăvară, 1971, p.223.

120. Evsey D.Domar emite următoarea ipoteză: „Din cele trei elemente ale unei structuri agricole relevante [pentru fenomenele de sclavaj și șerbie] - pămînt liber, țăranii liberi și proprietarii de pămînt nelucrători - două dintre acestea pot coexista simultan, dar niciodată toate trei. Combinația ce va fi găsită în realitate va depinde de comportamentul factorilor politici - măsurile guvernamentale...”, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis”, *Journal of Economic History*, XXX, 1, martie 1970, p.21.

121. „Crearea și modul de organizare a castelor, grupuri permanent subjugate altora, n-au putut primi o sancțiune legală [în America Hispanică] decît în formă embrionară și provizorie. Legislația oficială

asupra muncii personale a indienilor n-a acceptat niciodată întru totul o inegalitate intrinsecă între albi, indieni și mești...

Tocmai din cauza precauțiilor și a șaradelor sale extra- legale, clasa exploatatoare (a proprietarilor de pământ și a birocraților aliați) a ajuns să aibă caracteristici de iresponsabilitate morală, violentă inumană și de jaf, necunoscute acolo unde a concrescut cu un strat aristocratic ferm susținut de stat în situația sa economic privilegiată, ca în Germania, Italia ori Franța.

Dovezi în acest sens pot fi găsite în faptul că, atunci când a fost autorizat, importul sclavilor negri în Noua Granada pentru a lucra în minele din Antioquia și pentru a deveni lucrători agricoli în regiunea Río Cauca sau pe coasta Atlanticului, tratamentul părintesc pe care l-au primit din partea stăpînilor lor a fost cu mult mai puțin crud, imoral sau barbar decît cel pe care triburile indiene atribuite acelor *encomenderos* îl primiseră anterior. Proprietarul sclavului negru avea o poziție privilegiată garantată de lege și această conștiință a stabilității sclavului inducea proprietarilor un anumit sens de responsabilitate directă care-i lipsea *encomendero-ului față de care indienii erau niște supuși.*" Guillén, *Rafz y futuro*, p.81.

122. Alvaro Jara, „Salario en una economía caracterizada por los relaciones de dependencia personal“, *Third International Conference of Economic History* - München 1965, Mouton, Paris, 1968, p.608.

Alte dovezi cu privire la standardul scăzut de viață al indienilor în *encomienda* pot fi aflate în Guatemala, unde principalul produs era indigoul. În 1563, Coroana spaniolă a sprijinit o decizie anterioară luată de Audiencia cu privire la interzicerea folosirii indienilor pe pământurile care cereau o „muncă foarte dăunătoare“. Robert S.Smith precizează că acest decret nu s-a aplicat:

„În 1583 oficialitățile coloniale au descoperit că cultivatorii găsiseră un subterfugiu: în loc de a angaja lucrători cu salariu, cultivatorii încheiau învoieli cu indiegii să care cantități cât mai mari de plante, pentru care-i plăteau în îmbrăcăminte, ceea ce reprezenta abia a zecea parte din ce trebuiau să primească ei în salarii bănești ... Șapte ani mai târziu fiscalul descoperi că «mulți mești, mulatri și negri liberi, ba chiar sclavi» (i.e. lucrătorii care în conformitate cu vederile guvernului erau cei ce prestau muncile) violaseră mereu legea, tocmind indieni pentru recoltarea și căratul xiquilitei [planta care constituie principala sursă a indigo-ului] cu salarii nominale“. „Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala“, *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2 mai 1959, p.187. Chiar sclavii tocmeau indieni - iată proporția fenomenului!

123. „Scopurile inițiale [ale Conquistei spaniole] arată o puternică convergență înspre crearea unor economii extractive în diferitele teritorii de ocupație și colonizare... Ceea ce-au furnizat indienii Europei au fost în primul rînd metalele prețioase. Produsele coloniale apar relegate într-o modestă poziție secundară“. Alvaro Jara, *Grandes voies maritimes dans le monde XV-XIXe siècles*, pp.249-250. Jara subliniază că tabelele care arată volumul traficului maritim sînt foarte grăitoare în

această privință: „Exceptând decadele 1591-1600 și 1621-1630, toate celelalte decade dintre 1503 și 1660 par a se potrivi acestei proporții: cu cât este mai mare producția extractivă, cu atât mai mare este traficul maritim ca replică comercială” [p.266].

124. Max Weber face distincție între economia de plantație și cea funciară, o terminologie frecvent folosită. Distincția, pe latura ei esențială, pare a se centra asupra formei de organizare a muncii și asupra produselor tipice. Vezi *General Economic History*, Free Press, New York, 1950, pp.79-92. Pe plantații se obțin produse domestice (conform accepțiunii weberiene) de tipul trestiei de zahăr, tutunului, cafelei, bumbacului. Latifundiile sînt utilizate pentru creșterea vitelor și cultura grîului sau pentru amîndouă. Nu sînt sigur că distincția aceasta este utilă, în măsura în care „latifundiile” (așa cum le-am definit aici) existente în Europa răsăriteană erau cu mult mai înrudite cu „plantațiile” din America decît cu „latifundiile” din Anglia, de exemplu.

125. Totuși, densitatea a scăzut în Europa de sud direct proporțional cu procesul de semiperiferializare, care va fi descris mai tîrziu. Comentînd un studiu al lui Marian Malowist în legătură cu procesele de dezvoltare în Europa răsăriteană în această perioadă, Jaime Vicens Vives a făcut această comparație cu Catalonia: „Într-adevăr am precizat, ca specialist în evoluția claselor țărănești într-o țară destul de neasemănătoare cu Polonia secolului al XV-lea, în speță Catalonia, că dacă există în ambele arii o foarte pregnantă asemănare în privința a ceea ce am numit «al doilea feudalism», această similaritate nu poate fi explicată prin cauze identice. Dl.Malowist, pe urmele precursorilor săi polonezi, [consideră] drept elemente principale ale începutului unei noi feudalizări în secolele al XV-lea și al XVI-lea dezvoltarea comerțului baltic al Poloniei și lărgirea piețelor interne - efect normal al creșterii orașelor. În Catalonia dimpotrivă, sursele înrăutățirii statutului juridic al populației țărănești au fost decăderea comerțului mediteranean, pe de o parte, și depopularea orașelor, pe de altă parte. Astfel se ajunge la rezultate identice pominde la fapte opuse”. Comentarii la „Rapport de M.Malowist”, p.148.

Dincolo de faptul că nu cred că Vicens caracterizează poziția lui Malowist cu totală acuratețe, mi se pare că el scapă aspectul esențial. Cauzele noului statut al țărănimii în Polonia și Catalonia sînt identice. Numai punctele lor de pornire sînt diferite, Catalonia fiind în secolul al XIV-lea una dintre ariile relativ cele mai dezvoltate din Europa. Depopularea Cataloniei și sporirea populației Poloniei au fost de natură să inducă o apropiere reciprocă a densităților atinse, reflectînd pe la sfîrșitul „lungului” secol al XVI-lea statutele nu prea deosebite pe care le aveau în cadrul economiei europene mondiale. În mod similar, cînd Pierre Jeannin subliniază că porturile baltice și-au mărit, în realitate, dimensiunile sporindu-și totodată și activitatea, în secolul al XVI-lea, prevenindu-ne să nu supraestimăm declinul orașului în periferie, trebuie să recunoaștem că așa s-a și întîmplat. Vezi „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle”, *Vierteljahrschrift*

für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XLIII, 3, sept. 1956, p.196. Dar sînt de reţinut cîteva chestiuni: (1) O creştere a comerţului internaţional conduce desigur la o sporire a activităţii portuare. Dar ce se poate spune despre centrele administrative şi despre nucleeele comerţului local? (2) O creştere a populaţiei în ansamblu va avea în mod normal drept consecinţă sporirea mărimii absolute a oraşelor, dar care sînt proporţiile relative ale populaţiei urbane? (3) Chiar o creştere relativă a populaţiei urbane din periferie poate însemna (şi neîndoielnic aşa a fost) un declin relativ al populaţiei urbane în raport cu gradul de urbanizare al Europei occidentale.

126. O agricultură mai intensivă cere nişte condiţii mai bune pentru ţăran. Vezi Ardant asupra modului în care zeciuiala descurajează productivitatea (*Theorie sociologique de l'impôt*, I, p.208), şi cum impozitele fixe sau rentele o încurajează (*Ibid*, II, pp.225-226).

127. Witold Kula lămureşte dilema teoretică: „Un sistem care-şi lasă responsabilitatea majoră a funcţiei de «reproducere», adică îngrijirea animalelor, pe seama şerbilor creează prin aceasta cele mai proaste condiţii posibile pentru creşterea vitelor. Neglijenţa ţăranilor faţă de animale - sursă de profit mai mult pentru senior decît pentru ei - este necazul constant al celui care administrează o moşie feudală. Anii de criză alimentară, în general anii puţin ploioşi, plasează ţăranul în faţa alternativei de a hrăni animalele ori pe sinel Alegerea poate fi ghicită uşor. În cele din urmă productivitatea scăzută a cornutelor a impus cu necesitate existenţa unor mari cirezi, care-au agravat astfel şi mai mult dificultăţile procurării nutreului.” *Théorie économique du système féodal: Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles*, Mouton, Paris, 1970, pp.31- 32. Această consideraţie n-a fost pur şi simplu una teoretică. Emmanuel Le Roy Ladurie arată că exact aşa s-a întîmplat şi în Languedoc între 1515-1530. *Le paysan de Languedoc*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.

128. Vezi Kristof Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, pp.45-52. „Zilele de glorie ale comerţului cu animale au coincis cu vîrsta de aur a nobilimii” (p.50).

129. Ca în Languedoc. Vezi descrierea lui Le Roy Ladurie: „Defrişarea diminuează pămîntul pentru păşune; plantaţiile (castani, măsline etc.), terasele şi îngrădirile cu ziduri au restrîns izlazurile comunale cu dreptul de folosinţă comună. Pentru toate aceste motive, creşterea animalelor atinge un platou, apoi intră în declin. În această agricultură veche care nu cunoaşte plantele de nutreţ, sau care le restrînge doar la grădini, nu este posibil să dezvoltî simultan producţia animală şi cea vegetală. Cerinţele lor sînt contradictorii deoarece ambele sînt în căutarea pămînturilor care sînt încă libere dar devin cu fiecare zi mai rare. În lipsa unei *Mesta*, ca în Spania, care să apere interesele crescătorilor de animale, dezvoltarea creşterii animalelor este în curînd sacrificată, într-o societate tradiţională în expansiune”. *Les paysans de Languedoc*, I, p.324.

130. Vezi J.H.Parry, „Transport and Trade Routes”, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E.Rich şi C.H.Wilson, ed, *The*

Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centures, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1967, p.191.

131. Vezi această comparație a Europei din 1600 cu Europa din 1500: „Înainte de orice, un sector agricol, și încă principala activitate, care este capabil să hrănească mult mai mulți oameni decât în 1500, și să-i hrănească mai bine; comerțul cu lumile de peste mări, o industrie textilă tot mai mare față de aceea din 1500, o industrie minieră și metalurgică cu mult mai amplă”. Mauro, *Le XVIe siècle européen*, p.257.

132. Duby, *Rural Economy*, p.325; vezi de asemenea p.275. Totuși în Castilia situația pare să se fi dezvoltat oarecum diferit: „În secolele al XIV-lea și al XV-lea, aristocrația castiliană a atins un maxim al puterii, căpătând o importanță așa de covârșitoare încât a devenit clasa dirigentă a statului. Nobilii castilieni nu au adoptat o poziție defensivă ca în celelalte regalități apusene, ci dimpotrivă, ei au schimbat dinastii, au preluat patrimoniul regal și au făcut din puterea regală un instrument al ambițiilor proprii. Acest fenomen s-a produs deoarece monarhia n-a putut conta pe suportul solid al orașelor. Multe orașe castiliene erau de partea aristocrației, și încă și mai multe fuseseră aservite de către ea”. Vicens, *An Economic History of Spain*, p.245. „În acest fel, arată Vicens, secolul al XVI-lea cunoaște ridicarea în Extramadura și Andaluzia a unor mari latifundii, care a fost pregătită de marile donații de pământ ale secolelor al XIV-lea și al XV-lea.” Vezi paginile 247-248.

133. Și, adaugă Dobb, la forța rezistenței țărănești, „puterea politică și militară a nobililor locali, ușurând ori îngreunând, după caz, înfrângerea rezistenței țărănești și preîntâmpinarea fugii de pe moșii, ca și măsura în care puterea regală a exercitat propria sa influență pentru a întări autoritatea seniorială sau, dimpotrivă, a constituit o bine venită ocazie de a slăbi poziția sectoarelor rivale ale nobilimii....” *Studies*, pp.51-52.

134. „Însă de pe la 1520 încoace arendașii așa de toleranți înainte în chestiunea îngrădirilor au devenit mai zgomotoși, denunțându-i pe cei care dețineau pământurile de pășune, prevenind astfel acapararea noilor posesiuni de care era nevoie pentru a satisface o populație în creștere. Această minie era adeseori canalizată legal, dar treptat a devenit evident că ei nu-și vor arăta obediența față de lege și vor anula îngrădirile pământului.” Blanchard, *Economic History Review*, XXIII, p.440.

135. O posibilă explicație pentru gradul diferit de rezistență efectivă este sugerată de Braudel - densitatea diferențială a populației. Arătând contrastul dintre așezările cu densitate scăzută din Europa centrală și cele cu densitate mare din Italia („orașele-sate”) și cu centrele mari ale Rinului, ale bazinului parizian și ale Meusei, Braudel afirmă: „Așadar această scăzută densitate sătească din așa de multe țări ale Europei centrale și răsăritene, n-ar putea fi una dintre cauzele destinului țărănimii? Față de seniori ei s-au văzut cu atât mai dezarmați cu cât le-a lipsit sentimentul de egalitate propriu comunităților mari” (*Civilization matérielle*, p.42).

136. H.K.Takahashi, „The Transition from Feudalism to Capitalism: A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy”, *Science and Society*, XVI, 4, toamnă 1952, p.324.

137. Bloch, *Caractères originaux*, Lp.154.

138. Vezi Duby: „*Métayage*-ul a oferit stăpînilor un mare avantaj. El le-a oferit posibilitatea să profite de mult nădăjduită creștere a productivității domeniului, ca și de creșterea prețurilor agricole ... Chiar cînd participarea stăpînului era minimă, contractul îi asigura o cotă importantă în profitul net. [Probabil mai mare decît dacă și-ar fi arendat pămîntul țaranului]. Pentru că nu trebuie să uităm că *métayer*-ul trebuia să scadă semințele și adeseori zeciuiala din partea care-i revenea lui, și aceasta a fost o grea sarcină împovărînd producția în mod normal scăzută a agriculturii. Marile fluctuații ale recoltelor au necesitat un control amănunțit.” *Rural Economy*, pp.275-276.

139. Așa cum arată Duby, avantajul *métayage*-ului pentru proprietar a constatat în faptul că aceste „costuri de cultură erau scăzute, iar profiturile în bunuri comercializabile ... foarte ridicate” *Ibid*, p.280.

140. Steven N.S.Cheung face această afirmație teoretică: „Condițiile unei învoielii de dijmă, între altele, includ prevederea în procente a rentei, proporția celorlalți factori ceruți de lucrarea pămîntului (exceptînd terenul) și tipurile de recoltă ce urmează a fi obținute. Acestea sînt stabilite prin acord reciproc de către proprietar și țaran. Pentru rentele fixe și contractele bazate pe salarii, însă, la prețuri de piață date, o singură parte poate decide cît de mult va folosi el din resursele părții celeilalte și care va fi structura recoltei viitoare. Și întrucît într-o învoială cu dijmă aceasta este bazată pe recolta *reală*, proprietarul trebuie să facă eforturi pentru a stabili rezultatul recoltei. Astfel negocierea și constrîngerea sînt mai complexe pentru un contract de învoială (cu dijmă) decît pentru o rentă fixă (arendă) ori pentru un contract de salarizare Dacă singurul lucru luat în considerare este costul comercial atunci ... învoielile în dijmă nu vor fi niciodată preferate. De ce atunci sînt totuși preferate aceste tipuri de învoieli? ... În condițiile unui contract de rentă fixă, arendașul suportă majoritatea, dacă nu toate riscurile [factorilor exogeni producției, în stare să provoace o înaltă variație a recoltelor]; în condițiile unui contract salarizat, proprietarul suportă majoritatea, dacă nu toate riscurile. Învoiala cu dijmă poate fi atunci privită ca o metodă de participare la risc (sau de dispersare a riscului)...”. *The Theory of Share Tenancy*, Univ.of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1969, p.67-68.

141. „Începînd cu secolul al XVI-lea, brusc, sistemul dijmei, înainte de acest moment așa de inegal distribuit și, chiar acolo unde era cunoscut, destul de rar, s-a difuzat în Franța și a deținut un loc din ce în ce mai extins acolo, cel puțin pînă în secolul al XVIII-lea. *Nu există un remediu mai sigur la fluctuațiile monetare*. Burghezii italieni, financieri subtili, au fost primii care au înțeles acest lucru, chiar dacă au mers uneori prea departe - ca de exemplu, în Bologna începînd de prin 1376-, impunînd prin lege acest tip de contract oricărui cetățean al orașului care arenda pămînt locuitorilor din *contado* [ținuturile

inconjurătoare], care erau dominați și supuși constrîngerilor. Proprietarilor francezi nu le va lua mult timp să recurgă la același regim de control". Bloch, *Caractères originaux*, I, p.152. Cursivele noastre.

142. „În condițiile unei arendări perpetue [care decurgea din alodiu în cazul căruia o arendare pe viață era impusă de lege], costul aplicării unei învoielii bazată pe dijmă poate fi așa de ridicat că o face nedorită, de vreme ce revocarea arendei este o metodă eficientă de a te asigura împotriva unor scăzute realizări din partea dijmașilor". Cheung, *The Theory of Share Tenancy*, p. 34.

143. Duby, *Rural Economy*, p. 327.

144. Comparînd situația celor două arii, Braudel afirmă: „Rar s-a întîmplat ca o recoltă [în aria mediteraneană] să fi scăpat de toate pericolele succesive care-o amenințau. Recoltele erau sărăcicioase și, dată fiind suprafața restrînsă folosită pentru răsadurile de sămînță, mediteraneanul s-a aflat întotdeauna în pragul foamei". *Civilisation matérielle*. I. p. 223.

Aldo de Maddalena nu este de acord: „În general, trebuie recunoscut că productivitatea pămîntului arabil [în Italia] a fost mai degrabă scăzută, cu excepția unor împrejurări excepționale. Braudel acuză clima pentru această scăzută productivitate a solului mediteranean, dar trebuie să fi intrat în balanță și deficiențele aparatului tehnologic, a sistemului cultural, doctrinei agrare, capacității întreprinzătoare, disponibilității de capital, structurii sociale și administrative, vicisitudinile politice și militare, pentru a ajunge la o viziune a fenomenului istoricește mai justificată și mai validă". „Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, iulie 1964. p. 423. Desigur, cineva trebuia să ia în considerare toți acești factori, dar pînerea evidenței constituie rareori o cale utilă de a reduce explicațiile cauzale plauzibile. A se vedea, totuși, concepția propusă de Sylvia Thrupp, citată anterior în nota 52, asupra fertilității înalte a nordului Italiei în Evul Mediu.

145. Boris Porchnev observă că este adevărat că marea proprietate nu s-a dezvoltat în Franța în această perioadă în felul în care s-a dezvoltat în Anglia: „[Asemenea proprietăți] pot fi găsite totuși în mică proporție, în măsura în care o anumită tendință economică este încă slab manifestată, în special în provinciile periferiale unde vecinătatea mării oferă unele posibilități comerciale avantajoase. Porturile din Guyenne, Languedoc, Provence, Saintonge, Poitou, Normandia și Bretagne au facilitat exportul de vin, de produse agricole, uneori chiar de cereale de contrabandă, ba chiar încercări de a exporta animale, în special oi. Pe scurt, nobilii începeau să guste fructul oprit al comerțului". *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963, p. 289. Să observăm, totuși, că Porchnev include Languedoc-ul și Provence în lista lui. Vom reveni asupra acestei chestiuni într-un capitol ulterior. Pentru moment, să trecem peste faptul că ne aflăm în chiar miezul unui caz de cauzalitate multiplă.

146. Marx a văzut dijma chiar ca pe un compromis: „Ca formă de tranziție de la forma originală a rentei la renta capitalistă, putem lua în

considerare sistemul arendei sau a dijmei... Pe de o parte, în acest sistem fermierul este lipsit de capital suficient cerut pentru o administrare complet capitalistă. Pe de altă parte, dijma însușită de către proprietarul feudal nu poate căpăta forma pură a rentei. Ea poate include dobânda capitalului avansat de către acesta și o rentă suplimentară... Renta nu mai apare în acest caz ca forma normală a plus-valorii în general. Pe de o parte, dijmașul, fie că folosește propria sa muncă ori munca altcuiva, emite pretenții la o parte a produsului nu în calitatea sa de lucrător, ci ca posesor al unei părți a uneltelor de muncă. Pe de altă parte, proprietarul pretinde dijma nu exclusiv pe baza titlului de proprietar, ci de asemenea ca furnizor de capital." *Capital*, III, Cap. XLXIII, secțiunea V, p. 803.

147. „Contractul de *métayage*, așa de răspândit în ținuturile orașelor Italiei și ale Franței mediteraneene, pe pământul rămas nefolosit datorită migrației [în epoca declinului demografic al secolelor al XIV-lea și al XV-lea] asupra cărora oamenii orașului erau în stare să-și asume un control, a fost de fapt o formă de cooperare între burghezi și țărani în scopul cultivării pământului arabil și al producerii cerealelor.” Duby, *Rural Economy*, pp. 356-357.

148. „Așa cum a fost practicat, sistemul dijmei are înfățișarea generală a unui regim eminamente capitalist în stare să răspundă nevoilor proprietarilor burghezi: Idealul lor a fost să obțină de la pământurile lor o parte a venitului net, debarasat de scăzăminte, convertibil în bani. Ei au aplicat în administrația întreprinderii lor o viziune mercantilă: au început să înregistreze în acele *Livres de Raison* sau *Livres de Recettes* partea de recoltă primită, vânzările de cereale sau de animale, împreună cu dobânda la împrumuturi [*le produit de leur usure*]. Pentru acești oameni din afară [*forains*] rata profitului constituia interesul principal; ei erau mai mult sau mai puțin ignoranți în chestiunile agricole”. G.E. de Falguerolles, „La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut au XVIIe et XVIIIe siècles”, *Annales du Midi*, LIII, 1941, p. 149.

149. „[Eliberarea șerbilor] le-a fost mai degrabă vîndută, decît oferită”, Mark Block, *Caracteres originaux*, I, p. 111.

150. „[Într-un sistem de mici proprietăți] prețul pământului [nu reprezintă] cu nimic mai mult decît renta capitalistă...” Karl Marx, *Capital*, III, Cap. XLVII, secțiunea V, p. 805.

151. Vezi Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, pp.164-168. Vezi Peter J. Bowden: „Avantajul creșterii oilor în raport cu producția cerealelor a fost în mare măsură răspunzător de răspîndirea creșterii oilor, în mod special în zona centrală a Angliei, în perioada dintre mijlocul secolului al XV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea...”

În măsura în care producția și exportul de produse textile a sporit, prețurile lînii s-au ridicat. Luînd decada 1451-60 ca bază de analiză, prețul lînii din producția internă se dublase aproape cam prin 1541-50. Prețurile cerealelor au rămas comparativ stabile tot timpul ultimei perioade a secolului al XV-lea și n-au prezentat nici o tendință pronunțată de mărire pînă după 1520, cînd prețurile în general au

crescut". *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, New York, 1962, pp. 4-5.

152. „Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, totuși, impulsul de a trece de la cereale la creșterea oilor pentru lână a început să slăbească. Terenurile au devenit tot mai rare și munca mai abundentă. Prețurile cerealelor, care crescuseră începînd de prin anii 1520, s-au dublat în anii 1540, cînd nivelul global al prețului s-a ridicat brusc. Apoi, în 1557, piața externă a textilelor engleze s-a comprimat și prețurile lînii s-au prăbușit.” Bowden, *ibid.*, p. 5.

Vezi Peter Ramsey: „În general vorbind, atunci se putea încă obține un avantaj din convertirea pămîntului arabil în pășune [în Anglia] pînă pe la 1550, avînd în vedere că încă se mai putea economisi astfel muncă. În acest sens se confirmă afirmațiile primilor comentatori. Dar după 1570 era probabil mai avantajos să reconvertești pămîntul pășunilor în pămînt arabil, cu condiția ca sporirea costurilor muncii să nu afecteze profitul mai ridicat obținut din vînzarea cerealelor”. *Tudor Economic Problem*, Gollanc, Londra, 1968, p. 25.

153. Așa cum ne spune Delumeau despre Roma: „Într-un oraș cu populație și cu avere în creștere, [baronilor din provincii] le apărea mult mai avantajos să vîndă carne și brînză decît cereale. În consecință, ei au sabotat sistematic toate eforturile autorităților de a-i constrînge să-și limiteze pămînturile pentru pășune. Această aviditate pentru profit din partea nobilimii și importanța tot mai mare pe care aceasta o acorda creșterii animalelor par a se fi asociat cu o veritabilă reacție seniorială –un fenomen care, în plus, n-a fost specific provinciei romane.” Delumeau, *Vie économique*, II, pp. 567, 569.

Georges Duby leagă expansiunea creșterii animalelor în Franța începînd cu sfîrșitul secolului al XIII-lea de „cererea crescîndă de carne, piele și lînă în orașe”. În schimb, importanța din ce în ce mai mare a creșterii vitelor și a producției vinului „a accelerat considerabil comercializarea provinciei franceze...” „The French Countryside at the End of the 13th Century”, în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irving, Inc., Homewood, Illinois, 1970, p. 33.

154. Cererea crescîndă [la nivel european] pentru cereale și vin a privat provincia de carne, în special țaranii, adică de un element important al propriei lor subzistențe. Satele care-și rezervaseră de multă vreme terenurile de pășune suplimentare pentru animale de sacrificare au ajuns să le piardă pe acestea cu totul...

Regiunile în care insuficiența populației a însemnat și o incapacitate în ceea ce privește obținerea unei producții *per capita* mai înaltă, cum a fost Aragonul, au abandonat terenurile mai puțin fertile, au dezvoltat o producție de export, iar lucrătorii au emigrat... Astfel, dispariția unei bogate surse de hrănire s-a asociat cu sărăcirea și aservirea țărănimii, cu stagnarea ratei profitului [prix de revient] contribuind la subutilizarea populației...” José-Gentil da Silva, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin*, Mouton, Paris, 1965, pp. 169-170.

155. Vezi Dobb, *Studies*, p. 58; Douglass C. North și Robert Paul Thomas, „An Economic Theory of the Growth of the Western World”, *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie 1970, p. 13.

156. Vezi Dobb, *ibid.*, p. 53.

157. Julius Klein arată de ce s-a întâmplat așa: „Mișcarea engleză a îngrădirilor și procesul similar din Castilia... s-au sincronizat într-un grad surprinzător. În fiecare din cele două cazuri, episodul și-a avut punctele de pornire într-o stimulare a industriei de prelucrare a produselor oieritului... Exploatarea pământurilor mănăstirești confiscate în Anglia și rechiziționarea marilor proprietăți ale ordinelor militare de către Coroană în Castilia au contribuit materialicește la creșterea industriei pastorale în ambele țări în decadele mijlocii ale secolului al XVI-lea. După aceea, în fiecare dintre cele două regate începe totuși să se facă vizibilă o extindere graduală a îngrădirilor, nu așa de mult pentru întreprinderile mari de creștere a oilor, cât pentru micii posesori de loturi în cazul Angliei, și pentru agricultura țărănească și pentru păstoritul sedentar în cazul Castiliei. În fiecare dintre cele două țări înaltele curți... au protejat această mișcare și în fiecare caz motivele îngrădirii pământurilor comunale au fost sprijinite de dorința de a stimula oieritul sedentar. Efectul final în ambele cazuri a fost promovarea micii agriculturi... În peninsula, elementul care s-a contrapus mișcării de promovare a îngrădirilor, și, de fapt, i-a barat cu succes progresul pentru două secole, a fost marea industrie a păstoritului transhumant. În Anglia medievală, ca și în perioada timpurie a dinastiei Tudorilor interesele de opoziție la îngrădiri erau precumpănitor acelea ale claselor agrariene.” *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1919, pp. 314-315.

158. „Exportul de cereale din Prusia și Polonia a început spre sfârșitul secolului al XIII-lea și a fost urmat în secolul al XIV-lea de acela al țărilor baltice. Cerealele erau transportate pe corăbii spre Țările de Jos, nordul Norvegiei și spre acele părți ale Angliei unde era criză de cereale, ca în districtul Fen și în zona întinsă de pășuni pentru oi.” Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, nr. 12, p. 170.

159. Explicînd de ce aceste industrii se găseau în anumite arii mai curînd decît în altele, Joan Thirsk precizează:

„Factorii tipici par a fi aceștia: o comunitate foarte populată de mici fermieri, adesea în majoritate proprietari independenți... sau fermieri arendași din tată în fiu cu drept de posesiune aproape tot atît de avantajos ca și proprietatea independentă... continuînd o economie pastorală. Aceasta se poate baza pe o industrie a laptelui, caz în care fermele sînt de obicei îngrădite de timpuriu, iar organizarea seniorială și cooperația agricolă, în consecință, sînt slabe sau inexistente. Sau această economie pastorală se poate baza pe creșterea și întreținerea animalelor pe întinse pășuni comunale unde nu există motive practice pentru îngrădire, unde pământul arabil este sărăcăcios, și unde pe de altă parte, nu există un cadru solid pentru marile întinderi ale culturii solului în cooperație... La baza tuturor acestor factori putem uneori sesiza o

anumită logică în modul în care acești factori se leagă împreună. O parte din pământul cel mai bun pentru pășunat n-a fost despădurit decât într-un stadiu târziu din istoria așezării locale. Acea parte putea fi imediat îngrădită. Ea putea să stimuleze afirmarea unei comunități a fermierilor independenți care recunoșteau nu cătunul sau satul ca unitate cooperativă de muncă, ci familia. Dacă pământul se arăta propice pentru industria lăptelui, el avea totodată destulă apă pentru a susține și o industrie textilă. În zonele rurale mai puțin prielnice, în care existau întinse terenuri comunale mlăștinoase și puține terenuri cultivabile, economia agrară a fost nevoită să îmbrace forma creșterii vitelor și a oieritului. Pământurile comune i-au atras pe tineri fără pământ. Arendarea cerea mai puțină muncă decât o gospodărie țărănească bazată pe cultura cerealelor și lăsa oamenilor timp să se angajeze în ocupații subsidiare.“ „Industries in the Countryside“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 86-87.

160. Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 141. Vezi și pp. 146-147. Joan Thirsk aduce câteva argumente în favoarea ipotezelor lui Sweezy: „Dar, la începutul secolului al XVI-lea, la extremitățile regatului încă mai puteau fi observate contraste clare. În Cornwall și Devon, Cumberland, Westmoreland și Northumberland erau numeroase comunități dispersate în ferme singuratică, unele conservându-și încă vestigiile spiritului de clan, aproape complet izolate de lumea comercială. Pe de altă parte, satele producătoare de cereale din East Anglia și din estul regiunii Kent erau amplu implicate în tranzacții comerciale de anvergură cu alimente, desfășurându-și afacerile aparent fără a ține seamă de vreo obligație socială, fie față de clan, fie față de familie, fie față de sistemul seniorial. Între ținuturile muntoase și cele de câmpie [de exemplu, vestul Midlands-ului] contrastele erau indistincte.“ „The Farming Regions of England“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV, Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 15. Pentru cei care ar putea considera că East Anglia nu este o zonă aflată în strânsă legătură cu centrul, trebuie să reamintim că în discuție este tocmai poziția acesteia în secolul al XVI-lea, nu în secolul al XX-lea. În această chestiune Thirsk remarcă: „East Anglia ocupă astăzi o poziție oarecum izolată geografic, departe de principalele căi de trafic între Londra și nordul țării. În secolul al XVI-lea, dimpotrivă, râurile sale, care se întindeau până în inima acestei regiuni, lungul ei litoral și multele sale porturi au înlesnit legăturile cu piețele Londrei, cu nord-estul Angliei, cu Scoția, cu Țările de Jos și cu aria baltică. În consecință, agricultura s-a dezvoltat aici de timpuriu, în folosul piețelor naționale și internaționale, iar specializarea ei a fost așa de avansată încât, pe la începutul secolului al XVII-lea, chiar în anii cu recolte bogate, foarte multe districte erau departe de a fi economic independente în privința cerealelor.“ [p. 40-41].

161. „Părțile cele mai rămase în urmă ale [Angliei], cele mai îndepărtate de marile piețe, mai ales regiunea de nord-vest, au fost cele dinții care au desființat obligațiile în muncă, pe când sud-estul mult mai progresist le-a păstrat cel mai mult.” M. Postan, „The Chronology of Labour Services”, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, XX, 1937, p. 171; Dobb, *Science and Society*, XIV, p. 161.

162. Sweezy, *Science and Society*, XIV, p. 147.

163. Acest aspect trebuie precizat. Nobilii capitaliști din răsăritul Europei erau desigur interesați de consumul de lux aristocratic. Într-adevăr, Jeanmin merge atât de departe încât susține: „Este sigur că, în ciuda limitărilor impuse puterii de cumpărare de către penuria, trecătoare sau permanentă, a tezaurilor regale, creșterea consumului de lux constituie una dintre schimbările semnificative care au caracterizat evoluția vieții aristocratice în nordul Europei, [adică, în statele limitrofe ariei baltice] în secolul al XVI-lea.” *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, p. 215. Dar remarcă lui Jeannin se referă totuși la penurie ca la o limită. Tocmai aceasta este chestiunea. Într-o economie în dezvoltare, toleranța absolută față de lux a crescut, dar în comparație cu sporirea lui în Europa occidentală, putem vorbi despre declinul său relativ.

164. Douglas C. North și Robert Paul Thomas notează, în *Economic History Review*, XXIII, că: „Îngrădirea practică în această perioadă a fost utilizată... pe pășunile pentru producția de lână și în ariile favorabile legumiculturii. Primul caz a reprezentat un răspuns la cererea din ce în ce mai mare de lână, iar al doilea a reprezentat un răspuns la creșterea cererilor locale de produse alimentare în cadrul ariilor urbane aflate în expansiune. Mișcarea de îngrădiri a secolului al XVI-lea a fost mai extinsă în regiunile platourilor înalte ale Angliei deoarece întoarcerea la sistemul îngrădirilor a fost mai puternică acolo decât în regiunile cu terenuri arabile, aceasta din două motive. Mai întâi, zona favorabilă pășunatului avea o densitate demografică mai redusă decât aceea a zonelor arabile; deci în acele zone numai câțiva trebuiau să ajungă la un acord pentru a trece la îngrădiri. În al doilea rând, un motiv probabil mult mai important, creșterea prețului lânii i-ar fi adus pe cei ce aveau pământ în comun în situația de a-l folosi inefficient în măsura în care fiecare încerca să crească mai multe oi. Costul pentru individ de a scoate la pășune și alte oi pe terenul comun se apropia de zero, însă costul pentru societate era mare. Terenul comun ar fi fost excesiv păscut, iar producția totală de lână ar fi început de fapt să scadă... Indivizii care aveau puterea să facă îngrădiri în terenurile comunale puteau preveni acest declin îngrădind terenuri și oprind accesul tuturor celorlalți la ele” [p. 13].

165. Dobb numește o asemenea rezervă de mână de lucru „elemente proletare sau semiproletare”. *Science and Society*, XIV, p. 161.

166. Postan, *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, pp. 192-193.

167. Vezi François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.

168. „Dezvoltarea rentei în bani nu este întotdeauna corelată cu cummutarea obligațiilor de muncă. Pe numeroase feude renta în bani s-a ivit ca o înlocuire a rentei în natură. În cele din urmă, renta în bani putea apărea alături de obligațiile în muncă și de renta în natură. Și tot astfel, renta în bani a apărut ca rezultat al arendării unei părți a domeniului.” Eugen A. Kosminsky, *Past & Present*, nr. 7, pp.16-17. Vezi și Postan: „S-a acceptat tacit în acest studiu că rentele și obligațiile în muncă se află într-o relație complementară și că o sporire a uneia va fi însoțită, în împrejurări normale, de o descreștere a celeilalte”. *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, p. 191.

169. „Schimbarea structurii proprietății funciare feudale care a însoțit declinul sistemului seniorial a adus o schimbare a formei rentei: în Anglia în renta în bani, în Franța și Germania a condus la schimbarea naturii rentei feudale... Anterior țăranii își dăduseră contribuția lor de supramuncă direct sub formă de muncă și acum o plăteau sub forme realizate – produse sau preparatele lor bănești. Schimbarea s-a limitat doar la atât. În ambele cazuri proprietarii feudali, în virtutea dreptului lor de proprietate, folosesc «constrângerea extra-economică» în mod direct, fără intervenția legilor schimbului de mărfuri, pentru a extrage surplusul de la producătorii țărani (*tenanciers, Besitzer*) care folosesc de fapt pământul, mijloacele de producție.” Takahashi, *Science and Society*, XVI, p. 327.

170. Weber explică în chip peremptoriu de ce a fost în interesul unui anumit număr de forțe din afara feudei să împingă acest proces în direcția unei cât mai complete transformări a situației. „Interesul comercial al noii burghezii a orașelor... a stimulat slăbirea sau disoluția feudei deoarece aceasta îi limita propriile șanse de a impune piața... Prin simplul fapt al obligațiilor coercitive și al plăților prestate de către arendași, sistemul feudal limita puterea de cumpărare a populației rurale deoarece împiedica țăranii să-și consacre întreaga putere de muncă producerii pentru piață, ceea ce le-ar fi îngăduit să-și dezvolte puterea de cumpărare... În plus, exista un interes din partea capitalismului în dezvoltare pentru crearea unei piețe libere a forței de muncă... Dorința noilor capitaliști de a achiziționa pământ le-a accentuat interesul antagonist față de sistemul feudal... În cele din urmă, interesul fiscal al statului a avut și el un amestec, conținând pe disoluția feudei pentru a spori pentru sine capacitatea provinciei agrare de a plăti impozitele.” *General Economic History*, p. 94.

171. Vezi Dobb: „Se întâmpla frecvent ca pe proprietățile mai mici... oferta muncii aservite să fie mult mai mică, comparată cu nevoile, decât în cazul proprietăților mai mari, în special ale bisercii. Mai mult chiar, în cazul furturilor de iobagi, prin atragere ori cu forța, de la un proprietar la altul, proprietățile cele mai predispuse să sufere de pe urma competiției și caracterului prădalnic al vecinilor mai bogași și mai puternici erau tocmai cele mai mici, care se arătau astfel mai domnice să dobândească protecția legii... Uneori însă... aceasta conducea la un efect total opus. Dacă volumul de muncă aservită de care o proprietate putea dispune scădea sub un nivel critic crucial, stăpânul,

dacă aprecia cât de cât că merită să cultive domeniul, era forțat de împrejurări să se bazeze în principal pe muncă tocmită; iar problema volumului corvezii impuse de care putea dispune în raport cu fiecare dintre șerbii săi era de mică importanță pentru sine, în orice caz de o mult mai mică importanță pentru sine decât pentru vecinul său mai bogat. Dacă munca tocmită nu era disponibilă, alternativa care i se deschidea era nu să sporească ori să extindă obligațiile de muncă (întrucât acestea ar fi fost oricum neadekvate), ci să abandoneze cultivarea domeniului și în schimb să caute acei arendași pentru pământ care i-ar fi putut plăti o rentă pentru folosirea acestuia. *Studies*, pp.59-60.

172. Bloch, *Caractères originaux*, I, p. 117.

173. „În estul Germaniei, dincolo de Elba, și în țărilor alave de la est de Elba, întregul sistem seniorial s-a schimbat lăsând loc pentru unul nou. Dărilor feudale nu mai erau profitabile. Nu contează! Moșierul a devenit el însuși un producător și un negustor de grâu. În mâinile sale sînt din nou concentrate loturile luate de la țărani... domeniul a devorat orice, vlăguind micile posesiuni. În Anglia, evenimentele au luat alt curs. Și acolo, ce-i drept, dezvoltarea fără intermediar [susținută de moșieri] s-a accelerat în detrimentul țăranului și al pământului comunal. Totuși, boierul rămîne în general un rentier. Dar în majoritatea cazurilor rentele încetează de a mai fi fixe. De aici înainte micile posesiuni vor fi acordate în majoritatea cazurilor pentru un termen limitat, de regulă după capriciile seniorului. Nimic mai simplu decât să reajustezi, la fiecare reînnoire, renta în funcție de circumstanțele economice ale momentului. La cele două extremități ale Europei, trăsătura fundamentală este aceeași: regimul dreptului de perpetuă posesiune, care a fost în general responsabil pentru criza feudală [a secolelor al XIII-lea și al XIV-lea], a fost eliminat.

În Franța însă, lucrul acesta a fost imposibil într-un mod atât de fășis.“ Bloch, *ibid.*, I, pp. 131-132.

174. „[În Anglia] mișcarea socială care a îmbrățișat tendința către diminuarea feudelor s-a desfășurat mult mai târziu [decît în Franța]: sfîrșitul secolului al XIII-lea – al XIV-lea – al XV-lea față de secolele al XI-lea – al XII-lea – începutul celui de- al XIII-lea (cu mare aproximare). Un decalaj firesc, întrucît senioria fusese creată aici mai târziu.“ Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, p. 114.

175. Vezi Bloch, *Caractères originaux*, I, pp. 132-139. A.D. Lublinskaya afirmă în legătură cu această analiză: „Aceste explicații ale lui Marc Bloch mi se par superficiale.“ Ea nu oferă totuși altele mai bune în articolul ei. „Préface à l'édition russe des *Caractères originaux de l'histoire rurale française*“, *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ian.-martie, 1959, p.201.

Edouard Perroy merge chiar mai departe decît Bloch pe aceeași linie de argumentare, deoarece el arată că în vreme ce Anglia își pierde caracterul feudal în Evul Mediu târziu, Franța tocmai atunci îl întărea pe al ei, și încă cu concursul, ba chiar cu inițiativa regelui. Argumentația sa are următoarea desfășurare: Franța fusese țara cea mai afectată de

descompunerea feudală în Evul Mediu timpuriu. În acest sens regele avea, virtual, doar puterile unui mare proprietar, *primus inter pares*. Soluția capețiană la această dilemă a fost extinderea senioriei regelui până la a include toată Franța, care a devenit o vastă piramidă feudală cu regele ca unic vîrf. De aici, în secolul al XIII-lea și după aceea, regii au încurajat transformarea pămîntului alodial în fiefuri, aducîndu-le astfel sub autoritatea lor supremă. Vezi Perroy, *Le Moyen Age*, pp. 370-371.

176. Trebuie să anticipăm puțin pentru a consemna acest lucru: „În Anglia, căderea absolutismului a permis, spre profitul *gentry*-lor, răspîndirea mult lăudatei mișcări de «îngrădire», transformarea metodelor tehnice conducînd totodată, în practică, la ruinarea și depozedarea a nenumărați fermieri-arendași tocmai din cauza acestei transformări și a efectelor sale. În Franța, printr-o dezvoltare analoagă, dar inversată, biruința monarhiei absolute a limitat gradul «reacției feudale». Bloch, *Caractères originaux*, I, p. 139.

177. Mijloacele prin care piața londoneză a alimentelor aflată în creștere a încurajat producția pastorală pe întinderi tot mai mari în Anglia și Țara Galilor sînt descrise de F.J. Fisher, „The Development of the London Food Market, 1540-1610, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, St. Martin's, New York, 1965, pp.135-151.

178. Marx, *Capital*, I, Cap. XXXIX, P. 744.

179. „[În Anglia] răspîndirea noului industrialism a dat forță pretenției posesorilor de loturi din marile moșii că singura soluție la problema alimentară a țării era substituirea fermelor mici cu pășunatul pe scară largă.” Klein, *The Mesta*, p. 344.

180. Marc Bloch observă că în Franța a apărut, în secolul al XVI-lea, un nou tip social de „gentlemen fermier”, proprietarul domeniului care-și administra propriile pămînturi. „Nimic nu poate fi mai avantajos, dacă este exercitată inteligent, decît această administrare de către stăpînul însuși. Aceasta însă presupunea stabilirea unei reședințe... Plecarea [din Paris], însă, a fost, în cele din urmă, soluția disperării; în plus, mulți proprietari mari, nobili sau burghezi, n-aveau nici plăcerea, nici timpul necesar pentru a trăi pe moșiile lor; ca să nu mai vorbim de faptul că oamenii bogați aveau de obicei în posesiune mai multe moșii diferite, dispersate la mari distanțe și pe mari întinderi, ceea ce împiedica o administrare personală directă.”. *Caractères originaux*, I, p. 149.

181. Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 24.

182. Braudel și Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 242.

183. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.67. „Supus unor condiții de sănătate și igienă mizerabile, țăranul trebuia să trăiască deseori aici din puțin. El are stăpîni și ceea ce produce este pentru stăpînii săi. Adesea noul venit, om simplu, smuls din gospodăria sa din munți, este înșelat, ori de cîte ori se ivește prilejul, de proprietar sau de intendentul său. Din multe puncte de vedere el ne apare ca într-un fel de enclavă colonială, oricare ar fi condiția sa juridică... Cîmpiile aparțineau stăpînului.”

184. Karl Marx, *The German Ideology*, International Publ., New York, 1947, p. 51.

185. *Ibid.*, pp. 51-52.

186. Dobb, *Studies*, p. 55, Dobb adaugă: „Într-adevăr ne întâlnim cu paradoxul că munca plătită putea chiar să fi fost *mai puțin* eficientă decât munca dependentă și totuși aceasta să fi continuat să reprezinte un avantaj, cu condiția însă ca acest nivel crucial al productivității (în raport cu prețul muncii plătite) să fi fost atins“ [p. 56]. El adaugă, ca notă de subsol: „Surplusul rezultat din munca plătită nu trebuia în mod necesar să fie *mai mare* decât cel rezultat din munca aservită (egal cu produsul muncii aservite atunci când lucrează pentru nobil), întrucât deși considerăm că munca plătită substituie munca aservită pe domeniu, nu este vorba de o substituție ci de o *addugare* la munca aservită ca *sursă de surplus*. Dacă presupunem că nobilul a preschimbât obligațiile de muncă cu un echivalent a ceea ce timpul de muncă aservit al ȣerbilor putea produce când era utilizat pentru cultivarea domeniului, atunci nobilul va câștiga prin această schimbare dacă noua muncă plătită produce vreun surplus peste salariile plătite. Aceasta deoarece el va beneficia de acest surplus ca de un adaos la ceea ce primea drept dări transformate ale ȣerbilor săi.“

În plus, așa cum ne reamintește Marc Bloch, „munca de clacă nu era întotdeauna absolut liberă [pentru nobil], aceasta se întâmpla de regulă în special în cursul timpului de muncă afectat producerii hranei lucrătorului [*tenancier*]. Prin urmare aceasta nu era avantajoasă dacă prețul hranei respective depășea valoarea muncii. Ar putea să pară absurd să sugerăm că salariile erau mai mici decât costul hranei pentru salariați. Dar trebuie să ne reamintim de calitatea slabă a muncii... Mai mult, când obligațiile nu erau cerute de la ȣăranii supuși corvezii asta însemna că ei le recumpărau, adică, în locul obligațiilor, se cereau plăți. Prin urmare, pe o coloană trebuie să consemnăm valoarea plății de înlocuire care ar putea fi rezonabil prezumată înțelegînd-o ca rezultat al presiunii sociale, plus, acolo unde este cazul, economiile realizate la costul hranei. Pe cealaltă coloană vom consemna prețul zilelor de muncă plătită care vor lua locul muncii de clacă. În funcție de faptul dacă totalul de pe o coloană ori alta îl va depăși pe celălalt, se va analiza dacă să se renunțe sau nu la clacă. *Seigneurie française*, pp. 116-117.

187. Jones și Woolf, *Agrarian Change and Economic Development*, p. 4.

188. Marx, *German Ideology*, p. 51.

189. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 300.

190. Braudel și Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Storiche*, IV, pp. 241-242.

191. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 306. „Acești indispensabili imigranți nu sînt întotdeauna oameni disperați sau de calitate mediocră. De multe ori ei aduc tehnici noi, nu mai puțin necesare decât persoana lor, vieții urbane. Evreii izgoniți din pricina religiei, și nu a sărăciei lor, au jucat un rol excepțional în aceste transferuri de tehnică.“

192. Vezi Phelps-Brown și Hopkins, *Economica* XXVI, p. 294. Diferențele comparative între diverse clase urbane în privința stilurilor de viață s-ar putea să nu fi fost asemănătoare cu cele din Europa contemporană. O sugestie referitoare la ele poate fi obținută dintr-un studiu a 3096 gospodării (circa 12 000 persoane) efectuat în Malaga la 1559. Acest studiu dezvăluie o diviziune clasială după cum urmează: înstăriți (*razonables*), nu în mod necesar bogati, 10%; oameni mărunți (*pequeños*), 70%; oameni săraci (*pobres*), 20%. Ar scoate, oare, la iveală o anchetă privind Malaga ori Parisul secolului al XX-lea ceva cu totul diferit de aceasta? Ancheta este citată de Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 413.

193. „În regiunea de la răsărit de Elba a Germaniei, de la Lusatia prin Brandenburg pînă la Mecklenburg – deci într-o arie unde în ciuda unei îndelungi dominații germane (ori a unor prinți germanizați) elementul slav era încă puternic, mai ales în zona rurală – se observă că în acea perioadă, adică la începutul secolului al XIV-lea, dar în special în secolul al XV-lea și în prima jumătate a celui de-al XVI-lea, au început să se manifeste în orașe, în mod tipic, restricții în raport cu primirea slavilor în breslele meșteșugărești. Astfel, pe lângă discriminările întemeiate pe naționalitate, observăm altele care sînt «social» dirijate împotriva populației slave. Acest fenomen este prilejuit de tendințele puternice ale acesteia din urmă de a emigra spre orașe.” Kazimierz Tyminiecki, „Le servage en Pologne et dans les pays limitrophes au moyen âge”, *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Academia Poloneză de Științe, Institutul de Istorie, Varșovia, 1955, p. 25.

194. Într-un anume sens, din punctul de vedere al burgheziei urbane, aristocratul amestecat în afaceri poate fi considerat pur și simplu un „comerciant străin”. Vezi analiza lui Fitz Redlich: „Multitudinea de reglementări restrictive și de coduri de sancțiuni [împotriva intrării aristocraților în comerț] par să fi fost elaborate și să-și fi avut punctul de origine la o dată destul de tîrzie, cam pe la 1600... De fapt, se pare că restricțiile s-au referit mai curînd la ocupațiile fiilor mai tineri decît la activitățile fiilor moștenitori... În foarte multe cazuri restricțiile cu privire la implicarea nobililor în afaceri au fost adoptate pentru a proteja comerțianții orașelor amenințați de competiția nobililor, și nu pentru că aceste activități ar fi fost considerate improprii pentru nobili... Prohibițiile par să se fi referit, în general, la negoțul cu amănuntul și la meșteșugari; ele au lăsat loc, întotdeauna, pentru ceea ce vom numi activități antreprenoriale în agricultură, în industria de mare amploare... și, în multe cazuri, și în comerțul peste mări.” „European Aristocracy and Economic Development”, *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, dec. 1953, p. 83.

195. Dobb, *Studies*, p. 95. Translația de la „colonialismul urban” la „colonialismul național” poate fi considerată, în acest caz, drept un pas natural, o dată ce tehnologia determinase dilatarea dimensiunilor a ceea ce Frederic Lane numește „monopolul natural” al forței: „În mai toată

Europa medievală, guvernarea unui teritoriu mai mare decât o provincie atrăgea după sine dezavantajul întinderii. Dimpotrivă, în secolul al XVII-lea devenise aproape imposibil pentru o guvernare să-și mențină chiar monopolul unei singure provincii în raport cu outsiderii dacă armata sa nu era suficient de puternică pentru a cuceri un regat național. Mărimea monopolurilor naturale s-a schimbat, perioadele în care s-au instituit noile monopoluri naturale în conformitate cu noile tehnici au fost perioade concurențiale, cu un nivel mai înalt al costurilor protecției. În epoca noastră, a armelor nucleare, poate că nu există monopol natural mai mic decât acela la scara întregii lumi." „Economic Consequences of Organized Violence", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 415-416, nota de subsol 4.

196. Henri Sée, *Modern Capitalism*, Adelphi Co., New York, 1928, p. 41. În mod similar Dobb susține: „În interior piața se dezvoltă [în Anglia], nu numai prin creșterea orașelor și multiplicarea piețelor urbane, dar și prin pătrunderea sporită a economiei bănești în domeniul feudal o dată cu creșterea muncii angajate și cu arendarea domeniului pentru o rentă în bani. Totuși, comerțul străin a fost cel care a furnizat cele mai mari ocazii pentru o dezvoltare comercială rapidă, și tocmai în această sferă au fost strânse cele mai impresionante averi." *Studies*, p. 129.

Lenin arată și el rolul esențial al comerțului internațional în dezvoltarea capitalismului național: „Nevoia de piață externă a unei țări capitaliste nu este deloc generată de către legea realizării produsului social (și a plusvalorii în particular) ci, în primul rând, de faptul că în realitate capitalismul apare numai ca un rezultat al unei circulații largite de mărfuri, care transcende limitele statului. Este deci imposibil să concepi o națiune capitalistă fără comerț exterior și nici nu există o asemenea națiune." V.I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1956, p. 44.

Faptul că François Mauro poate afirma că tocmai „capitalismul comercial este cel care a caracterizat civilizația occidentală între 1500 și 1800, între Renaștere și Revoluția industrială" se datorează tocmai acestui primat al comerțului internațional. „Towards an 'International Model': European Overseas Expansion Between 1500-1800", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-2.

197. Chamu, *L'expansion européenne*, p. 311.

198. „Tocmai lipsa dezvoltării pieței – inabilitatea producătorilor de a efectua un schimb al produselor la o scară mai mare decât cea locală – a reprezentat pentru capitalul comercial o ocazie de aur... Atâta vreme cât aceste condiții primitive s-au perpetuat, au persistat și șansele acestui câștig excepțional ale celor care aveau mijloacele de a le exploata; și a fost cât se poate de normal ca tocmai perpetuarea unor atare condiții, și nu îndepărtarea lor, să devină politica conștientă a capitalului comercial." Dobb, *Studies*, p. 89.

199. „Sistemul plantațiilor de trestie de zahăr care a existat [în São Tomé] a fost strâns legat de comerțul internațional la scară mare, la care au luat parte mai întâi marile companii din Anvers și apoi cele din

Amsterdam. În aceste centre ale vieții economice au fost înființate numeroase fabrici de zahăr care au funcționat în secolul al XVI-lea grație livrărilor în creștere de melasă din São Tomé. Trebuie să observăm că, în ciuda rolului foarte activ al comercianților portughezi în exportul de zahăr din insulă, procesul prelucrării n-a fost luat asupra sa de către Portugalia a cărei economie era slabă, ci de țările economic înfloritoare în acel moment, care aveau importante resurse de capital, o forță de muncă liberă și calificată, adică, țări aflate deja pe drumul dezvoltării." Marian Malowist, „Les débuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes”, *Africana Bulletin*, nr. 10, 1969, p. 29.

200. „Acesta a fost un sistem de cumpărare a bunurilor plătind în avans pentru ofertele care urmau a fi livrate... Se știe că timp de 250 de ani negustorii hanseatici din Bergen au reușit prin intermediul acestei metode să păstreze în mâinile lor aproape întregul comerț de pește și blănuri din nordul Norvegiei. Negustorii hanseatici controlau pescarii din nordul Norvegiei printr-o dependență directă, făcându-le plăți în avans. În același timp aceasta le-a permis să-i elimine pentru multă vreme din acest comerț pe burghezii norvegieni.” Marian Malowist, „A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries”, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences*, Academia Poloneză de Științe, Institutul de Istorie, Varșovia, 1960, p. 103.

201. *Ibid.*, p. 104.

202. *Ibid.*, p. 114.

203. Vezi Dobb, *Studies*, p. 71.

204. „Înainte de producția capitaliste, adică în Evul Mediu, era răspândit, în general, sistemul micii industrii, bazat pe proprietatea privată a lucrătorilor asupra mijloacelor lor de producție; în zonele rurale, agricultura micii țărâni, liberă sau aservită; în orașe, meșteșugurile organizate în bresle... Concentrarea acestor mijloace de producție limitate și dispersate, multiplicarea și preschimbarea lor în puternice pîrghii ale producției din zilele noastre – acesta a fost desigur rolul istoric al producției capitaliste și al susținătorului acesteia, burghezia.” F. Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, International Publishers, New York, 1953, p. 28.

205. „În Anglia, în Țările de Jos, în sudul Germaniei și în Italia exact în secolele al XIV-lea și al XV-lea... găsim o dezvoltare foarte vizibilă a industriei textile rurale. Țăranii se angajează în ea în numele antreprenorilor care locuiesc în orașe sau, uneori, pe cont propriu. Mi se pare că tocmai faptul acesta dovedește că agricultura nu era suficientă pentru a le oferi mijloace de subsistență... Într-adevăr, în vreme ce în Flandra, Brabant și Toscana putem observa un declin progresiv al producției articolelor de lux în cursul acestei perioade, în Flandra chiar, în Hainault, în Olanda, în Anglia, sudul Germaniei și în unele părți ale Italiei se dezvoltă un nou tip al producției de textile în micile orașe și în zonele rurale. Aceste textile nu erau de cea mai bună calitate, dar erau mai ieftine și deci accesibile nobilimii săracite și altor consumatori mai

putin înstăriți... În cursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea, atât în cadrul industriei cât și al comerțului la mare distanță, rolul articolelor de folosință curentă a devenit din ce în ce mai important în raport cu cele de lux." M. Malowist, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, p. 178.

Vezi Marx: „Formele istorice originale în care apare capitalul, întâi sporadic sau *local*, *alături* de vechile moduri de producție dar acționând în direcția dezagregării lor, întemeiază *manufactura* în sensul propriu al cuvântului (nu încă fabrică). Aceasta se naște acolo unde există o producție de masă pentru export – deci pe *baza unui comerț maritim și pe uscat pe scard mare* și în centrele unui atare comerț, precum orașele italiene, Constantinopol, orașele flamande, olandeze, unele spaniole precum Barcelona etc. Manufactura nu încorporează inițial așa-numitele *meserii urbane*, ci *ocupațiile rurale auxiliare*, torsul, țesutul, tipuri de munci care cer calificarea cea mai scăzută și o pregătire tehnică redusă. Lăsând deoparte acele mari centre comerciale în care găsim baza unei piețe de *export*, și unde producția este în *mod spontan* (prin legile ei interne) orientată spre valoare de schimb – adică manufacturi direct legate de porturi, inclusiv de industria navală etc., manufacturile nu se localizează întâi în orașe ci în arii rurale, în satele fără bresle etc. Ocupațiile rurale auxiliare oferă o bază largită manufacturilor, pe când practicarea unor meșteșuguri urbane ca industrii de fabrică cer un grad ridicat de progres al producției. Asemenea ramuri ale producției precum sticlăria, fabricile de metal, fierăstraiele mecanice etc., care de la început cer o mai mare concentrare de putere de muncă, utilizează mai multă putere naturală, cer atât o producție de masă cât și o concentrare a mijloacelor de producție etc. Și acestea recurg la manufactură. La fel, fabricile de hârtie etc.” *Pre-Capitalist Economic Formations*, p. 116.

206. „Se poate postula în mod rezonabil o oarecare asociere între elanul demografic și presiunea asupra pământului în secolul al XVI-lea, pe de o parte, și avântul industriei tricotajului manual în văile din Yorkshire.” Thirsk, *Essays in Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, p. 88.

207. „Când capitaliștii industriali, dornici să producă textile ieftine destinate vânzării, au încercat să producă asemenea materiale în propriile lor orașe au constatat că nu li se permitea s-o facă. Astfel ei și-au transferat progresiv activitățile spre lucrătorii rurali. Dacă și acest lucru era interzis de către breslele orășenești și de către guverne, își transferau industria chiar și în alte țări. «Țările» pe Continent nu erau chiar așa de numeroase.” Robert L. Reynolds, *Europe Emerges*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967, p. 399.

208. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 399.

209. „Eu cred că, pentru fiecare perioadă în care istoria noastră economică poate fi divizată există o clasă de capitaliști distinctă și separată. Cu alte cuvinte, grupul capitaliștilor unei epoci date nu provine din grupul de capitaliști ai epocii precedente. La fiecare

schimbare în organizarea economică găsim și o ruptură a continuității. Este ca și cum capitaliștii care, pînă atunci, fuseseră activi, recunosc că sînt incapabili să se adapteze condițiilor care sînt reclamate de nevoi pînă atunci necunoscute și care cer metode pînă atunci nefolosite. Ei ies din luptă și devin un fel de aristocrație care, dacă joacă din nou un rol în cursul afacerilor, o face numai într-un mod pasiv." Henri Pirenne, *American Historical Review*, XIX, 3, apr. 1914, pp. 494-495.

210. Pierre Vilar, *Actes du Colloque de la Renaissance*, p. 50.

211. Chiar J.G. Gould, un sceptic în privința acestei ipoteze, recunoaște totuși că a existat „un foarte brusc declin al venitului real al lucrătorului salariat". Vezi „The Price Revolution Reconsidered", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, 1964, p. 265. Vezi și Dobb: „Cîștigurile remarcabile ale capitalului comercial în secolele al XIV-lea și al XV-lea, deși fruct al monopolului, erau realizate prin excluderea masei producătorilor de la beneficiile unui comerț al cărui volum era în creștere, mai degrabă decît printr-o scădere reală a nivelului general de viață. Cu alte cuvinte, profiturile abundente ale noii clase comerciale și-au datorat sursa unei reduceri relative a venitului producătorilor, mai degrabă decît uneia absolute. Dar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (și probabil și în secolul al XVII-lea, cel puțin în cursul primei sale jumătăți) există dovezi că n-a mai fost aceeași situație". *Studies*, pp. 119-120.

212. Pentru Gould, acest factor a fost foarte important: „Se recunoaște larg astăzi că pe la mijlocul secolului al XX-lea, impactul creșterii prețurilor asupra profiturilor industriale s-a datorat mai puțin vreunui decalaj al salariului față de prețuri – în majoritatea cazurilor n-a existat un asemenea decalaj – cît decalajului costurilor capitalului în raport cu prețurile... O parte – una crescătoare – a profitului real este o depreciere neînsușită care va fi folosită, într-un fel, atunci cînd mașina va trebui înlocuită. Ziua socotelilor vine în cele din urmă. Dar dacă viața mașinii sau instalațiilor este lungă – și acesta a fost cazul cu o parte foarte substanțială a capitalului fix din perioadele Tudorilor și Stuartilor: roți hidraulice, dispozitive simple de obținere a sării prin evaporare, cuptoare și altele – atunci rata înaltă a profitului *aparent* e posibil să fi fost larg răspîndită în acele secole." *Ibid.*, p. 264.

213. Vezi Mauro, *Le XVIe siècle européen*, p. 298.

214. Nef, *Conquest of Material World*, p. 116.

215. Ernesto Laclau, „Feudalism & Capitalism in Latin America", *New Left Review*, nr. 67, mai-iunie 1971, p. 25.

216. *Ibid.*, p. 30.

217. *Ibid.*

218. Talcott Parsons susține că dezvoltarea originală a industrialismului a trebuit să îmbrăce forma capitalismului, adică un sistem în care existau „înfrînări instituționale ale exercitării puterii politice și care, *independent* de structura politică, puteau furniza impulsul specific dezvoltării economice." *Structure and Process in Modern Societies*, Free Press, New York, 1960, pp. 101-102.

Motivul este, în opinia lui Parsons, că: „Influența politică ca atare, ori pare a fi orientată spre «interese constitutive» de durată relativ scurtă, ori, alternativ, are tendința să cadă repede într-o stereotipie tradițională. Acestea par a fi motivele pentru care Weber vorbește despre influența «economic irațională» a intereselor politice [p. 107]”. Acesta este un raționament plauzibil dar nu pare a se conjuga cu faptele empirice după care rolul statului în dezvoltarea capitalistă a fost constant în decursul întregii istorii moderne. Parsons scapă din vedere componenta geografică esențială a diferențierii structurale, și anume faptul că activitatea economică avea loc în interiorul unei economii mondiale, în vreme ce autoritatea liderilor politici, dacă nu și puterea lor, era limitată la arii mai mici decât acelea închise în rulajul unei întreprinderi economice. Tocmai această disparitate structurală crucială le-a dat capitaliștilor acea libertate absolută de acțiune.

219. K. Berrill, „International Trade and the Rate of Economic Growth”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, 1966, p. 352.

220. A. Rupert Hall, „Scientific Method and the Progress of Technique”, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich și C.H. Wilson ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 100.

221. „Deschiderea unei frontiere pe țărmul îndepărtat al Atlanticului a creat de aici înainte noi ocazii și un climat de gândire care a încurajat încrederea în posibilitățile succesului. Ocaziile au existat; dar tot astfel au existat și indivizii care erau gata și capabili să se folosească de ele... America e posibil să și fi grăbit tempo-ul avansului Europei. Este chiar posibil ca avansul să nu se fi produs fără America. Dar dacă este acceptată o asemenea afirmație extremă, ar fi încă mai înțelept să ne amintim avertismentul lui Braudel: «L'Amérique ne commande pas seule». America nu conduce singură.” D.H. Elliott, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, p. 78.

222. Braudel, în *Chapters*, p. 268.

223. Braudel și Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 243.

224. „Factorul motor principal care a abolit ordinea feudală a producției și a proprietății și care determină într-un chip cât se poate de natural formarea societății capitaliste trebuie găsit în dezvoltarea unei producții mici și de mărfuri (mica burghezie și țăranii independenți ca producători de mărfuri) și, în consecință, în «polarizarea» lor economică între capitaliștii industriali și lucrătorii salariați privați de pământul lor și obligați să-și vândă munca. Acest tip de evoluție capitalistă, credem noi, trebuie să fie clasic și caracteristic în principal istoriei economice a Europei apusene.” „On the 'Transition' from Feudalism to the Bourgeois Revolution”, *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140, 1955, pp. 149-150.

225. „Dl. Dobb... identifică drept fir conducător (*fil conducteur*) al istoriei economice «variațiile forței de muncă disponibile»; acesta ar fi

desigur un fenomen interesant de studiat, dar autorul.. neglijează aproape complet un alt fir, mișcările de lungă durată ale prețurilor ; ...el nu ia în considerare posibilitatea de a combina cele două abordări.“ Jean Néré, „Le développement du capitalisme“, *Revue historique*, CCIII, ian.-martie 1950, p. 68.

226. „Fiecare fluctuație economică, chiar când e decisivă, sau violentă ori creativă, rămîne totuși un accident într-o istorie «structurală» de lungă durată – dezvoltarea capitalismului – care prin chiar natura ei transcende accidentele.“. Braudel și Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 450.

227. „Deși ne întâlnim cu primele semne ale producției capitaliste încă în secolele al XIV-lea și al XV-lea, în cîteva orașe ale ariei mediteraneene, era capitalistă datează din secolul al XVI-lea.“. Marx, *Capital*, I, Cap. XXVI, p. 715.

228. Braudel, în *Chapters*, p. 285.

Marele Duce fortifică portul Livorno, gravură de Jacques Callot din colecția Viața lui Ferdinand I de Medici. Ferdinand a fost Mare Duce al Toscanei între 1587-1609. Gravura a fost realizată în perioada 1614-1620.

Capitolul III

MONARHIA ABSOLUTĂ ȘI STATISMUL

Este evident că afirmarea monarhiei absolute în Europa Occidentală coincide în timp cu nașterea economiei europene. Este însă faptul acesta cauză ori consecință? Dovezi semnificative pot fi aduse pentru ambele ipoteze. Pe de o parte, dacă n-ar fi fost expansiunea comerțului și nașterea agriculturii capitaliste, cu greu s-ar fi constituit baza economică pentru finanțarea unor structuri de stat birocratice dezvoltate¹. Dar, pe de altă parte, structurile statale erau ele însele un pivot economic major al noului sistem capitalist (ca să nu mai spunem că erau garantul său politic). Așa cum arată Braudel, „Fie că au vrut, fie că n-au vrut, statele au fost cei mai mari antreprenori ai secolului”². Mai mult chiar, ele erau principalii clienți ai comercianților³.

Există câteva controverse în legătură cu rolul statului în întreprinderea capitalistă. O primă categorie de argumente se referă la amploarea sa, a doua categorie se referă la impactul său economic, iar cea de-a treia, pe care o vom discuta mai târziu, se referă la conținutul său de clasă. În primul rând, deși există un dezacord considerabil în legătură cu măsura implicării statului în economia mondială a secolului al XIX-lea, pare a exista un consens larg că în perioadele timpurii ale sistemului mondial modern, începînd cel puțin cu secolul al XVI-lea și durînd pînă cel puțin în secolul al XVIII-lea, statele erau agenți economici centrali în economia mondială europeană.

Dar dacă majoritatea este de acord că statele au jucat acest rol, unii consideră că acest rol a fost indezirabil și

inutil. De exemplu, Schumpeter, consecvent în credința sa în eficiența superioară și pe termen lung a întreprinderii private, se îndoiește că statul a fost benefic pentru afaceri în calitate de cumpărător de bunuri ori de credite. El arată că este „o eroare nescuzabilă să crezi că în absența extravagantei curților n-ar fi putut exista bunuri echivalente produse de țărani și burghezie de la care să se preleve venituri corespunzătoare”⁴. Nescuzabilă poate, dar eroare e posibil să nu fie. De ce n-ar fi de conceput că pentru a-și acoperi impozitele, un țaran produce un surplus pe care altfel ar putea fie să-l consume, fie să nu-l producă? Într-adevăr, presupune Schumpeter că în secolul al XVI-lea țărani Europei erau integral orientați către o piață comercială?

Cît despre teza după care cheltuielile curții ar fi fost vitale pentru crearea creditului, Schumpeter are două răspunsuri. Unul este că orice beneficiu obținut prin dezvoltarea unui „mecanism de generare a creditului” trebuie să fie raportat la „ansamblul pierderilor și al paralizării activității economice provocate atît de către metodele de creștere a veniturilor cît și de destinația utilizării acestora”⁵. Aceasta implică un extraordinar argument contrafaptic a cărui validitate poate fi amendată numai în raport cu întreaga argumentație a acestei cărți. Punctul de vedere expus aici va fi acela, conform căruia, dezvoltarea statelor puternice în ariile centrale ale lumii europene a fost o componentă esențială a dezvoltării capitalismului modern. Al doilea răspuns al lui Schumpeter este că contrapartea împrumuturilor către curte reprezintă privilegii economice care erau cel mai probabil nesănătoase din punct de vedere economic din perspectiva intereselor unei comunități mai largi⁶. Acest lucru este, fără îndoială, adevărat, dar pentru mine el pare a fi o descriere a esenței capitalismului, nu o distorsiune accidentală a operațiilor sale, reprezentînd deci o aserțiune care, în fapt, furnizează o bună parte a contracarării precedentei aserțiuni a lui Schumpeter.

Am trecut deja în revistă diversele aspecte ale crizei economice din secolele al XIV-lea și al XV-lea care au contribuit la o înceată dar constantă creștere a birocrățiilor statale. Am menționat de asemenea evoluția tehnologiei militare care făcea din cavalerul medieval o figură desuetă, perimată și prin aceasta întărea brațul autorității centrale care putea controla un mare număr de

infanteriști. Principalul obiectiv politic al monarhilor a fost restaurarea ordinii, o premisă a revirimentului economic. În rezumarea succintă a lui Genicot, „dezvăluind efectele negative ale prăbușirii autorității, vremurile de criză au evidențiat oportunitatea centralizării”⁷.

De ce însă a trebuit ca asemenea regimuri politice să se ivească exact în această perioadă? Un răspuns constă în a face referire la fenomenele centrifugale ale noilor state, un argument adesea folosit în legătură cu noile state din secolul al XX-lea⁸. Impulsul inițial al „restauratorilor de ordine” din secolul al XV-lea a izvorât din „criza feudalismului”. Presiunea economică asupra seniorilor a condus la o sporită exploatare a țăranilor și în consecință la răscoalele țăărănești. Ea a condus însă și la războiul intern dintre nobili. Nobilimea slăbită a privit spre rege ca spre forța în stare să-i apere de amenințările unei și mai mari dezordini. Monarhii au profitat de împrejurări pentru a-și consolida propria avere și putere în raport cu nobilimea. Acesta a fost prețul asigurării securității acesteia, ceea ce Frederic Lane a numit „renta de protecție” și care, ne reamintește el, a reprezentat în acea perioadă o „sursă majoră de averi acumulate prin comerț și totodată o sursă mai importantă de profituri... decât superioritatea în privința tehnicii industriale ori în privința organizării industriale”⁹.

Desigur, succesul regelui n-a depins pur și simplu de ocazii ci de presiunile la care era supus. Eisenstadt susține că ceea ce numește el „politici birocratice” se nasc atunci când „conducătorii politici nu se pot baza pe facilitățile disponibile prin propriile lor resurse (e.g. domeniile regale), sau ca urmare a unor obligații indiscutabile din partea altor grupuri...”¹⁰. Au fost însă vreodată obligațiile indiscutabile? Cît despre disponibilitatea resurselor, faptul că resursele personale ale regilor erau insuficiente în raport cu obiectivele lor era în funcție de niște obiective mai ambițioase. Trebuie atunci să examinăm acele presiuni care împingeau pe un conducător să urmărească implementarea unor obiective mai ambițioase.

O sugestie ne oferă Archibald Lewis, care leagă acest fapt de disponibilitatea pământului: „Cînd... suveranul a distribuit întregul pămînt nefolosit, nemairămînîndu-i nimic, a fost nevoit să inițieze un

sistem de impozite – luîndu-și înapoi, într-o altă formă, averea pe care anterior o dăruise poporului său¹¹. Această necesitate a unui sistem național de impozite n-a condus imediat la „absolutism”. Suveranul a trebuit, mai curînd, să creeze parlamente pentru a obține ajutorul nobilimii în cadrul procesului de impunere, dar numai „pînă cînd guvernării s-au simțit destul de puternici pentru a se dispensa de asemenea ajutor”¹². Dobb are o părere diferită. El interpretează presiunea asupra regelui ca provenind nu dinspre criza de pămînt cît din „insuficiența muncii”. Creșterea aparatului de stat i-a slujit pentru a promova „controlul asupra pieței forței de muncă”¹³.

Din această analiză s-ar putea trage concluzia că, dacă crizele economice ar fi condus la o mai mare putere concentrată în mîna monarhilor, expansiunea economică a secolului al XVI-lea ar fi avut un efect invers. Într-o anumită măsură, cum o să vedem, acest lucru a fost adevărat. „Primul” secol, al XVI-lea, a fost era eforturilor imperiale, nu a statelor puternice, așa cum vom arata în capitolul următor. Numai după „eșecul imperiului”, despre care vom vorbi atunci, statele puternice s-au situat din nou pe primul loc; într-adevăr, numai secolul al XVIII-lea va fi acela pe care istoricii îl vor considera „epoca absolutismului”¹⁴.

În realitate, însă, în ciuda fluctuațiilor curbei, ne confruntăm cu o creștere seculară a puterii statului în tot cursul erei moderne. Economia mondială capitalistă pare a fi cerut și facilitat acest proces secular de creștere a controlului intern și a centralizării, cel puțin în cadrul statelor din centrul sistemului.

Cum au procedat monarhii, care erau administratorii aparatului de stat în secolul al XVI-lea, spre a-și consolida poziția? Ei au folosit patru mecanisme majore: birocratizarea, monopolizarea forței, crearea legitimității și omogenizarea populației supuse autorității lor. Le vom examina pe fiecare pe rînd.

Dacă regele devenea tot mai puternic, aceasta s-a datorat, neîndoielnic, faptului că el a dobîndit un nou mecanism spre folosință, un corp de funcționari permanenți și dependenți¹⁵. Desigur, în această privință, Europa a ajuns din urmă China. În consecință, noi știm că o structură de stat birocratică este ea singură insuficientă pentru a demarca marile schimbări ale secolului al

XVI-lea, cu atât mai puțin pentru a le determina. Totuși, dezvoltarea unei birocrății statale a fost crucială, deoarece urma să modifice fundamental regulile jocului politic, asigurând că de aici înainte deciziile de politică economică nu mai puteau fi elaborate ușor fără implicarea aparatului de stat. Aceasta însemna că energia oamenilor din orice strat social trebuia să se orienteze, într-o pondere semnificativă, către cucerirea puterii politice. Ca să fim exacti, în această epocă încă vorbim despre o birocrăție relativ redusă, desigur, în comparație cu Europa contemporană¹⁶. Dar diferența de mărime și structură în comparație cu Evul Mediu târziu a reprezentat totuși un salt calitativ.

Cum își atrăgea regele de partea lui acești oameni? Îi cumpăra. Problema regelui nu era aceea că n-avea cadre. Existau persoane care îndeplineau funcții militare și administrative în regat, dar ei, în marea lor majoritate, nu fuseseră anterior *dependenți* de el, și în consecință nu erau legați să-i ducă la îndeplinire dispozițiile în raport cu presiunea contrară derivând din propriile lor interese ori din cele ale apropiatilor și ale familiilor lor. De obicei, regele se orienta spre persoane, de „origine modestă”¹⁷ pentru a face din ei un personal plătit cu ocupație permanentă. Instituția principală care făcea posibil acest lucru a ajuns a fi cunoscută ca „venalitatea funcției”. În contrast cu birocrățiile bazate pe o normă a dezinteresului financiar și pe recrutare universalistă, aceste forme marchează desigur puterea *limitată* a regelui și întăresc probabilitatea ca venitul statului să fie deviat către plățile sporite ale acestei birocrății venale. Dar, în contrast cu sistemul feudal precedent, venalitatea a făcut posibilă supremația relativă a sistemului de stat. Așa cum afirmă Hartung și Mousnier, „în ciuda aparențelor, venalitatea funcțiilor a fost în majoritatea cazurilor favorabilă monarhiei absolute”¹⁸.

Regele trebuia să facă o alegere politică între alternativele realiste. Pentru a institui o birocrăție rațională, statul avea nevoie de o altă sursă sigură de fonduri importante decât aceea pe care i-ar aduce-o aparatul birocratic. K.W. Swart sugerează că ceea ce le lipsea monarhilor în secolul al XVI-lea, spre deosebire de guvernările de mai târziu, era posibilitatea de a „contracta împrumuturi fără a alocă o parte specială din veniturile lor ca garanție pentru dobândă”¹⁹. Ei au fost prinși într-un

cerc vicios deoarece, pentru a obține această posibilitate, au fost nevoiți să creeze mai întâi un aparat de stat mai puternic. Venalitatea funcției avea calitatea de a furniza atât un venit imediat (vînzarea funcției), cît și unul personal. Desigur, aceasta a mers apoi mîna în mîna cu dezvoltarea unei corporații de funcționari venali cu propriul ei interes²⁰. În consecință, venalitatea creează un „cerc vicios“, așa cum subliniază Richard Ehrenberg, în care o birocrație sporită consumă venituri și creează datorii, conducînd la nevoi fiscale și mai mari din partea statului²¹. Toată abilitatea consta în a transforma cercul într-o spirală ascendentă în care birocrația era suficient de eficientă în a stoarce populația de un surplus mai mare decît costurile menținerii aparatului. Unele state au reușit acest lucru. Altele nu. Factorul distinctiv crucial va fi rolul lor în cadrul economiei mondiale. Spirala ascendentă a funcționat cam în felul următor: avantajul temporar realizat de rege în Evul Mediu tîrziu ca urmare a constrîngerii economice asupra nobilimii a creat fondurile care i-au permis să înceapă să-și „cumpere“ o birocrație. Aceasta, la rîndul ei, i-a permis totodată să taxeze mai mult și să împrumute mai mult. În acele arii ale economiei mondiale în care transformarea economică era de așa natură încît garanta însușirea unei părți disproporționate a surplusului mondial, statelor le era mai la îndemînă să perceapă impozite și să împrumute. Un simplu reflex al încrederii în viitor a acelor elemente posesoare de bani. Statele foloseau aceste venituri mărite pentru a-și spori puterea coercitivă, care la rîndul ei intensifica ceea ce ar putea fi denumit „încrederea în potențialul coercitiv“ al statului.

Aceasta a creat posibilitatea aparițiilor datoriilor naționale, adică a bugetelor de stat deficitare. Datoriile naționale au fost necunoscute în lumea veche, și imposibile în Evul Mediu, din cauza slăbiciunii guvernelor centrale și a nesiguranței succesiunii. Abia cu regimul lui Francisc I în Franța în secolul al XVI-lea ne înfîlmim pentru prima oară cu acest fenomen economic²². Căci datoriile naționale pot să existe numai cînd statul poate forța populația sa fie de acord să amîne cererea pentru rambursarea lor, ori în momentele scadente, să refuze plata lor, forțînd în același timp grupurile să îi împrumute excesul aflat în circulație, fie în bani peșin, fie prin diverse bunuri de tranzacție. Fenomenul ține de

impulsul spre asigurarea veniturilor crescînde ale Coroanei. Coroana avea nevoie de bani cu care să-și construiască aparatul de stat și avea destul aparat de stat pentru a obține banii. Sistemul folosit nu era încă mercantilism, o politică al cărei scop era întărirea pe termen lung a bazei de impozitare a statului, ci mai degrabă „fiscalism“, pentru a folosi expresia lui Martin Wolfe²³, o politică a cărei țintă era sporirea venitului imediat al statului. Totuși, în acel moment, *lipsa* unui aparat financiar serios al statului era încă izbitoră, „un alt semn de slăbiciune“, cum îl numește Braudel, a statului în secolul al XVI-lea, comparativ cu statele de mai târziu²⁴. Totuși, slăbiciunea Statului ca manipulator financiar nu diminuează faptul că datoriile naționale au reflectat interesele autonome în creștere ale statelor ca agenți economici, însă ca actori cu o deosebită abilitate de a-și urmări scopurile lor economice.

Pcate cea mai importantă utilizare a surplusului de bani, după ce s-a scăzut costul aparatului administrativ folosit pentru colectarea lui, a fost în crearea unor armate regulate. Din nou, modul în care statele și-au procurat inițial personalul a fost să și-l cumpere. Contraponderea birocrățiilor „venali“ au fost soldații „mercenari“.

Cine însă putea fi cumpărat? Nu chiar oricine, întrucît a fi un mercenar era o ocupație periculoasă, chiar dacă uneori recompensatorie. Aceasta nu era o ocupație de ales, în general vorbind. Cei care o puteau face mai bine o făceau cu zel. Era deci o ocupație a cărei recrutare se făcea în tot spațiul social și geografic, parte integrantă a noii diviziuni europene a muncii.

Creșterea populației în Europa occidentală a condus, cum am arătat deja, la fenomenul de „vagabondaj“. Pretutindeni s-a produs o creștere a „lumpenproletariatului“. Aceștia erau o amenințare pentru noua ordine a noilor state încă neconsolidată. Incorporarea unora dintre ei în armate servea unor funcții multiple. Ea furniza ocupații pentru unii și implica folosirea lor pentru a-i suprima pe ceilalți²⁵. În același timp oferea regelui noi arme pentru controlul seniorilor, dar, de asemenea, și pentru a-l sprijini. V.G. Kiernan a indicat cîți mercenari proveneau din colțurile „mai puțin dezvoltate“ ale Europei occidentale: din Gasconia, Picardia, Bretagne, Țara Galilor, Corsica, Sardinia, Dalmația. „Cu toate acestea, un număr considerabil al

acestor baze de recrutare erau situate în regiuni montane aflate în zone marginale ale Europei locuite de populații străine precum celfii sau bascii²⁶. Și, se pare, în primul rînd din Elveția²⁷.

Kiernan susține că acest model de recrutare nu numai că a fost responsabil pentru controlul exploziei sociale a secolului al XVI-lea²⁸: el a avut de asemenea un impact secundar mai subtil, deși tot atât de important, dacă ne amintim că, în termenii noștri, avem de-a face cu o economie mondială:

“Rezervoarele recrutării de mercenari au rămas politicește stagnante, comparativ cu vecinii lor, cam cum au fost pentru o lungă vreme Nepalul și Punjab-ul, două mari baze de recrutare pentru armata britanică. Pentru Elveția, cele trei secole de simbioză cu despotica Franță au avut consecințe negative. Politicile cantonale au fost corupte prin recompensele primite pentru autorizarea exportului de soldați, și cercurile de patricieni și-au sporit puterea pe socoteala stărilor de jos... Așa cum Alfieri urma să remarce cu amarăciune, acești oameni liberi ai colinelor au devenit principalii cîini de pază ai tiraniei. Istoria europeană ar fi putut să ia o orientare diferită dacă elvețienii ar fi fost tot atât de revoluționari în 1524, cînd a avut loc Războiul țărănesc, precum fuseseră cu cincizeci de ani mai devreme”²⁹.

În multe cazuri mercenarii nici nu erau recrutați direct de către stat. Aparatul existent nu permitea acest lucru. Statele mai degrabă încheiau contracte cu „antreprenorii militari” în cautare de profit. Redlich se îndoiește că acesta a fost un mijloc optim de acumulare a capitalului întrucît, dacă veniturile lor erau „extraordinar de mari... în mod tipic, cheltuielile lor erau și ele uriașe”³⁰. Însă acest aspect este încă un element informațional în legătură cu modul în care construirea statului a influențat afirmarea capitalismului. Pe termen scurt, cel puțin, „într-o societate în care se manifesta o subutilizare cronică a resurselor, cheltuielile militare sporite au stimulat adesea la rîndul lor alte tipuri de activități, astfel că volumul surplusului a crescut în perioadele de război”³¹. Dar întreprinderea militară implica mai mult decît comerțul și producția, sistemul fiind generator de credite. Pentru că nu numai prinții au

luat împrumuturi de la bancheri; tot astfel au procedat și antreprenorii militari, al căror capital era furnizat de către mari bancheri comerciali precum Fuggers. Acest lucru rămîne valabil pînă la Războiul de 30 de ani³². În plus, armatele de mercenari n-au oferit numai ocupații pent u săraci și ocazii antreprenoriale. Armatele trebuiau hrănite. Ca urmare, comercianții de alimente însoțeau armatele pe cîmpul de bătaie, slujind totodată ca intermediari pentru prăzile de război³³. Elan Everitt susține că acest comerț pentru aprovizionarea armatei a fost un stimul major al specializării regionale în cultivarea cerealelor în Anglia Tudorilor³⁴ și că a stimulat chiar exportul³⁵. Aceasta este cu atît mai mult plauzibil dacă luăm în considerare faptul că statele s-au considerat răspunzătoare de asigurarea cu hrană suficientă a birocrațiilor lor în creștere³⁶. Expansiunea capitalismului a ajuns astfel să slujească nevoilor imediate ale statului.

Și în acest caz, ca și în cel al biroc ației civile, monarhul se afla într-o dilemă. Antreprenorul militar era un auxiliar necesar în drumul monarhului spre putere. El, de asemenea, absorbea o bună parte a surplusului. Fără îndoială, antreprenorul militar era un agent de mai mare încredere pentru prinț decît un vasal nobil, dar, în cele din urmă, el își urmărea, în primul rînd, propriile sale interese. Vai prințului al cărui tezaur e gol!³⁷. Probabilitatea însă de a se întîmpla așa ceva era și ea o funcție directă a rolului statului în economia mondială.

Pînă la un punct, în orice caz, armatele se plăteau singure. Pentru că ele făceau posibile mai multe impozite. Întrucît „greutatea acestor impozite cădea aproape integral pe popor - în special pe cei ce trăiau în zone rurale”³⁸, oamenii se înfuriau și, în măsura în care puteau, se răsculau³⁹. Armatele erau atunci la îndemîină pentru a suprima aceste revolte, în măsura în care erau în stare. Forma cea mai la îndemîină de revoltă, întrucît era cea mai dificilă de contracarat pentru stat, a fost haiducia, care era desigur cu atît mai la îndemîină cu cît regiunea era mai muntoasă⁴⁰. Poliția statului era încă prea slabă pentru a face suficient de mult în această direcție, cu excepția ariilor centrale, și această haiducie găsea deseori un acord rezonator în opoziția față de noile state a unor senio.ri tradiționali⁴¹.

Neîndoielnic, așa cum arată Delumeau, „haiducia a reprezentat adeseori insurecția zonei rurale împotriva orașului”⁴². Dar a cui din zona rurală și, încă mai important, când? Este clar că implicarea țăranului în haiducie pare să fi fost puternic corelată cu perioadele de criză a cerealelor⁴³. Desigur, când se producea o revoltă din cauza hranei, chiar sărăcimea era implicată, dar în haiducie ca mișcare, în special în aria mediteraneană, nu cei mai săraci au fost cei care au reprezentat inima mișcării. Țăranii liberi în plină afirmare au fost, evident, aceia care spre sfârșitul secolului al XVI-lea și-au găsit în haiducie forma lor de protest împotriva „refeudalizării” care era tocmai în curs, împotriva semiperiferizării țărilor lor⁴⁴. În asemenea țări, cei implicați în haiducie, erau în mod special micii întreprinzători, precum acei *massari* din sudul Italiei, care avînd mai puține mijloace de a face față anilor cu recolte sărace decît marii proprietari, se temeau de o cădere rapidă spre straturile sărăcimii rurale, și foloseau în consecință haiducia împotriva acestor mari proprietari în care ei vedeau inamicul lor imediat⁴⁵.

Celălalt element implicat în haiducie era o parte a nobilimii, dar iarăși, care anume? Par să fi fost cei forțați de primeniirile economice s-o facă. În discuția despre mercenari, am subliniat că sporirea populației, concomitent cu tendințele spre îngrădiri, au creat problema vagabondajului și că nașterea armatelor de mercenari a slujit, între alte scopuri, la folosirea unora dintre acești „vagabonzi” pentru a-i menține pe ceilalți în linie. Armatele de mercenari au întărit poziția prinților. În plus, ele au slăbit nobilimea tradițională, nu numai prin instituirea de forțe suficient de puternice pentru a întări voința regală, ci și prin crearea unui vacuum ocupațional pentru mica nobilime⁴⁶. A apărut, desigur, o alternativă pentru cavalerii sărăciți din multe zone. Ei puteau intra în serviciul regelui. În plus, acolo unde regele era mai puternic, haiducia era mai dificilă. Dar în ariile în care prințul era slab, slăbiciunea sa făcea haiducia mai profitabilă și serviciul alternativ mai puțin accesibil. Prin această prismă haiducia a fost, în mod implicit, expresia nevoii de un stat mai puternic mai degrabă decît recurgerea la o rezistență de tip „tradițional”. Ea a fost o formă de opoziție, în unele cazuri „cea mai mare forță de opoziție existentă în cadrul regatului”⁴⁷, dar o opoziție în

cadrul statului modern. Ar fi deci o eroare serioasă să vedem haiducia drept o formă de opoziție feudală tradițională față de autoritatea statului⁴⁸. Ea a fost consecința unei creșteri inadecvate a autorității statului, a inabilității statului de a compensa dislocările cauzate de tulburările economice și sociale, consecința lipsei de dorință a statului de a asigura o egalizare mai mare a distribuției în perioadele de inflație, de creștere a populației și de deficite alimentare. Haiducia a fost în acest sens creată chiar de stat, atât prin depozitarea unora dintre nobili de drepturile lor tradiționale (și deci de surse de avere) și a unora dintre țărani de produsele lor pentru a întreține noile birocrații, cât și prin realizarea, în cadrul statului însuși, a unei mai mari concentrări de avuție astfel încât devenea mai tentantă încercarea de a captura o parte a acesteia. Haiducia a fost un simptom al dizlocărilor cauzate de uriașele realocări economice produse de crearea unei economii mondiale europene.

Organismele politice sînt întotdeauna mai stabile în măsura în care dobîndesc chiar și numai o legitimare parțială. Există multă mistificare în analizele procesului de legitimare cauzată de o considerare aproape exclusivă a relației dintre guvern și masa populației. Este îndoielnic că foarte multe guverne în istoria umană au fost considerate „legitime” de către majoritatea celor exploatați, opresați și rău tratați de către guvernele lor. Masele pot fi ori resemnate cu destinul lor, ori supărate și agitate, ori uimite de un noroc temporar, ori activ nesupuse. Dar guvernele tind să fie suportate, nu apreciate ori admirate sau iubite ori chiar sprijinite. Acesta a fost cu siguranță cazul în Europa secolului al XVI-lea.

Legitimarea nu privește masele ci cadrele. Chestiunea stabilității politice se învîrte în jurul măsurii în care grupul redus de manageri ai aparatului de stat este capabil să convingă grupul mai mare al personalului central și al potențailor regionali atât de faptul că regimul a fost format și funcționează pe bazele aceloră dintre valorile consensuale în care aceste cadre pot fi determinate să creadă că există, cât și că este în interesul unor asemenea cadre ca acest regim să continue să funcționeze fără perturbări majore. Cînd se ajunge la această situație, putem considera că regimul este „legitim”.

În plus, legitimitatea nu este o chestiune dată o dată și pentru totdeauna. Ea este o problemă de compromis continuu. În secolul al XVI-lea, ideologia care se afirma ca mijloc de legitimare a noii autorități a monarhilor a fost dreptul divin al regilor, sistemul pe care l-am numit monarhie absolută. Întrucât absolutismul a fost o ideologie, trebuie să ne ferim să apreciem pretențiile sale doar la suprafață. Ar fi util să examinăm, așadar, ceea ce sînt cu adevărat aceste pretenții și în ce măsură corespund ele realităților structurii sociale.

Mai întîi, în ce măsură „absolut” înseamnă absolut? Teoria că nu există nici o instituție umană care să poată invoca drept legitimă orice pretenție de a refuza îndeplinirea voinței proclamate a monarhului nu era deloc nouă. Ea a căpătat însă o exprimare și o acceptare intelectuală mai răspîndite în această epocă decît în epocile anterioare ori ulterioare. Atît teoretic cît și în raport cu faptele, „absolut” este o denumire greșită. În teorie, absolut nu înseamnă nelimitat, întrucît, așa cum subliniază Hartung și Mousnier, era „limitat de legea divină și de legea naturală”. Ei susțin că „absolut” nu trebuie citit ca „nelimitat” ci mai degrabă ca „necontrolat” (*pas contrôllée*). Monarhia era absolută în opoziție cu fragmentarea feudală a puterii. „Ea nu însemna despotism și tiranie”⁴⁹. În mod similar, Maravall afirmă că „nici în fazele inițiale, nici în cele ulterioare ale statului modern «monarhia absolută» n-a însemnat monarhie nelimitată. Era un absolutism relativ”⁵⁰. Pretenția-cheie care a operat a fost că monarhul nu trebuie să fie limitat prin constrîngerile legii: *ab legibus solutus*.

Oricare ar fi fost aceste pretenții, puterile monarhului erau în fapt destul de limitate, nu numai în teorie ci și în realitate. În mai toate privințele, puterea regelui era cu mult mai mică decît aceea a executivului unei democrații liberale din secolul al XX-lea, în ciuda constrîngerilor instituționale și morale pe care le suportă cel din urmă. În primul rînd, aparatul statului secolului al XX-lea are în spatele lui un grad al capacității de organizare care este mai mult decît compensatoare pentru constrîngerile sporite. Pentru a înțelege puterea reală a unui monarh „absolut”, trebuie s-o plasăm în contextul realităților politice ale epocii și locului respectiv. Un monarh era absolut în măsura în care avea șanse rezonabile de a

precumpăni asupra altor forțe în cadrul statului când apăreau confruntări politice⁵¹. Dar chiar și cele mai puternice state din secolul al XVI-lea trebuiau să probeze predominarea clară în cadrul frontierelor lor a forței lor, stăpânirea surselor de avuție⁵², ca să nu mai vorbim despre primatul loialității supușilor lor.

Afirmarea statului ca o forță socială și a absolutismului ca ideologie a sa nu trebuie confundate cu națiunea și naționalismul. Crearea unor state puternice în cadrul sistemului mondial a fost o cerință istorică prealabilă în raport cu afirmarea naționalismului atât în cadrul statelor puternice cât și în periferie. Naționalismul este acceptarea membrilor unui stat ca membri ai unui grup de status, ca cetățeni, cu toate cerințele de solidaritate colectivă pe care le implică acest fenomen. Absolutismul este afirmarea primei importante a supraviețuirii statului ca atare. Primul este prin definiție un sentiment de masă, al doilea este prin definiție sentimentul unui grup restrâns de persoane interesate în aparatul statului.

Neîndoielnic, preopinienții unui stat puternic vor ajunge cu timpul să cultive sentimentul național care constituie la rîndu-i un mecanism de consolidare a obiectivelor lor. Și, într-o anumită măsură, ei aveau de-a face cu un sentiment de acest tip deja în secolul al XVI-lea⁵³. Dar acest sentiment colectiv, în măsura în care a existat a fost de obicei îndreptat către persoana prințului mai degrabă decît spre colectivitate ca întreg⁵⁴. Monarhul absolut a fost o figură „eroică”⁵⁵, procesul zeificării devenind tot mai intens pe măsură ce trecea timpul. Aceasta a fost era în care s-a dezvoltat ceremonialul elaborat al curții, reușind calea cea mai bună de îndepărtare a monarhului de contactul cu activitățile comune (și incidental reușindu-se astfel să se furnizeze o ocupație pentru aristocrații de curte, ținîndu-i în acest chip destul de aproape pentru a fi supravegheați și controlați).

Abia spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și în cursul celui de-al XVIII-lea, în cadrul mercantilismului, și-a găsit naționalismul primii săi susținători reali în rîndurile burgheziei⁵⁶. Dar în secolul al XVI-lea, interesele burgheziei nu erau încă bine consolidate în stat. Un număr prea mare dintre ei erau mult mai interesați în economiile deschise decît în cele închise. Iar pentru

constructorii de state, naționalismul prematur risca să se cristalizeze în jurul unei entități etno-teritoriale prea mici. La începuturile sale, statismul putea fi considerat aproape antinaționalist, întrucât marginile sentimentului „naționalist” erau adesea mai strîmte decît hotarele statului monarhic⁵⁷. Mult mai tîrziu abia vor urmări administratorii aparatului de stat să creeze state „integrate”⁵⁸, în care grupul etnic dominant să asimileze ariile periferice.

În secolul al XVI-lea, cîteva state au făcut un progres substanțial în centralizarea puterii și în asigurarea acceptării cel puțin parțiale a legitimității acestei centralizări. Nu este prea greu să schițăm condițiile în care acest proces s-a putut desfășura. Ori de cîte ori diverși agenți, diverse grupuri care controlau resursele simțeau că interesele lor de clasă erau mai bine servite politic prin tentative de persuasiune și influențare a monarhului decît prin promovarea scopurilor lor politice prin acțiuni alternative, putem vorbi despre un sistem monarhic relativ eficient, despre un stat relativ „absolut”.

„Absolut” ne comunică un ton greșit, unul desigur pe care regele îl spera propagat. Absolutismul a fost o injoncțiune retorică, nu o afirmație serioasă. Ar fi poate înțelept să ne concentrăm mai puțin asupra persoanei regelui și să vorbim pur și simplu despre un stat întărit, ori mai degrabă despre „statalitate”⁵⁹.

Ar fi poate mai bine să numim această ideologie „statism”. Statismul înseamnă sporirea puterii în mîinile aparatului de stat. În secolul al XVI-lea, aceasta însemna putere în mîinile monarhului absolut. Era o pretenție la putere, și făcea parte din strădania de a o obține. Nimeni, nici atunci, nici acum, n-o considera și nu trebuia s-o considere drept o descriere a stării reale a lumii acelei epoci. Această pretenție a fost validată pînă la un punct în anumite state, acelea care alcătuiau centrul economiei mondiale europene. A eșuat în alte părți, din rațiuni pe care le vom elucidă mai tîrziu.

Unul dintre semnele majore ale succesului și totodată mecanism important al procesului de centralizare a puterii a fost gradul în care populația însăși a putut fi transformată, *printr-un mijloc ori altul*, într-un grup cultural omogen. Încă o dată, masele sînt mai puțin relevante decît agenții în sens larg: regele, birocrăția și oamenii săi, proprietarii rurali (mari și mici), negustorii.

În secolul al XVI-lea, în vreme ce statele din centru se mișcă către o omogenitate „etnică” mai mare a straturilor, ariile periferiale evoluează într-o direcție exact opusă.

Să începem prin a arunca o privire la atitudinea aparatului de stat față de negustor care aparținea unui grup „minoritar”. Mai întâi, evreii, un grup care a jucat un mare rol în activitățile comerciale în tot cursul Evului Mediu. Unul dintre lucrurile care trebuie remarcate este că atât sub aspect economic, cât și social, s-a manifestat o „rapidă deteriorare a statusului evreilor în Evul Mediu târziu”⁶⁰. Pe de o parte, pe măsură ce Anglia, Franța și Spania și-au creat structuri centralizate mai puternice, ele au început să-i expulzeze pe evrei: Anglia în 1290, Franța spre sfârșitul secolului al XIV-lea, Spania în 1492. Acest fenomen, însă, s-a petrecut și în Germania, unde, dacă n-au fost expulzați, evreilor li s-a redus în multe feluri rolul pe care-l aveau ca grupuri comerciale. Tocmai evreii au fost aceia care au desfășurat o parte însemnată a comerțului internațional dintre vestul și estul Europei de-a lungul drumului transcontinental nordic între 800 - 1200 e.n. și au fost principalul său suport⁶¹. În cursul acestei perioade, în ambele regiuni, statutul lor juridic a fost destul de favorabil⁶². În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, se produce un declin atât în ceea ce privește statutul juridic cât și rolul economic al evreilor *pretutindeni* în Europa⁶³. Însă, către secolul al XVI-lea, putem vorbi despre un *dezechilibru* geografic: absența lor aproape totală în Europa occidentală, dar pe de altă parte, prezența lor în număr *sporit* în răsăritul Europei și în unele părți din sudul Europei, adică o absență în centru și o creștere în periferie și semiperiferie⁶⁴.

Deși evreii au jucat un rol tot mai mare în viața economică a estului Europei, între profesiunile situate deasupra statusului clasei muncitoare le era permis numai rolul de comerciant. Spre deosebire de celelalte grupări, pentru ei ruta clasică de la antreprenor la rentier era imposibilă⁶⁵. În mod similar, în nordul Italiei, ca rezultat al declinului puterii financiare a orașelor- state, datorat în parte dimensiunii lor reduse și deci unei baze de impozitare mici, precum și inabilității lor de a-și proteja cetățenii în afara țării⁶⁶, poziția evreilor începe a se îmbunătăți oarecum, ei jucând și aici, în principal, rolul de comercianți⁶⁷. Chestiunea evreiască, așa cum li se

prezenta ea însă guvernanților, era o dilemă de „fiscalism“ contra „mercantilism“ *in statu nascendi*. Pe de o parte, acești comercianți evrei reprezentau o sursă importantă a venitului statului; pe de altă parte, comercianții non-evrei vedeau în ei concurenți iar proprietarii, creditorii, amîndouă grupurile combinîndu-și presiunea asupra guvernanților pentru eliminarea evreilor. Prima considerație a prevalat la început atîta vreme cît regii puteau controla fenomenul⁶⁸. Pe măsură ce burghezia indigenă se afirma tot mai puternic în statele din centru, intoleranța față de evrei făcea progrese juridice substanțiale.

Evreii erau o țintă ușoară pentru concurenții lor deoarece se putea face din ei o cauză ideologică. Se putea argumenta pe baze religioase contra rolului lor economic. O cale prin care monarhii au soluționat această chestiune în Europa occidentală a fost să-i expulzeze pe evrei, dar să le substituie un alt grup care era mai puțin vulnerabil religios, deși, din punctul de vedere al comercianților indigeni, tot pe atît un concurent. De exemplu, P. Elman descrie cum monarhul englez, forțat în cele din urmă să-i expulzeze pe evrei în 1290, a primit cu plăcere, în locul lor, cămătari italieni. Întrucît regele adesea nu-și plătea împrumuturile, „sub aspect practic, împrumuturile italiene e posibil să nu fi fost cu mult diferite de impozitele evreiești“⁶⁹. Totuși, în secolul al XVI-lea, italienii au fost înlocuiți în rolul lor de antreprenori în Anglia⁷⁰, chiar și în Spania⁷¹, dar evreii erau pe cale de a-i înlocui pe polonezi în Polonia⁷². Cum a fost posibil acest lucru?

În Europa occidentală, baza agricolă tot mai diversificată, împreună cu industriile în naștere au întărit burghezia comercială într-atît încît regele a fost obligat să o ia în considerare din punct de vedere politic. Cealaltă față a procesului a fost că ea era capabilă să servească drept pivot fiscal al monarhului - ca partener comercial, cămătar, ca plătitor de impozite - dacă nu cumva chiar mai bine decît comercianții străini. Reflexul „naționalist“ a fost astfel natural⁷³. În răsăritul Europei, însă, situația a fost cu totul diferită. Monarhii erau mai slabi, comercianții mai slabi și ei, producătorii agricoli mai puternici. Problema Europei răsăritene, în secolul al XVI-lea, ca și a altor zone ale sistemului capitalist mondial, care începea să se specializeze tot mai mult în

producția culturilor de export, n-a fost existența sau non-existența unei burghezii comerciale. Dacă există o economie bănească, trebuie să existe oameni care să servească aidoma unor pîlnii pentru schimbul complex de bunuri și servicii pe care îl încurajează folosirea banilor. Chestiunea era dacă această burghezie comercială trebuie să fie preponderent străină sau preponderent indigenă. Dacă era indigenă, ea adăuga un factor adițional important în politicile interne. Dacă era străină, interesele sale erau prioritar legate de cele ale poliilor în expansiune ai dezvoltării, cei care cu timpul vor capăta denumirea de metropole.

Motivul special pentru care evreii au fost „bine înțemipinați” în Europa de răsărit în secolul al XVI-lea, n-a fost oare tocmai faptul că proprietarii indigeni (și poate că – și comercianții din Europa occidentală) au preferat să aibă evrei ca negustori locali indispensabili în Europa de răsărit mai degrabă decît o burghezie comercială indigenă⁷⁴. Cea din urmă, dacă ar fi cîștigat putere, ar fi avut o bază politică (total absentă pentru evrei) și ar fi putut încerca să devină o burghezie manufacturieră. Călea pe care ar fi ales-o, neîndoielnic, ar fi implicat reducerea „deschiderii” economiei naționale, care ar fi amenințat interesele simbiotice ale europeanului proprietar - comerciant. În vreme ce, cum știm, perioada modernă timpurie a fost un timp al *declinului* pentru burghezia indigenă în Europa răsăriteană⁷⁵, „în zonele rurale, pe de altă parte, evreii au jucat un rol tot mai mare afit ca agenți ai proprietarilor de pămînt cît și ca negustori și meșteșugari în micile sătulețe”⁷⁶. Aceasta ilustrează un fenomen mai general în cadrul economiei mondiale. Alianțele de clasă în *interiorul* sistemului politic al statului sînt o funcție a faptului dacă grupul conducător este dominat în primul rînd de acele persoane ale căror interese sînt legate de vînzarea produselor primare pe o piață mondială sau de acelea ale căror interese sînt legate de profiturile industrial-comerciale.

Nu numai evreii au fost jucăria acestor alianțe politico-economice transnaționale. Comercianții în țările catolice au fost adesea „protestanții”. Principala controversă ideologică paneuropeană a secolelor al XVI-lea și al XVII-lea - Reforma împotriva Contrareforme - a fost inextricabil împletită cu crearea

atît a statelor puternice, cît și a sistemului capitalist. Nu este împlător că acele părți ale Europei care au fost re-agrarizate în secolul al XVI-lea, au fost totodată zonele europene în care a triumfat Contrareforma, în timp ce țărilor în curs de industrializare au rămas în cea mai mare parte protestante. Germania, Franța și „Belgia“ erau oarecum „între“, rezultatul în timp fiind un compromis ideologic. Germania s-a împărțit între protestanți și catolici. Franța și „Belgia“ au ajuns să aibă puțini „protestanți“, dar au dezvoltat o tradiție anticlericală, de liberă gîndire, la care anumite grupuri au putut adera.

Aceasta nu este împlător, nu întrucît, asemenea lui Weber, credem că teologia protestantă este oarecum mai consonantă cu capitalismul decît teologia catolică. Neîndoielnic, aceasta se poate argumenta. Pe de altă parte, pare în general adevărat că orice sistem complex de idei poate fi manipulat spre a servi unui anumit obiectiv social ori politic. În mod sigur, teologia catolică și-a dovedit și ea capacitatea de a fi adaptabilă mediului ei social. La nivelul abstract al ideilor, oricine ar fi putut scrie o carte plauzibilă intitulată „The Catholic Ethic and the Rise of Capitalism“ (Etica catolică și afirmarea capitalismului). Iar teologia calvinistă ar putea fi considerată ca avînd implicații anticapitaliste⁷⁷. Calea pe care merg eu este una diferită. Printr-o serie de dezvoltări istorice intelectuale accidentale⁷⁸, protestantismul a ajuns să fie identificat, într-o largă măsură, în perioada Reformei, cu forțele care favorizau expansiunea capitalismului comercial, în cadrul statelor naționale puternice, și cu țărilor în care aceste forțe erau dominante. Astfel, cînd aceste forțe au pierdut în Polonia, ori Spania sau în „Italia“, ori în Ungaria, protestantismul a urmat și el un declin, adesea rapid. Factorii care au favorizat expansiunea agriculturii de export au favorizat reafirmarea catolicismului.

Reforma trebuie privită în dezvoltarea ei. Așa cum observă Christopher Hill:

„Biserica fusese multă vreme o sursă de putere, patronaj și bogăție pentru guvernanții unor mari puteri precum Franța și Spania. Acele guverne care au rupt-o cu Roma la începutul secolului al XVI-lea se aflau la hotarele unei civilizații catolice, puteri secundare ai căror conducători n-au fost destul de

puternici pentru a se fîrgui cu papalitatea - precum Anglia, Suedia, Danemarca, Elveția, Scoția⁷⁹.

Tocmai în acest moment a apărut un element de fricțiune și nemulțumire a nordului Europei împotriva înfriurii economice a lumii mediteraneene creștine mai „avansate”⁸⁰. Dar, precum știm, spre sfîrșitul „lungului” secol al XVI-lea, nord-vestul Europei devenise centrul economiei mondiale, răsăritul Europei, periferia, iar sudul Europei aluneca rapid în această din urmă direcție.

P.C. Gordon-Walker a încercat să lege evoluția protestantismului - mai întîi Luther apoi Calvin - de cele două faze ale Revoluției prețului: 1520-1540/50 - blîndă și limitată la Germania și Țările de Jos (producția de argint central-europeană); după 1545, pentru un interval de circa un secol (argintul american). El susține că cele două faze sînt mai departe legate de nevoile structurale succesive ale noului sistem capitalist:

„Problema socială, ridicată de Revoluția prețului, a fost efectiv o problemă cu două componente. Prima nevoie a fost acumularea primară.. A doua nevoie realmente de bază, a fost aclimatizarea claselor societății capitaliste cu pozițiile noi impuse de resursele acumulării primitive...

Aceste două faze au controlat importanța diverselor teritorii ale Europei. Din 1520-40 zonele conducătoare au fost Spania (care n-a moștenit o clasă mijlocie puternică din Evul Mediu)⁸¹ și Germania (care avea o puternică burghezie feudală). Începînd cu 1545-80, atît Spania cît și Germania au rămas în urmă, și conducerea a fost preluată de Anglia, Țările de Jos și părți ale Franței și Scoției. Paralelismul între aceste arii și ariile Reformei este izbitor, ca și paralelismul în timp dintre prima fază a Revoluției prețului și Luther (amîndouă cam între 1520-40) și între faza a doua și Calvin (amîndouă cam între 1545-80)”⁸².

Nu trebuie să accepți toate detaliile istorice pentru a vedea că aceasta este o ipoteză relevantă.

Mai mult, avem date în plus cu privire la legătura strînsă dintre conjucturile religioase și cele politico-economice cînd ne întoarcem la triumful Contrareformei în Polonia. Stefan Czarnowski analizează minușios de ce Polonia s-a întors la catolicism de la Reforma care părea a cîștiga teren, și mai ales de ce cu o

asa de mare rapiditate. El remarcă o sincronizare între momentul în care nobilimea de țară (*noblesse territoriale*) a preluat puterea politică instaurând ceea ce el denumește o „dictatură de clasă“, și momentul ofensivei catolice. În analiza sa, el distinge între aristocrație, nobilimea de țară, și mica nobilime (*petite*). El susține că tocmai în straturile aristocrației (ca și ale burgheziei), erau localizați partizanii Reformei. El vede aristocrația ca rîvnind după pămînturile Bisericii. Proprietarii mai mici găseau mai dificil să lupte cu diaconul local, așa cum era acesta sprijinit de episcopatul catolic încă puternic. Astfel era mai puțin avantajos pentru ei să îmbrățișeze protestantismul și, în consecință, ei au tins să nici nu facă ceva. Czarnowski și alții menționează că în Polonia în vreme ce seniorii au favorizat calvinismul, regele și burghezia erau înclinați spre luteranism⁸³. Acesta este chiar o deformare a temei weberiene, ce ne amintește însă de argumentul lui Erik Molnar, care a văzut o alianță între monarhie, mica nobilime și burghezie împotriva aristocrației. Czarnowski susține mai departe că „burghezia“ era în acest caz divizată. „Burghezia superioară“ a orașelor, în special aceea din Cracovia (un „vechi“ centru comercial), era aliată cu aristocrația. El se referă în acest caz la patriciatul urban, cel care de la sfîrșitul secolului al XV-lea și pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea „făcea parte din acea clasă de bancheri și comercianți care au apărut o dată cu afirmarea capitalismului abia născut“⁸⁴. Dar Polonia n-a fost destinată să apuce calea Angliei ca una din ariile de localizare a burgheziei economiei mondiale europene. Marea criză din 1557, despre care vom vorbi mai tîrziu, a ruinat nu numai financiarul din Lyon, Anvers și sudul Germaniei, ci și bancherii din Cracovia:

„Din acel moment, elanul aristocrației și al calvinismului a slăbit... Mărfurile care au permis marelui comercialism din epocile anterioare să înflorească, argintul din Olkusz, arama din Ungaria, produsele industriale au continuat să scadă în valoare. Bani cu care țărani își plăteau rentele s-au depreciat cu o rapiditate disperantă. Între timp, cererea mondială pentru grîul, potasiul, scoarța de stejar, pieile și vitele poloneze a crescut tot mai mult. Cu cît producătorul acestor mărfuri reușea să se

descurce în producție fără monede, să folosească munca neplătită a șerbilor, să schimbe în barter produsele sale cu cele de care avea nevoie, cu atât mai bine reușea să reziste efectelor crizei financiare. Tocmai așa ceva erau în stare să facă mica nobilime și cea de rang mijlociu⁸⁵.

Aceasta nu înseamnă, observă Czarnowski, că n-a existat burghezie în Polonia. Burghezia cracoviană e posibil să fi fost ruinată, dar ea a fost înlocuită de italieni, armeni și germani. În 1557, o rețea internațională a căzut și burghezia aristocrată poloneză care făcea parte din ea a căzut o dată cu aceasta. După aceea, o alta s-a născut. Polonezii care s-au descurcat în această criză - „nobilimea” - au acceptat noul rol al Poloniei în economia mondială. Ei și-au trimis copiii la școlile iezuite spre a fi educați, pentru a-i ține în afara influenței vechii aristocrații: „Astfel Biserica Poloniei a sfârșit prin a fi, s-ar putea spune, expresia religioasă a nobilimii”⁸⁶. Și această nobilime triumfătoare acum putea să definească sentimentul „național” polonez ca fiind virtual indistinct de pietatea catolică.

Astfel s-a întâmplat ca Polonia să devină cu siguranță catolică deoarece ea devenise în mod definitiv o arie periferică în economia mondială. Contrareforma a simbolizat (n-a cauzat) „regresiunea socială” pe care o vedeau în ea protestanții. Dar șocul lor religios a fost nepotrivit. Pentru că avansul social al nord-vestului Europei a fost posibil și prin „regresiunea” estului și sudului Europei, și desigur prin dominarea Americilor. Contrareforma n-a fost dirijată pur și simplu contra protestantismului ci contra tuturor forțelor variate ale umanismului pe care le asociem cu Renașterea. Acest fapt este ilustrat de tensiunile dintre Veneția și Roma în secolul al XVI-lea. Controversa a culminat în 1605 când acțiunile venețiene de limitare a anumitor drepturi ale Bisericii au condus la o excomunicare a senatului venețian de către Roma. Contrareforma a fost în Italia o Contrarenaștere⁸⁷, și triumful ei a fost acolo o funcție a transformării nordului Italiei într-o arenă semiperiferică a economiei mondiale.

Tocmai faptul că Biserica, în calitate de instituție *transnațională*, a fost amenințată de emergența unui sistem economic tot transnațional care și-a găsit puterea sa *politică* în crearea unor aparate de *stat* puternice în

unele state (centrele), ceea ce a amenințat poziția Bisericii înăuntrul acestora, explică de ce s-a aruncat ea cu întreaga ființă împotriva modernității. Dar, paradoxal, tocmai succesul ei în țările periferiale a asigurat succesul pe termen lung al economiei europene. Potolirea finală a pasiunilor Reformei după 1648 e posibil să nu se fi datorat faptului că ambele părți au fost istovite și că a existat un impas al înfruntării, ci mai degrabă faptului că diviziunea geografică a Europei a fost urmarea naturală a unor forțe de bază ale economiei mondiale. Cît despre rolul eticii protestante, sînt de acord cu C.R. Wilson:

„Dacă protestantismul și etica protestantă par a explica fenomenele economice într-o măsură mai mică decît ni se părea la un moment dat, este clar că, în epoca Reformei, era mai puțin de explicat în acest sens... Conducerea în chestiunile economice a trecut ușor din aria mediteraneană spre cea nordică, și, pe măsură ce orașele italiene au intrat în declin, cele ale Țărilor de Jos s-au ridicat; dar erau prea puține lucruri în modul de a conduce afacerile și în tehnicile economice folosite în economiile mondiale, care să nu fi fost familiare comerciantului venețian ori unui postăvar florentin în secolul al XV-lea”⁸⁸.

În secolul al XVI-lea, cîțiva monarhi au dobîndit o mare putere prin intermediul unor birocrații venale, al armatelor de mercenari, al dreptului divin al regilor și al uniformității religioase (*cuius regio*). Alții au eșuat. Acest fenomen este strîns legat, cum am sugerat, de rolul ariei în diviziunea muncii în cadrul economiei mondiale. Roluri diferite au condus la diferite structuri de clasă, care au condus la politici diferite. Aceasta ne aduce la clasică chestiune a rolului statului vis-à-vis de clasele conducătoare ale noii ere capitaliste, proprietarii de pămînt capitaliști și comercianții capitaliști, denumite uneori în mod nefericit aristocrație și burghezie, întrucît unii aristocrați erau capitaliști iar alții nu. Din păcate, asupra unor chestiuni ca rolul jucat de stat, al cărui agent a fost acesta și în ce măsură statul putea fi conceput ca cea de-a treia forță, nu există consens. Pierre Vilar a enunțat corect problema teoretică fundamentală:

„O chestiune de o relevanță aparte este aceea referitoare la modul în care erau împărțite veniturile feudale, prin intermediul unui sistem de „ajudecare” și în alte moduri, între o aristocrație

fără nici o ocupație și o clasă intermediară de „cultivatori-comercianți” sau alte tipuri similare care transformau veniturile seniorilor ținându-le disponibile pentru noi tipuri de investiții; cu alte cuvinte, cum au ajuns veniturile feudale a fi mobilizate pentru investiții capitaliste”⁸⁹.

Un aspect al acestei chestiuni se referă la măsura în care statul absolut trebuie considerat ultimul resort al aristocrației feudale care se confrunta cu „criza” feudalismului, cu reducerea veniturilor senioriale și cu atacul altor clase (burghezia comercială, fermierii liberi, lucrătorii agricoli). Un punct de vedere este acela al lui Takahashi, care nu vede în absolutism „nimic altceva decât un sistem de concentrare a forței pentru contracararea crizei feudalismului generată de această dezvoltare inevitabilă [în direcția eliberării și independenței țăranilor]”⁹⁰. Această viziune este în mare măsură împărtășită de Christopher Hill⁹¹, V.G. Kiernan⁹², Erik Molnar⁹³, și Boris Porchnev⁹⁴.

Un alt punct de vedere susține că politica monarhiei absolute este una asupra căreia aristocrația a avut o influență considerabilă, poate chiar determinantă, dar una în care monarhul a fost mai mult decât o simplă anexă a nevoilor aristocrației. De exemplu, Joseph Schumpeter susține:

„Astfel aristocrația [sub domnia monarhiilor absolutiste] ca întreg era încă un factor puternic care trebuia luat în considerare. Supunerea sa față de coroană avea mai mult forma unui pact decât a unei capitulări. Aceasta semăna unei alegeri - una obligatorie, desigur - a regelui ca lider și ca organ executiv al nobilimii...”

Rățiunea pentru care nobilii n-au rezistat, nici chiar pasiv, regimului a fost, în esență, aceea conform căreia regele făcea ce doreau ei și ținea resursele statului la dispoziția lor... Stăpînul statului era mai degrabă o clasă decât un individ”⁹⁵.

Braudel insistă și el asupra faptului că dezacordul regelui cu aristocrația a fost limitat și a implicat efortul făcut de rege, pe de o parte, pentru a aduce nobilimea sub regimul disciplinei sale, și, pe de altă parte, pentru a-și apăra privilegiile în fața presiunii populare⁹⁶. Poziția lui A.D. Lublinskaya pare foarte apropiată de cea a lui Braudel⁹⁷. I. Hurstfield remarcă dilema monarhilor cărora le era

„greu să domnească fără nobilime; dar le era tot atât de greu să guverneze împreună cu ea“⁹⁸.

Un al treilea punct de vedere, poate cel mai tradițional, este cel al lui Roland Mousnier, care concepe monarhia ca pe o forță autonomă, adesea aliată cu burghezia împotriva aristocrației, ocazional mediind între cele două⁹⁹. Există însă o legătură necesară între cele două abordări, aceea referitoare la rolul relativ autonom al aparatului de stat și aceea care vede lupta de clasă ca o luptă între aristocrație și burghezie? Molnar nu pare a fi de această părere. În primul rând, el folosește și alte categorii. El vorbește despre o aristocrație feudală față de care monarhul se află într-o opoziție incontestabilă. În plus, existau o „nobilime“ și o „burghezie“, amândouă aliate potențiale. Nobilimea pare a fi alcătuită din proprietari mai mici și din cei orientați spre agricultura capitalistă, dar chestiunea nu este pe deplin clară. El subliniază că în vreme ce absolutismul pare să fi reclamat un sistem apăsător de impozite în raport cu țărănimea, este mai puțin clar cum anume erau distribuiți banii. Pe de o parte, bugetul de stat sporit era folosit pentru a plăti colectorii fiscali și birocrația, pentru a achita împrumuturile statului, a cumpăra echipamentul militar, de toate aceste cheltuieli beneficiind burghezia. Dar, pe de altă parte, toate cheltuielile curente ale statului, - adică, menținerea curții și a armatei - erau plătite către nobilime. Molnar vede în aceasta o tactică de a „manevra... între nobilime și burghezie“¹⁰⁰. Engels, în mod similar, arată modalitățile în care aparatul de stat ajunge să joace, într-un anume sens împotriva propriei sale voințe, un rol mediator, cel puțin în „perioadele excepționale“¹⁰¹.

O sursă a acestei neclarități în legătură cu relația monarhului cu aristocrația este informația vagă care există cu privire la compoziția nobilimii. Fără îndoială, apartenența familială la nobilime variază în timp; situația este una de continuă mobilitate în toate societățile care au o nobilime. Dar secolul al XVI-lea a fost o epocă în care n-a existat numai o mobilitate familială ci și o mobilitate ocupațională. De exemplu, statutul nobilului era prezumabil incompatibil în feudalismul occidental cu ocupații de antreprenor. Aceasta reprezintă probabil, într-o mare măsură, un mit deja în municipalitățile Evului Mediu târziu. În secolul al XVI-lea, acest lucru era pur și

simplu neadevărat pentru întreaga Europă, atât în privința ariilor urbane cât și a celor rurale. Pretutindeni - în Italia, Ungaria, Polonia, la răsărit de Elba, Suedia, Anglia - membrii nobilimii deveniseră antreprenori¹⁰². Aceasta a fost o situație atât de generală încât nobilimea a căutat căi de eliminare a oricăror impedimente formale în raport cu manifestarea acestui rol ocupațional oriunde a existat el, așa cum s-a întâmplat de pildă în Spania¹⁰³. Nu ar trebui să uităm nici că, deși în țările protestante Biserica și-a văzut pământurile confiscate, secolul al XVI-lea a fost o epocă a Bisericii ca antreprenor agricol capitalist, în special în Italia¹⁰⁴.

Cealaltă față a acestei monede a fost că burghezul care prospera devenea în mod constant proprietar de pământ și nobil, și treizeci de ani mai târziu devenise cu siguranță dificil să tragi linii separatoare clare între cele două categorii. R.H. Tawney consideră normal acest proces, care a fost mult accelerat însă în secolul al XVI-lea¹⁰⁵. Atât Braudel¹⁰⁶ cât și Postan¹⁰⁷ sînt de acord cu existența unui model de trecere continuă de la antreprenor la rentier pentru cei cu statut non-nobil și văd în acest proces o tendință de căutare a unei securități de lungă durată. Este crucial însă să remarcăm că, în ciuda acestei mobilități ocupaționale, forța clasei proprietarilor funciari nu s-a dezintegrat. Așa cum arată March Bloch: „Regimul seniorial n-a fost subminat. Într-adevăr el va redobîndi în curînd o nouă vigoare. Mai degrabă proprietatea seniorilor a trecut într-o mare măsură în alte mîini¹⁰⁸. Tocmai absolutismul monarhului a fost cel care a creat stabilitatea ce a permis această deplasare masivă de personal și ocupație fără ca în același timp, cel puțin în acest moment, să se destrame diviziunea ierarhică a statusului și recompensei.

Ce se poate spune atunci despre presupusul rol cheie al statului în ceea ce privește asistarea burgheziei comerciale pe calea afirmării de sine, pentru a-și obține profiturile și a le păstra? O legătură a existat desigur, dar a fost o chestiune de grad și de promptitudine, susținerea mutuală a legăturii timpurii evoluînd spre un control sufocant în perioadele ulterioare. Nu este întîmplător că relația simbiotică dintre comerciant și rege va ajunge să semene, în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, cu una de opoziție directă. Hartung și Mousnier identifică deja semnele acestei tensiuni încă în secolul al XVI-lea¹⁰⁹.

Douglas C. North și Robert Paul Thomas, încercând să schițeze afirmarea diverselor instituții economice și juridice care au avut ca efect încurajarea activității întreprinzătoare bazată pe o productivitate în creștere, opusă formelor de comerț care pur și simplu redistribuie venitul¹¹⁰, încearcă totodată să elucideze condițiile în care ar avea sens să se pună accentul pe rolul instituțional al statului. Ei susțin că alături de distorsiunile economice pe care intervenția statului le provoacă pieței și deci probabilității inovației, se poate plasa și „puterea coercitivă care permite guvernului să îmbrățișeze anumite politici chiar dacă acestea pot fi puternic contestate de către o parte a societății”¹¹¹.

Acest mod de a formula chestiunea ne îndeamnă să vedem funcțiile statismului în raport cu capitalismul în termenii unei analize cost-beneficiu. În vreme ce, pentru aristocrație, monarhia absolută a reprezentat un fel de apărare dîră a privilegiului, pentru cei care-și obțineau veniturile prin maximizarea eficienței economice a unei întreprinderi, aparatul de stat era uneori extrem de util¹¹², alteori un impediment major.

Am schițat aici cele două elemente constitutive ale sistemului mondial modern. Pe de o parte, economia mondială capitalistă, a fost clădită pe bazele unei diviziuni a muncii la scară mondială, diverselor zone ale acestei economii (cele pe care le-am denumit centru, semiperiferie și periferie) fiindu-le atribuite roluri economice specifice; în cadrul lor s-au dezvoltat structuri de clasă diferite, fiind folosite în consecință, diferite moduri de organizare a muncii, iar aceste zone profitînd în mod inegal de manifestările sistemului. Pe de altă parte, acțiunea politică s-a desfășurat, în principal, în cadrul statelor care, ca o consecință a diferitelor lor roluri în economia mondială, erau diferit structurate, statele din centru fiind cele mai centralizate. Vom trece acum în revistă întregul secol al XVI-lea în termenii unui proces, unul prin care anumite arii au *devenit* ariile periferiale, semiperiferiale ori centrale ale acestei economii mondiale. Vom încerca de aceea să concretizăm ceea ce pînă acum risca să fie o analiză abstractă. Sperăm, de asemenea, că vom demonstra prin aceasta unitatea întregului *proces*. Evoluțiile nu au fost accidentale ci, mai degrabă, în contextul unor posibile variații, structural diferențiate.

NOTE

1. „Statele, din secolul al XVI-lea, se afirmă din ce în ce mai mult ca mari colectori și redistribuitori ai venitului. Ele stăpînesc, prin intermediul impozitelor, vînzarea funcțiilor, rentelor și confiscărilor, enorme părți ale diverselor «produse naționale». Această dare multiplă este eficace întrucît bugetele flotează, în general, în funcție de situația economică și urmează oscilațiile prețurilor. Avîntul statelor este deci o consecință a vieții economice, nu un accident sau o forță intempestivă, cum a considerat, puțin cam pripit, Joseph A. Schumpeter“, Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 409.

2. *Ibid*, I, pp. 409-410.

3. „Fără afacerile profitabile mijlocite de împrumuturile către stat, de mărirea impozitelor, exploatarea domeniilor regale, cheltuielile de război și ale curții, capitalismul comercial n-ar fi luat niciodată un avînt atît de spectaculos în prima jumătate a secolului al XVI-lea“, Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 44.

4. Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, I, p. 236.

5. *Ibid*.

6. „Împrumuturile către curte au constituit, în ciuda dobînzii exorbitante promise de obicei, foarte rar o afacere bună prin ele însele. Dar tocmai întrucît asemenea împrumuturi puteau, de regulă, să nu fie returnate, ele duceau la dobîndirea de privilegii și concesiuni în domeniul comercial și al industriei, care erau marile afaceri ale epocii... Înălțarea Fuggerilor la o poziție neegalizată niciodată înainte de oricare altă casă financiară are... mult de-a face cu dificultățile [fiscale] ale lui Carol al V-lea“, *Ibid*, I, p. 236, nota de subsol 1.

7. Génicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p. 700. În mod similar Joseph Strayer susține că o legătură cauzală există între prăbușirea ordinii sociale în ultima perioadă a Evului Mediu și noua predispoziție a aristocrației de a „accepta preeminența regală“ în secolul al XVI-lea. El consideră că variabila intermediară ar putea fi tocmai schimbarea psihologiei sociale colective. „Este dificil de stabilit care factori au modificat comportamentul claselor posesoare. Unele dintre ele, în mod special proprietarii de pămînt mai mici, au suferit tot atît de mult de pe urma violenței interne ca și săracii, și, precum aceștia, doreau pace și securitate. Altele au înțeles că ar putea profita în cea mai mare măsură de pe urma acelei revitalizări economice care era pe cale să se producă, prin susținerea unor guvernări stabile. E posibil, în fine, ca altele să fi fost impresionate de eșecul majorității revoluțiilor din ultima perioadă a secolului al XV-lea“. *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1970, p. 91.

8. Mousnier afirmă în legătură cu Europa occidentală a secolului al XVI-lea: „Necesitatea unei puteri centrale solide izvorăște chiar din compoziția națiunilor [a statelor]. Acestea reprezintă o juxtapunere de comunități teritoriale, provincii, țări (*pays*), municipalități, comunități sătești și structuri corporative ca acelea ale Ordinelor..., corpuri de ofițeri, universități, ghilde... Regele *trebuia* să fie destul de puternic pentru a arbitra conflictele acestora și a le coordona eforturile în vederea unui bine comun. Dar diviziunile lor îi dădeau lui posibilitatea de a o arunca pe una împotriva celeilalte.” *Les XVIe et XVIIe siècles*, p. 97, Sublinierile noastre. Trebuia? De ce tocmai așa? O explicare funcțională rezolvă arareori probleme genetice, întrucât nu numai că permite înfățișarea alternativelor funcționale, dar în plus ne previne că eșecul de a satisface o nevoie funcțională nu este doar o simplă posibilitate, ci adeseori foarte plauzibil să se întâmple. Să ne abținem, așadar, pentru moment, de la orice judecată cu privire la „cauză”.

9. Vezi Lane, *Venice and History*, pp. 421-422.

10. S. N. Eisenstadt, „Political Struggle in Bureaucratic Societies”, *World Politics*, IX, 1, Oct. 1956, p. 17.

11. Archibald Lewis, *Speculum*, XXXIII, p. 483.

12. *Ibid*, p. 483. Vezi Edward Miller: „Încercarea de a stabili un sistem general de impozite directe a fost una dintre principalele influențe apariției, începînd cu secolul al XIII-lea, a unor adunări reprezentative care reuniau diverse grupuri de contribuitori fiscali prin intermediul giranților sau imputemicilor lor”. *Fontana Economic History of Europe*, I, p. 14.

13. Dobb, *Studies*, p. 24. Dobb opune „intervenția statului” și regimul de „libertate” ca două moduri de organizare politică în cadrul societăților capitaliste - o viziune surprinzătoare de liberală pentru un marxist. El explică alternanța lor în raport cu raritatea muncii. „Regimul de libertate înfloarește cel mai adesea în capitalism atunci cînd, datorită unui proletariat supraabundent, modul de producție este protejat, în vreme ce coerciția juridică trece pe primul loc de îndată ce ocupațiile intră în concurență pentru a-și atrage oamenii iar modul de producție devine mai puțin profitabil ca sursă de venit al capitalului și mai puțin stabil” pp. [24-25].

14. Vezi, de exemplu, Max Beloff, *The Age of Absolutism, 1660-1815*, Harper, New York, 1962.

15. Ce a determinat, atunci, diferența dintre un absolutism *real* în secolul al XVI-lea și un absolutism *teoretic* în Evul Mediu, unul care n-a devenit real niciodată sau doar momentan, fără continuitate, și intermitent?

„Trebuie să căutăm răspunsul într-un nou organ structural al statului, de natură internă, adică în reîntărirea și extinderea puterii dobîndite de corpul de slujbași publici, «funcționarii» regelui (ori ai monarhului) - ceea ce numim azi «birocrație» - organ care ajunsese în fruntea vieții publice, fiind implicat în activitatea zilnică a statului. În primul rînd, în ceea ce privește afacerile externe.” Chabod, *Acte du Colloque*, pp. 63-64.

Edouard Perroy arată că acest proces a început în Franța încă din secolul al XIII-lea: „Progresul autorității private a regelui Franței, atât seniorial cât și feudal, a condus la dezvoltarea organelor puterii [centrale]...”

În ultimul sfert al secolului al XIII-lea, putere regală, fără a înceta să devină tot mai puternică, a început să fie transformată în ceea ce constituia esența sa, sub influența a doi factori. Unul a fost ideea de absolutism, aceea a [suveranității] puterii publice... Celălalt, tot atât de important, a fost presiunea chiar a oamenilor regelui, al căror număr devenea tot mai mare o dată cu creșterea complexității administrației și a folosirii din ce în ce mai mult a scrisului: o nouă clasă începuse a se naște, aceea a agenților puterii, a oamenilor legii și ai condeului... În acel moment, într-adevăr, corpul personalului guvernamental, depozitul colectiv al unei autorități care, acum, era capabilă să se miște din propria ei energie, au început să eclipseze personajul regal... “*Le Moyen Age*, pp. 372-373.

16. „Spectacolul unor mari aparate politice poate fi o imagine eronată. Comparându-le pe cele din secolul al XVI-lea cu cele din secolul al XV-lea, le vom vedea neobișnuit de mărite ca volum. Dar chestiunea este totuși relativă. Dacă ne gândim la vremurile contemporane și la enorma masă de slujbași civili lucrând pentru stat, numărul «funcționarilor» din secolul al XVI-lea este rizibil de mic.” Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 37.

17. *Ibid*, p. 29.

18. „Este ceea ce a permis regilor Spaniei să aducă municipalitățile sub control, ceea ce le-a dat în Franța lui Ludovic al XII-lea, Francisc I și Henric al II-lea, Henric al IV-lea și Ludovic al XIII-lea, mijloace așa de puternice de, a influența Curtea și companiile... Abia după Războiul de Succesiune al Austriei [1748] a devenit venalitatea insuportabilă...” Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, p. 48.

19. K. W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century*, Nijhoff, Haga 1949, p. 117.

20. „Pe măsură ce sistemul fiscalității monarhice se întărește, crește și importanța funcționarilor fiscali în stat. Pe măsură ce se afirmă venalitatea, se multiplică și funcționarii fiscali, se organizează, se grupează în asociații care țin să-și lărgască aria autorității, cu scopul de a-și asigura profituri suplimentare.” G. Pagès, „Essai sur l'évolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siècle à la fin du XVIIe”, *Revue d'histoire moderne*, serie nouă, nr. 1, ian-febr. 1932, p. 26.

21. „Îndatorarea excesivă a monarhilor a fost reclamată de condițiile pe care le-am înfățișat. Ea n-ar fi putut fi suportată fără sistemul arendării impozitelor ori al ipotecării surselor individuale de venit. Aceasta a condus la o înspăimântătoare degradare a sistemului financiar, proces care a fost inevitabil atîta vreme cît au durat circumstanțele respective, ceea ce a condus la acumularea repetată de datorii.” Richard Ehrenberg, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*, Harcourt, New York, 1928, p. 39.

22. Vezi Earl J. Hamilton, „Origin and Growth of the National Debt in Western Europe“, *American Economic Review*, XXXVII, 2, mai 1947, pp. 118-130. Această afirmație e adevărată dacă ne referim la statele existente în prezent. De fapt, așa cum se întâmplă cu majoritatea fenomenelor moderne, a existat o anticipare în orașele-state italiene ale Renașterii. Marvin B. Becker consemnează creșterea unei datorii publice în Florența de la o sumă neînsemnată în 1303 la o sumă care în 1427 era aproximativ egală cu totalul averilor populației florentine. Vezi „Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State“, *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, pp. 7-9.

23. Martin Wolfe, „Fiscal and Economic Policy in Renaissance France“, *Third International Conference of Economic History* München 1965, Mouton Paris, 1968, pp. 687-689. Vezi Fernand Braudel: „Începînd cu secolul al XVI-lea și cu un mai mare succes în acest secol de reînnoire, statele - cel puțin cele care vor trăi, prospera și, în mod special, cele care vor rezista cheltuielilor istovitoare ale războaielor pe mare și pe uscat - domină, deformează viața economică, o supun unei rețele de constrîngeri; o prind în plasa lor. Tentația de a explica orice prin dorințele și slăbiciunile statelor, prin jocurile lor instabile, este mare. Dar istoria nu este niciodată pîrtinitoare. Se poate însă apăra cu argumente solide afirmația că acea parte a vieții economice, care era, în acel moment, cea mai modernă, pe care am putea-o ușor descrie funcționînd în cadrul unui capitalism comercial la scară mare, a fost dependentă de oscilațiile financiare ale statului; stimulată și protejată de stat, ea a fost progresiv paralizată de voracitatea acestuia și de inevitabila sterilitate a unor cheltuieli publice prea mari. Această lăcomie și această ineficacitate - mari forțe ale istoriei - au jucat un rol în ceea ce ar putea fi numit darea înapoi (*repli*) din secolul al XVI-lea.“ „Le pacte de recours au service du roi d'Espagne et de ses preteurs à la fin du XVIe siècle“, în *Studi in onore de Armando saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, p. 1115.

24. „Statele vaste nu se află încă într-un contact total cu masa de contribuabili, și deci nu sînt încă în stare să-i exploateze în voie: de aici deosebita lor slăbiciune fiscală și, în consecință, financiară. Cu excepția [cîtorva zone ale] Italiei, spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, statele încă n-aveau nici trezorerii mici bănci de stat.“ Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 39.

25. Fritz Redlich subliniază că erau două tipuri de mercenari. Existau desigur dezrădăcinații individuali - în limbajul epocii, *fahrendes Volk*, sau rătăcitorii. Există de asemenea în Elveția și Germania o varietate mai „sedentară“ care „rămînea înrădăcinată în comunitățile de acasă“. Reprezentanții acesteia erau asemenea unei miliții chemate în împrejurări critice. „The German Military Entrepreneur and His Work Force“, I, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 47, 1964, pp. 115-117.

26. V. G. Kiernan, „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy“, *Past & Present*, nr. 11, aprilie 1957, p. 70.

27. „În Franța, al cărei exemplu a fost decisiv pentru Europa, Ludovic al XI-lea a inaugurat un sistem destinat a supraviețui până în pragul Revoluției când, în 1474, el a înrolat ajutoarele elvețiene prin înțelegere cu cantoanele. De acum înainte, Elveția, convenabil de apropiată, a fost pentru regii Franței ceea ce Țara Galilor fusese pentru englezi” [Ibid, p. 72].

Otton Laskowski atribuie popularitatea mercenarilor elvețieni competenței lor militare. Vezi „Infantry Tactics and Firing Power in the XVIth Century”, *Tekihistoryczne*, IV, 2, 1950, pp. 106-115.

Ei erau tot mai mult ceruți de Franța întrucât în această perioadă infanteria franceză era cunoscută de toată lumea ca fiind inferioară. Explicația, în conformitate cu părerea lui Sir Charles Oman, a fost că „în afara forțelor regulate ale Elveției, celelalte unități erau mereu mobilizate rapid, fiind lăsate la vatră când criza trecea”. *A History of the Art of War*, p. 45. Aceasta ne face să ne punem întrebarea de ce infanteria Franței era lăsată la vatră mai repede decât oriunde. Nici răspunsul nu este clar, nici faptul însuși nu este sigur. Dar, dacă acest lucru-i adevărat, el este încă o dovadă a luptei obositoare a monarhiei pentru crearea unui stat puternic.

28. „Guvernele europene s-au bazat astfel masiv pe mercenarii străini. Una dintre utilizările pentru care aceștia erau foarte potriviți a fost suprimarea supușilor revoltați, și în secolul al XVI-lea, o eră a revoluției endemice, ei erau adesea folosiți în acest scop. «Unde sînt elvețienii mei?» a fost strigătul a nenumărați monarhi hărțuiți după Claudius... Rebelii avînd în frunte oameni plătiți puteau să-și angajeze proprii lor mercenari. În general, însă, guvernele puteau oferi un preț mai mare decât rebelii în acest joc.” Kiernan, *Past & Present*, nr. 11, pp. 74-75. Aceasta limita devastările războaielor.

Exista un al doilea sens în care folosirea mercenarilor a limitat explozia socială. Oman subliniază că mercenarii se retrăgeau din serviciul ostășesc când nu erau plătiți. Aceasta a avut un impact direct asupra tacticilor militare. În locul unui asalt frontal, o tactică de așteptare avea adesea mai mult succes decât exercitarea unei presiuni pentru un avantaj militar rapid. Comandanții militari, observînd „semne de extenuare în tabăra adversă”, adesea lăsau timpul să treacă întrucât „încă vreo cîteva săptămîni de privațiuni și falimentul ar fi ruinat oponentul”. Oman, *A History of the Art of War*, p. 38.

29. Kiernan, *Past & Present*, nr. 11, p. 76.

30. Redlich, *Vierteljahrsschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte*, p. 401.

31. Frederic Lane atribuie această opinie lui H. John Habakkuk. Lane adaugă această rezervă: „Dar nu se poate oare spune că pe termen lung, alte trăsături fiind la fel, o societate care este în stare să obțină un nivel înalt de utilizare a resurselor numai prin mari cheltuieli militare produce mai puțin surplus decât dacă ar fi fost capabilă să atingă același nivel de folosire a resurselor cu cheltuieli militare mai mici.” *Venice & History*, p. 422, nota de subsol 11. Desigur, dar chestiunea rezidă în finalul „dacă”.

32. Vezi Fritz Redlich, „Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries“, *Kyklos*, X, 1957, pp. 186-188.

33. Vezi Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 39, pp. 49-50

34. Vezi Alan Everitt, „The Marketing of Agricultural Produce“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Tirk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 521-522.

35. „Fermierii englezi care în timp de război și-au sporit producția ori și-au extins suprafața arabilă pentru a răspunde cerințelor armatelor dinastiei Tudor s-au văzut și ei încălcați, când pacea a fost restaurată, cu un surplus considerabil. Experiența lor de război le-a sugerat în mod cât se poate de probabil expedientul folosirii piețelor europene, și surplusul lor a fost reorientat dinspre soldatul englez spre meșteșugarul francez ori flamand“ [*Ibid*, p. 524].

36. „Crearea unui personal specializat de angajați guvernamentali - incluzând în mod evident armata regulată - a multiplicat numărul gurilor de hrănit de care guvernul răspundea în mod direct.“ Charles Tilly, „Food Supply and Public Order in Western Europe“ (mimeografie), p. 20.

Vezi de asemenea pp. 36-40.

Vezi C.S.L. Davies: „Puține dintre problemele cu care se confruntau guvernele într-o eră preindustrială puteau fi tot atât de dificile ca și aceea a aprovizionării unei armate pe câmpul de luptă cu hrană suficientă“. „Provisions for Armies, 1509-50: A Study in the Effectiveness of Early Tudor Governments“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, p. 234.

37. „În realitate, cel mai mare risc legat de război al lordului războinic era că întreprinzătorul militar și, incidental, forța de muncă puteau pretinde să fie plătiți în detrimentul scopurilor politice ale stăpînului lor. Neplătind sau amînîndu-și plata datoriilor (acompaniamentul obișnuit al întreprinderii militare și cel mai mare risc al acestei afaceri), lordul războinic crea pentru sine riscul de a pierde războiul dus pentru el de către un antreprenor și o forță de muncă neplătîți.“ Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, p. 69.

38. Génicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I, p. 700.

39. Braudel notează că prima parte a secolului al XVI-lea a fost un interval deosebit de dinamic, urmată apoi din 1550 pînă în 1600 de un interval mai degrabă calm. El comentează: „Este deci posibil... ca stabilitatea statelor în epoca lui Filip al II-lea să explice această surdina, această reținere populară. Poliția a fost foarte dură!“ *La Méditerranée*, II, p. 80.

40. „Astfel, cînd secolul al XVI-lea se apropia de capăt, partea montană a Mediteranei, pretutindeni supraîmpovărată de oameni și constrîngere, a explodat pentru a se elibera. Această stare difuză de război apare, cînd o privim, cu un contur neclar, amestecată cu cea

formă de război social deghizat și interminabil pe care-l numim haiducie, un cuvânt vag, dacă va fi existat unul vreodată pentru ea.

În Alpi și în Pirinei, în Apenini ori în celelalte șiruri de munți, creștini sau musulmani, poate fi schițat profilul unui destin comun de-a lungul acestor enorme cununi de munți, în mijlocul cărora respiră marea" [Braudel, *ibid*, p. 39].

41. „În spatele pirateriei (*la course maritime*) se aflau orașele, orașele-state. În spatele atacurilor la drumul mare (*la course terrestre*) se aflau permanent seniorii care-i sprijineau pe haiduci. Briganzii erau adeseori conduși sau erau susținuți de cîte un nobil autentic...

Să nu simplificăm prea mult: larg răspîndit și de multe feluri, brigandajul în serviciul unor nobili era îndreptat totodată și împotriva altora... Pentru că banditismul nu este legat numai de criza unei anumite nobilimi. El este o mișcare de masă cu bază țărănească" [*Ibid*, III, pp. 88-90].

42. Delumeau, *Vie économique*, II, p. 547.

43. Vezi *Ibid*, II, pp. 543, 546-547, 608, 625.

44. Rosario Villari expune impactul involuției agricole asupra sudului Italiei: „Zona rurală din sud, neatinsă de valurile revoltei rurale care au însoțit răspîndirea Reformei protestante, a reacționat acum împotriva reimpunerii tot mai ferme a dărilor feudale și împotriva forței simultane a reorganizării financiare și economice a Bisericii. Faptul cel mai important este că cei ce participau la mișcare erau, mai degrabă decît lucrători săraci, acele grupuri care au jucat un rol de conducere și de agregare socială în cadrul provinciei.

Aceștia erau antreprenori agricoli, *massari*, organizatori semicapitaliști ai producției de cereale: forțe ale zonelor rurale care fuseseră în stare să profite în decursul întregii faze seculare a conjuncturii favorabile, care a durat în tot secolul al XVI-lea, culegînd în parte fructul depresiunii salariilor și profitînd în mod indirect de criza financiară a nobilimii și de dezvoltarea burgheziei urbane. Aceștia erau, în acea perioadă, lucrători salariați, proprietari mici și mijlocii, antreprenori agricoli. Cu o fizionomie cu totul distinctă de aceea a burgheziei avute, *massari* au avut o funcție organizațională de o mare importanță în producția primară a regatului și în creșterea animalelor". *La rivolta antispannola a Napoli: Le origini (1581-1647)*, Laterza, Bari, 1967, p. 61.

45. *Ibid*, pp. 61-62.

46. George Rusche și Otto Kirchheimer deduc consecințele acestei situații: „Oferta ieftină de mercenari au făcut cavalerii inutili și i-a păgubit pe aceștia de o parte însemnată a venitului lor. Unii, în special cei cu ranguri mai joase au suferit dublu, deoarece epuizarea solului și sărăcia din ce în ce mai mare a țăranilor i-a pus pe aceștia în imposibilitatea de a-și plăti rentele... Mulți dintre acești cavaleri, nobili din tată în fiu, dar fără pămînt, luau parte la atacurile la drumul mare exact așa cum o făceau, pe o scară mai mică, supușii lor. Principala diferență a fost aceea că țăranul decăzut a trebuit să practice aceste acțiuni în mod deschis, pe cînd cavalerii și-au putut ascunde scopul sub

pretextul unui război legitim sau de răzbunare a maselor pauperizate împotriva comercianților urbani îmbogățiți..." *Punishment and Social Structure*, Russell & Russell, New York, 1939, p. 13.

47. Villari, *La rivolta antispagnola a Napoli*, p. 58.

48. „Legarea fenomenului [haiduciei] de conceptul de rezistență feudală împotriva statului nu este conformă cu faptele acestei situații istorice... Sfârșitul secolului al XVI-lea nu este, în mod special, o perioadă de mari presiuni exercitate de către stat contra baronilor, chiar la Roma, încercarea Papei de a-și recupera bunurile și drepturile uzurpate de marii proprietari de pământ [*feudatari*] s-a sfârșit în 1581 cu succesul definitiv al uzurpatorilor.” [*Ibid*, p. 60].

49. Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, p. 8.

50. José A. Maravall, „The Origins of the Modern State”, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, 4, 1961, p. 800.

51. Erik Molnar dă această definiție precaută: „Absolutismul este un regim politic în care puterea statului este exercitată în mod esențial și efectiv de către suveran peste întregul teritoriu cu asistența unei organizații birocratico-militare pe care el o are sub controlul său. Această definiție include, ca pe un criteriu esențial, puterea efectivă care, de regulă, când este contestată, precumpănește asupra aspirațiilor adverse, ca de pildă cele formulate de un parlament ori de o birocrație ereditară”. „Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme”, în *XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques: Rapports*, IV, *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Sohne, Viena, 1965, p. 155.

52. „Nimic nu indică așa de clar limitele puterii regale în secolul al XVI-lea ca faptul că guvernele erau continuu în dificultăți financiare, incapabile să-i tapeze de averi pe cei mai capabili să plătească, și în stare să stîrnească o revoltă costisitoare ori de câte ori încercau să-și realizeze un venit adecvat.” William J. Bouwsma, „Politics in the Age of the Renaissance”, în *Chapters in Western Civilization*, a treia ed., Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, p. 233.

53. „N-a existat o tradiție națională reală nici în secolul al XV-lea, nici în secolul al XVI-lea; s-a manifestat însă un sentiment al comunității pe care monarhiile au fost capabili să-l reorienteze spre propriile lor scopuri, reușind să-și facă acceptată posesiunea puterii, drept ceva la care toți au colaborat în mod liber.” Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p. 796.

54. „Trebuie să evităm tentația de a interpreta această nouă orientare a gândirii politice [ideea statului] drept o conștiință a solidarității naționale...”

Trebuie să observăm faptul că juriștii și ideologii care au elaborat în mod progresiv ideea de stat în secolul al XVI-lea au vorbit mult mai des de *Prinț* (în accepția lui Machiavelli) decât de popor, de *autoritate* mai mult decât de *colectivitate*.

Ar trebui, tocmai de aceea, să reflectăm la acest punct de pornire: «statul» în sine nu există. El este, înainte de orice, afirmarea unei noi forme de autoritate: *puterea politică a suveranului*”. Georges de

Lagarde, „Réflexions sur la cristallisation de la notion L'Etat au XVIe siècle“, în Enrico Castelli, ed., *Umanesimo e scienza politica*, Dott. Carlo Marzorati, Milano, 1951, pp. 247-248.

55. „Voga Antichității anunță, în secolul al XVI-lea, o nouă întărire a legii romane adăugându-i vechea idee a «eroului», a semizeului, atât puternic cât și benefic... Eroul este modelul de a fi căruia popoarele simt nevoia să i se încredințeze.“ Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, pp. 96-97.

56. „Există un loc, la antipodul științei economice pure, pentru o formulă foarte flexibilă și foarte variată: «piața este școala în care burghezia învață prima dată naționalismul»“. Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, I, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, p. 34.

57. „Un mare număr de oameni [din statele occidentale], în special din sau aproape de capitală, au ajuns să gândească despre ei ca despre supușii speciali ai regelui, cu un statut asemănător cu ceea ce în ziua de azi ar fi denumit *Staatsvolk*.. Un monarh care luptă să aducă supuși foarte puternici sub controlul său poate monta împotriva lor clasele mijlocii, dar poate spera să atingă același scop și prin expansiune, învăluind prin flancuri feudalismul din propria provincie prin stăpânirea unor periferice, îndepărtate“, Kieman, *Past & Present*, nr. 31, p. 33.

58. „Ideea că o societate trebuie integrată, că trebuie să fie, pe cât posibil, numai o rasă, o limbă și o cultură într-un stat, și că toate sau aproape toate popoarele care au granițe politice trebuie să aibă un drept de a hotărî ce trebuie făcut - toate acestea sînt idei noi, rezultatul gândirii secolului al XIX-lea.“ Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, Brill, Leiden 1965, a doua ediție revăzută, p. 6.

59. Charles Tilly măsoară „statalitatea“ prin „autonomie formală, diferențiere în raport cu organizațiile non-guvernamentale, centralizare, o coordonare internă“. De aici urmează că „statalitatea extremă nici nu garantează stabilitatea politică, nici nu asigură puterea în arena internațională. Se poate ghici că o accentuare a statalității sporește de obicei autoritatea guvernului asupra resurselor mobile în cadrul populației supuse, sporește capacitatea acestuia de a elibera resurse punîndu-le la dispoziția unor obiective de rang național sau internațional“. „Reflections of the History of European Statemaking“, schița mimeografiată a capitolului al 19-lea al cărții editate de Charles Tilly, *The Building of States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, pp. 18-19, sub tipar.

60. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a doua, XI, *Citizen or Alien Conjurer*, Columbia University Press, New York, 1967a, p. 192.

61. „La sfîrșitul celui de-al XVI-lea secol, poziția evreilor în comerțul internațional slăbise în Germania și ca rezultat al unei serii de prohibiții dirijate contra lor. De atunci înainte, întregul comerț cu estul a circulat prin canalele cele mai recente și mai bine cunoscute; italo-mediteranean în sud și hanseatic în nord. Drumul transcontinental traversînd Rusia și Polonia, așa cum funcționase în secolele precedente,

a încetat să figureze în sursele istoriografice." J. Brutzkus, „Trade with Eastern Europe, 800-1200", *Economic History Review*, XIII, 1943, p. 41.

62. Salo W. Baron scrie despre Polonia. „Știu foarte puține lucruri despre viața evreilor în cursul [secolelor al XI-lea și al XII-lea], dar evreii se bucurau desigur de o deplină libertate de acțiune și erau supuși, dacă erau, la puține restricții juridice." *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a, III: *Heirs of Roma and Persia*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957 a, p. 219. În Europa Occidentală, sistemul feudal a tins să fie favorabil evreilor, făcând din ei „un nou grup de vasali regali, ceva înrudit cu nobilii creștini". Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a. IV: *Meeting of East & West*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957a, p. 50. Același lucru era adevărat pentru Spania (vezi pp. 36-43), Franța carolingiană (vezi pp. 43-53), Germania (vezi pp. 64-75), Anglia și Normandia (vezi pp. 75-86). Deși feudalismul a „complicat mult viața evreilor în Europa occidentală atât prin diversitatea sa anarhică cât și prin întărirea autorității Bisericii asupra evreilor", totuși „organele centrale și provinciale ale Bisericii au contribuit într-un mod semnificativ la securitatea evreilor prin insistența lor continuă pe ideea toleranței elementare, prin contribuția lor la întărirea puterii regale accentuând ideea dreptului divin al regilor, prin injoncțiunea lor ca regele să domnească drept, prin neobosita lor propagare de acorduri pîtind la stabilirea „armistițiului divin" pentru grupurile cele mai lipsite de apărare ale populației, incluzînd clericii și evreii" p. 53-54.

63. În Evul Mediu timpuriu, evreii profitaseră de situația de „vasali regali". În Evul Mediu tîrziu, aceiași regi au devenit mai puternici. Cu toate acestea, poziția evreilor a început să intre în declin. Baron comentează: „Întrucît stăpînii lor princieri își obțineau beneficii fiscale tot mai mari din relația cu ei, este de două ori uimitor că ei nu au reușit să-și folosească puterea din ce în ce mai mare pentru o protecție mai efectivă a «supușilor» lor evrei" [p. 198]. Baron găsește explicația în „noul tip de naționalism care începea să se contureze treptat în Evul Mediu tîrziu" [p. 199]. În plus, „laicizarea crescîndă a societăților medievale a intensificat intoleranța lor etno-religioasă" [p. 200].

64. „Forțați să plece din țară în țară, [în secolele al XIV-lea și al XV-lea... evreii] se deplasau în număr tot mai mare spre frontierele care se deschideau în Europa central-răsăriteană și stabileau comunități tot mai mari și mai active în teritoriile slavone, ungare, și lituaniene. În multe dintre aceste încercări ale lor, ei au constatat că utilitatea lor pentru societățile respective ca furnizori de bani și de credite și ca obiecte de impozitare, adesea fără apărare, constituia unul dintre cele mai mari avantaje economice ale lor." Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a 2-a, XII: *Economic Catalyst*, Columbia Univ. Press, New York, 1967 b, pp. 30-31.

Germania a fost o arie marginală: „După catastrofa provocată de ciumă însă, evreimea germană decimată și sărăcită a fost silită tot mai

mult să se concentreze pe camătă. Deși profiturile sale financiare au diminuat rapid, ea a atras asupra sa animozitatea populației... Chiar guvernanții care, prin impozitare, erau în multe privințe partenerii din umbră ai bancherilor evrei, îi apărau acum pe aceștia din ce în ce mai puțin... Situația a devenit tot mai proastă în decadele furtunoase de la începutul secolului al XVI-lea, când disensiunile religioase și frământarea socială pregăteau terenul pentru războaiele religioase și civile“ [pp. 151-153].

65. „Se pare că situația era diferită pentru numeroșii evrei din Polonia, pentru care calea spre proprietatea funciară și spre promovarea socială era din principiu barată. În acest caz, noi credem că investirea capitalului [în activitățile industriale și miniere] era cel mai adesea calea pe care se angajau.“ Marian Malowist, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle: traits généraux“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, p. 601.

66. „Dar cum putem explica această prăbușire [a întreprinderii comerciale a orașelor-state italiene]? Elementele care au contribuit la aceasta sînt următoarele: lupta de clasă care înflorea în orașele-state, falimentele prin insolabilitate a datornicilor regali (bancrupta lui Bardi Peruzzi), absența unui stat mare în stare să-și protejeze cetățenii în străinătate; deci, cauza fundamentală constă chiar din structura însăși a orașului-stat care nu se putea transforma într-un mare stat teritorial.“ Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Giulio Einaudi Ed. Roma, 1955, p. 9.

67. „Atîta vreme cît republicile nord-italiene au servit ca centre bancare mondiale, evreii erau în mod eficient ținuți în afara ținutului acestor «lombarzi» ale căror resurse financiare le excedau pe ale lor chiar în restul Europei. Totuși după crizele financiare ale secolului al XIII-lea, care au condus la prăbușirea unor mari firme [diferite]... noi ocazii au apărut pentru evrei...”

Și principatele italiene au apreciat rapid prezența evreilor ca o sursă adițională de putere economică.“ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, pp. 161, 163.

Cînd evreii din Spania și Sicilia au fost expulzați în 1492, „Italia era singura țară în Europa creștină deschisă refugiaților...“ Cecil Roth, *The History of the Jews of Italy*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1946, pp. 178-179.

68. „Dacă evreii n-au putut fi în întregime folosiți în anumite regiuni [ale Europei occidentale]... aceasta s-a datorat într-o foarte mare măsură, dobînzilor fiscale ale respectivelor guverne în venitul pe care-l colectau direct ori indirect, prin împrumutarea banilor evreiești via impozitare din ce în ce mai mare a evreilor.“ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, p. 197.

Vezi J. Lee Shneidman, despre Aragon în secolele al XIII-lea și al XIV-lea: „De obicei, cînd cineva dă bani cu împrumut așteaptă ca banii să-i fie restituiți. Aceasta nu este în întregime adevărat cînd statul este cel împrumutat. Cînd regii în mod frecvent returnau un împrumut mic, practica obișnuită era să-i returneze reîmprumutîndu-se sau făcînd un alt împrumut de la un alt individ pentru a-l plăti pe primul. De obicei,

banii cu care evreii împrumutau statul erau pierduți, și trebuiau să și-i recupereze prin profiturile din colectarea impozitelor. Întrucât aceste profituri deveneau sursa altor împrumuturi, monarhii erau foarte dornici să se asigure că evreii își vor recupera valoarea împrumutului plus profitul." *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350*, New York Univ. Press, New York, 1970, II, p. 433.

69. P. Elman, „The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290”, *Economic History Review*, VII, 1, nov. 1936, p. 151. Elman susține mai departe că datorită faptului că evreii erau „secătuiți”, italienii au fost chemați să le ia locul.

70. „În acea perioadă... comercianții maritimi englezi își unificaseră forța cu oamenii orașelor și xenofobia urbană se lărgea devenind naționalism economic. Spre sfârșitul secolului al XIV-lea încercările negustorilor de stofe englezi de a pătrunde în aria baltică au fost întâmpinate cu o bună voință redusă în orașele Hansei. În aceste împrejurări, privilegiile hanseaticilor în Anglia (care includeau impozite fiscale pe postav mai mici decât cele plătite de locuitori) păreau total nejustificate și comercianții englezi au cerut fie reciprocitate în aria baltică, fie reducerea privilegiilor hanseatice în Anglia... Între timp italienii au devenit centrul unei controverse similare... [Orașenii și-au manifestat] opoziția față de micile invenții ale partizanilor circulației monedelor metalice care începeau să devină monedele comune. Operațiile de bancă și de schimb erau considerate a conduce la un export de aur și argint, iar caracterul comerțului lor [«fleacuri» micile obiecte de lux] la o constantă scurgere de metale prețioase.” Eduard Miller, „The Economic Policies of Governments: France and England”, în *Cambridge Economic History of Europe*, III; M.M. Postan, E.E. Rich și Edward Miller ed. *Economic Organization and Policies in Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1963, pp. 330-331.

71. 1492 este o dată cheie. Înaintea acestui moment, așa cum notează Vicens: „Nu exista o burghezie urbană, ca în celelalte țări din Occident. Acest decalaj a fost umplut de către o clasă socială din afara religiei creștine: evreii”. *An Economic History of Spain*, p. 248.

După aceea, genovezii au devenit dominanți: „Punctul de răscruce în istoria comercianților genovezi din Spania a fost descoperirea Americii și, ulterior, începutul relațiilor comerciale cu noul continent. De acum înainte, ascensiunea lor la poziția de preponderență economică în Spania a fost similară cu ridicarea progresivă a națiunii ca putere dominantă a lumii în secolul al XVI-lea. Norocul i-a dat Spaniei simultan două imperii, unul în lumea veche, celălalt în cea nouă. Lipsa de pregătire a Spaniei pentru responsabilități imperiale, în mod special în sfera economică, a fost trambulina pentru avansul genovezilor.” Ruth Pike, „The Genoese in Seville and the Opening of the New World”. *Journal of Economic History*, XXII, 3, sept., 1962, p. 348. Vezi Chaunu, *Séville*, VIII (1), pp. 285-286.

Vezi de asemenea Javier Ruíz Almansa: „Fiecare dintre cele trei grupuri rasiale (creștini, evrei, mauri) a preluat asupra lui, în structura economică și socială a epocii, o funcție determinată. Eliminarea a creat

un vacuum dificil de umplut și a produs o veritabilă mișcare organică a societății spaniole. Comercianții genovezi și flamanzi au preluat funcțiile deținute anterior de evrei, dar nu integral. Meseriașii din sudul Franței au compensat în mare măsură golul lăsat de morisci...“ „Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI“, *Revista internacional de Sociología*, I, 1947, citat de Juan Reglá, „La expulsión de las moriscos y sus consecuencias“, *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr. 52, 1953, p. 445.

72. „În Polonia, care a ieșit brusc în modernitate la începutul secolului al XV-lea, există o ascendență crescândă a evreilor datorită numărului lor, și aproape o națiune și un stat evreiesc, care vor fi toate măturate de dificultățile economice și de represiunea nemiloasă a secolului al XVII-lea...“ Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 137.

73. „La începutul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, marile case italiene... dominau exporturile engleze de lână și în câțiva ani au exercitat un monopol total asupra exporturilor precum și întregul control al Vamei regale.

Din această poziție italienii au fost eliminați pînă la urmă, de către syndicatele negustorilor indigeni și, în cele din urmă, de către English Company of Staple...

Pe la 1361 English Company of Staple se afla în posesiunea monopolului efectiv al «exporturilor de lână» spre Europa nordică... Monopolul a convenit... comercianților de lână...; era în concordanță cu interesul crescînd al postăvărilor pentru că a creat o mare discrepanță între prețurile lânii pe piața internă și pe cea externă.

În primul rînd aceasta îi convenea regelui. Vama și subvențiile la exportul de lână reprezentau cea mai bună asigurare posibilă pe care el o putea oferi, iar o companie autorizată, bucurîndu-se de monopolul comerțului, era o sursă cu mult mai sigură de împrumuturi decît diversele firme și grupuri care dăduseră faliment, una după alta, în primii ani ai Războiului de o sută de ani... Singurul interes care a avut de suferit a fost acela al producătorilor de lână și e posibil ca acesta să fi fost unul dintre motivele pentru care producția de lână a intrat în declin.“ M.M. Postan, „*The Trade of Medieval Europe: The North*“, în *Cambridge Economic History of Europe*, II, M.M. Postan și E.E. Rich ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1952, p. 238.

74. Schimbări forțate au avut loc în Spania și în Portugalia. Acest fenomen a fost ideal pentru semi-periferializare. Evreilor le era admis să devină *marranos*. Aceasta le permitea să joace un rol cu mult mai important în cadrul burgheziei decît înainte. Cînd evoluțiile în Peninsula Iberică au atins punctul în care părea dezirabil să forțezi nașterea unei burghezii locale, coincidența dintre „burghezie“ și „noii creștini“ a făcut din ultimii o țintă ușoară de persecuție. Vezi I.S. Revah, „*L'hérésie marrane dans l'Europe catholique du 15e au 18e siècle*“, în Jacques Le Goff, *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, 11e-18e siècles*, Mouton, Paris, 1968, în special, p. 333 cu referire la Portugalia.

75. Vezi Malowist, *Past & Present*, nr. 13, Ferdo Gestrin, *Annales E.S.C.*, XVII, 1962.

76. Salo W. Baron, scrisoare personală, 16 nov., 1970. Vezi D. Stanley Eitzen: „Evreii erau în mod suplimentar antipatizați și din pricina serviciilor pe care le făceau nobililor și monarhilor [în secolul al XVI-lea]. Ei serveau ca agenți financiari pentru monarhi, arendau și administrau domeniile Coroanei și proprietățile *gentrylor*, și adesea funcționau drept percepatori.” „Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines”, *Jewish Journal of Sociology*, X, 2, dec. 1968, p. 227.

77. „Cu toate acestea teza conform căreia calvinismul s-a născut ca o religie care a încurajat străduințele omului de afaceri, este astăzi văzută ca axiomatică. În forma sa primară această doctrină afirmă că religia calvinistă glorifică zelul acaparator, sau, cel puțin, că ea încurajează credința după care succesul în afaceri ar putea fi privit ca un semn al numărării printre aleșii Domnului. O asemenea pervertire a calvinismului nu este de neconceput, deși merită să observăm nu numai că ea ar fi fost o pervertire, dar că ea ar fi fost o pervertire deosebit de respingătoare pentru calvinistii riguroși, ca implicând prezumția păcătoasă a încercării de a dezvălui lucrarea de nepătruns a Providenței. O mai posibilă pervertire populară a calvinismului ar fi fost una de o natură cu totul diferită. Aceasta ar fi urmat să lase credința în Providență să alunece pe panta fatalismului și să conducă la letargie și lipsă de interes față de propria activitate ca urmare a sentimentului că eforturile individuale sînt neputincioase în fața voinței Domnului. Acum cîțiva ani, membrii comisiei numiți de Corporația Carnegie pentru a investiga problema «albilor săraci» din Africa de Sud au dezbătut serios chestiunea dacă nu cumva unul dintre factorii care au cauzat lipsa de spirit practic și de încredere în sine printre «albii săraci» a fost acest tip de fatalism, inculcat de un «calvinism greșit». Aceasta reprezintă un interesant comentariu asupra credinței larg acceptate în calvinism ca stimulent al spiritului de întreprindere. El sugerează, foarte pregnant într-adevăr, că influențele nedogmatice determină reacția calvină la stimulii și oportunitățile economice.” H.M. Robertson, „European Economic Developments in the Sixteenth Century”. *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, mar., 1950, p. 48.

78. Nu vreau să neg că e posibil să fi fost *mai ușor* de folosit teologia calvină decât cea catolică pentru a justifica activitatea capitalistă. Nu numai că Weber crede asta, dar unii dintre criticii săi cei mai acerbi gîndesc și ei astfel. De exemplu, Christopher Hill susține: „Doctrinile care folosesc motivele sufletești ce admit presiunile sociale influențează mai ușor conduita individuală, se răspîndesc în special... în perioadele unor schimbări sociale rapide printre acele persoane care sînt cele mai expuse efectelor acestor schimbări. Creștinismul a apărut într-o stare perioadă; Sf. Augustin, la a cărui teologie reformatorii au făcut atît de mult apel, a trăit și el într-o eră în care vechile standarde se destrăman; și el a pus accentul pe motivele interne mai degrabă decât pe acțiunea externă... Se pare că există o tendință permanentă pentru

Biserica de stat din Anglia de a reveni la ceremonial iar pentru grupurile de opoziție de a pune accentul pe elementul interior.” „Protestantism and the Rise of Capitalism”, în F.J. Fisher, ed., *Essays in Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1960, pp. 34-35.

Ceea ce susțin eu este că, datorită nevoii sociale, catolicismul putea fi folosit pentru a justifica capitalismul, în timp ce protestantismul nu era necesar în acest sens. Cel mult, aş putea fi de acord cu formularea lui Hill: „Dar nu există nimic în protestantism care să conducă automat la capitalism; importanța sa a fost mai degrabă că el a subminat obstacolele pe care instituțiile și ceremoniile mai rigide ale catolicismului le-au impus” [p. 37].

79. Christopher Hill, *Reformation to the Industrial Revolution, 1530-1780*, vol. II din *Pelican Economic History of Britain*, Penguin Books, Londra, 1967, p. 34.

80. „Apoi, în anii 1520, s-a produs marea revoltă a lui Luther. Ea nu a fost o revoltă în cadrul învechitei economii a Europei; a fost o revoltă a ariilor «subdezvoltate», «coloniale» din nordul și centrul Europei, multă vreme supuse la dări, frustrate și exploatare (așa cum se simțeau ele) pentru a susține marea civilizație a Mediteranei și Rinului.” H.R. Trevor-Roper, „Religion, the Reformation, and Social Change”, în *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, and other Essays*, Harper, New York, 1969 pp. 32-33.

81. Vezi Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, p. 18.

82. P.C. Gordon-Walker, *Economic History Review*, VIII, 1937, p. 14. „Rezultatele concrete ale fazei luterane... au fost distrugerea predominării catolice asupra claselor mijlocii și inferioare, și sancționarea confiscării proprietății catolice și feudale...”

[În al doilea stadiu] problema cheie a devenit aclimatizarea claselor... Burghesia trebuia să-și schimbe subordonarea în voință de guvernare... Clasa muncitoare trebuie să-și transforme munca extensivă și dezordonată într-o muncă disciplinată, organizată și regulată... Societatea capitalistă... avea nevoie de individualism pentru a masca structura de clasă a societății, care a fost mult mai la suprafață decât în feudalism... Structura de clasă a fost deopotrivă justificată conform istoriei și pusă în umbră de accentul pe comportamentul spiritual al individului ca singurul criteriu al diviziunii sociale, iar metodele și etica socială corecte pentru consolidarea sa erau gata făcute spre a se auto-impune printre cei alesi și, dacă era necesar, spre o impunere coercitivă printre reprobați...

Pe măsură ce aclimatizarea claselor, care era cea mai înaltă sarcină a Reformei, se realiza progresiv, protestanții trebuiau să consimtă la alte activități care deveniseră mai importante; înții de toate, trebuia lăsat loc liber statului secular și țărmului” [pp. 16-17, 18].

83. Vezi Stefan Czumowski, „La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle”, *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques*, Société Polonaise

d'Histoire, Varşovia, 1933, II, p. 300. Vezi Thadée Grabowski: „Principalii preopinienți ai luteranismului [între 1530 și 1555] erau membri ai clerului, burghezi de descendență germană, și studenți polonezi întorși de la Wittenberg și Königsberg, pe atunci centre ale educației universitare.

Nobilimea era foarte puțin implicată. Luteranismul era prea moderat pentru nobili și susținea... puterea regală... Fiind prea dogmatic și monarhic el displăcea... seniorilor care visau o republică în stilul vechii republici romane.” „La réforme religieuse en Occident et en Pologne”, *La Pologne au Ve Congrès International des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923, Varşovia, 1924, pp. 67-68.

Stanislaw Arnold susține însă că nu este chiar așa: „Este sigur că o parte, dar numai o parte, a magnaților au devenit adepți ai Reformei, în special ai calvinismului. Dar calvinismul atrăgea mai ales elementele cele mai progresiste ale nobilimii mijlocii, care erau la putere în această perioadă în țară, în mod particular în Dietă”. „Les idées politiques et sociales de la Renaissance en Pologne”, *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, Varşovia, 1955, p. 160. Arnold îl critică pe Czarnowski în mod particular. Vezi p. 159 și urm.. Fox și Tazibir oferă însă o imagine apropiată de cea a lui Czarnowski și Grabowski. Vezi P. Fox, „The Reformation in Poland”, în *The Cambridge History of Poland*, I.W.F. Reddaway et al, ed. *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, pp. 329, 345- 346; „The Commonwealth of Gentry”, în Aleksander Gieysztor et al., *History of Poland*, PWN-Polish Scientific Publishers, Varşovia, 1968, pp. 185-186.

84. Czarnowski, p. 301.

85. *Ibid*, p. 304.

86. *Ibid*, p. 308. J. Uminski pune accentul pe ingredientele non-poloneze ale protestantismului din Polonia: „Luteranismul a atras în principal populația de origine germanică care locuia în orașele poloneze... Așa-numitul anti-trinitarianism, care a început, în curând, să înlocuiască calvinismul în rândul nobilimii, nu era, de fapt polonez. Anti-trinitarianismul era organizat și dirijat în principal de străini.” „The Counter- Reformation in Poland”, în *The Cambridge History of Poland*, I, p. 412.

Janusz Tazbir subliniază implicațiile internaționale ale naționalismului religios: „Catolicismul a delimitat Polonia de Suedia protestantă, de Rusia ortodoxă și de Turcia mahomedană” [p. 228]. Invers, „papalitatea a căutat să realizeze, prin Polonia, nu numai propriile sale țeluri politice, dar adesea și pe cele ale Habsburgilor” [p. 229].

87. „Pentru că în spatele noilor erezii ale luteranismului și calvinismului stăteau la pîndă inamici potențiali încă și mai periculoși, de a căror existență autoritățile catolice erau foarte conștiente. Și Curia era pe termen lung, probabil, mai puțin preocupată să suprimă protestantismul (o provocare trecătoare) decît să se întoarcă la

separatismul politic crescînd al epocii, să centralizeze o administrație ecleziastică ce devenea aproape pretutindeni tot mai federală și mai autonomă, să subordoneze o laicitate tot mai agresivă unei autorități clericale, să curme libertățile periculoase ale culturii artistice și intelectuale, să resuscite validitatea unei concepții obiective, ierarhice și filozofice despre realitate care suspinea pretențiile sale la supervizarea diverselor activități ale creștinătății; pe scurt, să oprească toate acele procese pe care istoricii au început să le asocieze cu epoca Renașterii." William J. Bouwsma, *Venice and the Defenses of Republican Liberty*, Univ. of California Press, Berkeley, 1968, p. 294.

88. C.H. Wilson, „Trade, Society and the State”, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 490.

89. Vilar, *Past & Present*, nr. 10, pp. 33-34.

90. Takahashi, *Science and Society*, XVI, p. 334.

91. „Monarhia absolută este o formă de stat feudal” Christopher Hill, „The Transition from Feudalism to Capitalism”, *Science and Society*, XVII, 4, toamnă 1953, p. 350.

92. „Monarhia absolută în Apus s-a dezvoltat dintr-un tip particular de monarhie feudală.” W.G. Kiernan, *Past & Present*, nr. 31, p. 21.

93. „Toate formele de absolutism european au servit intereselor clasei nobililor sau proprietarilor de pământ și au exprimat dominația politică a acestora asupra celorlalte clase ale societății, în primul rînd asupra țărănimii, care era clasa cea mai numeroasă.” Erik Molnar, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, IV, p. 156.

94. Porchnev caută să explice originile burgheze ale birocrăției ca derivînd tocmai din contradicțiile inerente ale unui sistem feudal în care indivizibilitatea fenomenelor economice și politice însemna că fiecare nobil își urmărește interesele proprii, nu neapărat coîncizînd cu cele ale totalității clasei sale. „Rezultă o stranie dificultate: structura puterii unui stat aristocratic [*état nobiliaire*] nu poate fi pusă în mîinile aristocraților, pentru că preluarea puterii de către un anumit grup de aristocrați trebuie să provoace inevitabil o luptă deschisă cu celelalte elemente ale clasei senioriale” *Les soulèvements populaires*, p. 563.

95. Joseph A. Schumpeter, „The Sociology of Imperialism”, în *Social Classes, Imperialism*, Meridian Books, New York, 1955 pp. 57-58.

96. „În creștinătate, la fel ca în Islam, nobilimea ocupă primul loc și nu-l va ceda... Pretutindeni, statul – o revoluție socială și politică (dar una abia schițată) – trebuie să lupte împotriva acestor «posesori de feude, stăpîni ai satelor, cîmpurilor și drumurilor, paznici ai enormei populații rurale». Să lupte, adică să negocieze cu ei, să-i dezbine dar să-i și mențină, căci este imposibil să stăpînești o societate fără complicitatea clasei dominante. Statul modern ia în mînă acest instrument; dacă l-ar sfărîma, ar trebui să ia totul de la început. Iar a recrea o ordine socială nu înseamnă puțin lucru, cu atît mai mult cu cît nimeni nu se gîndește serios la aceasta în secolul al XVI-lea”.

Braudel, *La Méditerranée*. II, p. 50 (vezi și p. 54).

97. „În relație cu ambele grupuri ale nobilimii, politica absolutismului avea drept țel apărarea intereselor lor de clasă elementare, adică a proprietății lor. Monarhia absolută nu a răspuns cerințelor deschis reacționare ale acelei *noblesse d'épée* și, în multe cazuri, s-a opus în mod direct acestor cerințe – dar aceasta este încă departe de «egalitarism»”. A.D. Lublinskaya, *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620- 1629*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 26.

98. J. Hurstfield, „Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe”, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham ed., *The CounterReformation and the Prince Revolution 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 130.

El continuă: „Dar în întreaga Europă occidentală funcția aristocrației în societate era inerent contradictorie cu sine însăși. Deținători de titluri nobiliare, aristocrații aveau ambiții tradiționale și rivalități care frecvent acționau contra intereselor liniștii regelui. Dar ca deținători de funcții ereditare – așa cum erau mulți dintre ei – ei trebuiau să impună un sistem juridic a cărui putere permanentă depindea de micșorarea propriilor lor puteri egoiste”.

99. „Monarhia absolută se naște din rivalitatea celor două clase, burghezie și nobilimea... Această luptă de clasă este poate principalul factor al dezvoltării monarhiilor absolute.” Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, pp. 97, 99.

100. Molnar, *XIIe Congrès International des Sciences Historique: Rapports*, IV, p. 163.

101. „Deținând puterea publică și dreptul de a percepe impozite, funcționarii.. apar ca organe ale societății stând *deasupra* societății.

Cum statul se naște din nevoia de a păstra antagonismele de clasă sub control, dar și din lupta claselor, el este în mod normal statul clasei economic dominante mai puternice, care, prin mijloacele sale, devine și clasa politic dominantă, și astfel dobândește noi mijloace de a stăpîni și a exploata clasele oprimate... Există însă perioade excepționale cînd războiul claselor antrenează forțe atît de egale încît puterea de stat, ca mediator evident, dobândește pentru moment o anumită independență față de amîndouă. Aceasta se aplică la monarhiile absolute ale secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea [nu și al XVI-lea?] care țin nobilimea și burghezia într-un echilibru reciproc.” Frederick Engels, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, Lawrence Wishart, Londra, 1940, pp. 195-196.

102. Discutînd fenomenul aristocraților implicați în afaceri în secolul al XV-lea în diverse orașe italiene, Paul Coles afirmă: „Nobilimea repeta rolul major pe care urma să-l joace în activitățile de afaceri în Europa secolului al XVI-lea...”. „*The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507*”, *Past & Present*, 11, aprilie 1957, p. 19.

„[Spre sfîrșitul secolului al XV-lea începe] o nouă tendință a dezvoltării Ungariei [care] poate fi rezumată economic ca o participare crescîndă a clasei senioriale în comerțul de piață și ulterior chiar în producerea acestor mărfuri [vin, vite, grîu].” Zs. P. Pach, „En Hongrie

au XVI° siècle: l'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande", *Annales E.S.C.*, XXI, 6, nov.-dec. 1966, p. 1213.

"Participarea nobilimii la exportul produselor agricole și animale, începînd spre sfîrșitul secolului al XV-lea și crescînd în timp, constituie un alt fenomen interesant dintre cele legate de dezvoltarea exploatării directe a pămîntului de către nobilime... Factorul care a facilitat această dezvoltare [a nobililor ca importatori de mărfuri textile și de bunuri de lux] în secolul al XVI-lea a fost suprimarea treptată a taxelor vamale în marile orașe, sub presiunea nobilimii." Marian Malowist, *Studi in onore di Armando Saponi*, I, pp. 587-588.

"Sfera activității antreprenoriale a iuncărilor s-a lărgit în cursul secolului al XVI-lea datorită asaltului asupra producției industriale și asupra monopolurilor comerciale ale orașelor... Emergența iuncărului ca neguțător, contrabandist și industrialist a distrus definitiv vechiul echilibru între oraș și provincie." Hans Rosenberg, *American Historical Review*, XLIX, p. 236.

Începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, cea mai mare parte a provinciei romane era în mîinile unei duzini de proprietari de pămînt. Ei erau numiți *mercanti di campagna*, negustori rurali. Vezi Delumeau, *Vie économique*, II, p. 571.

Antreprenorii militari, despre care am discutat anterior, erau, în majoritate, de origine nobiliară. În celelalte cazuri, acest tip de activitate antreprenorială conducea de obicei la înmobilare. Vezi Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 47, pp. 411, 427-428.

Vezi, de asemenea, Goran Ohlin, „Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocracy”, în *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, 1953, pp. 147-162; Lawrence Stone, „The Nobility in Business, 1540-1640”, *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, dec. 1957, pp. 54-61.

103. „Pentru a evita orice dificultăți viitoare și pentru a institui o conducere uniformă, o bulă papală a fost obținută în 1622, care a extins la toate ordinele [militare] Statutul în vigoare la Santiago, urmărind ca prohibiția activităților comerciale [pentru membrii ordinelor] să nu se aplice antreprenorilor la scară mare, ci numai micilor negustori sau cămătarilor obișnuiți... Comerțul era evident un factor vital pentru continuitatea Spaniei ca putere imperială, și nu putea fi tratat ca o vulgară afacere financiară.” L.P. Wright, „The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth Century Spanish Society”, *Past & Present*, nr. 43, mai 1969, pp. 66-67.

104. „În concurența pentru investiții în pămînt Biserica și asociațiile neprofitabile [gli enti morali] (în cea mai mare parte aflate sub influența [Bisericii]) s-au aflat într-o poziție avantajoasă deoarece intraseră în competiție mai devreme decît laicii și «participanți individuali». La sfîrșitul anilor 1500 jumătate din proprietățile funciare din Milano erau în mîinile lor cu bine cunoscutele consecințe sociale și religioase.” Bulferetti, *Archivio storico lombardo*, IV, pp. 21-22.

105. „De la o dată foarte timpurie, comerciantul prosper și-a cumpărat rangul și considerația socială, investindu-și economiile într-o proprietate. Gentleman-ul fără bani și-a refăcut situația în declin a familiei sale prin speculații comerciale, dintre care un mariaj într-o familie comercială, dacă nu cel mai puțin riscant, nu este însă cel mai puțin profitabil. La începutul secolului al XVI-lea, ambele mișcări se desfășurau simultan cu o rapiditate necunoscută pînă atunci și care poate fi explicată ca o consecință a unei ample creșteri a tuturor formelor de activitate comercială. Avîntul marilor venituri obținute din comerț a dus la apariția unei noi pături de oameni de afaceri a căror activitate n-a fost limitată la portul maritim și la orașul privilegiat, ci s-a extins la activitățile de cumpărare a proprietăților funciare, chiar înainte ca secularizarea averilor monastice să fi făcut din speculația cu pămînturile mania unei întregi generații.“ R.H. Tawney, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century*, Longmans, New York, 1912, p. 187.

106. „Burghezia în secolul al XVI-lea, legată de monarhie și aflată în serviciul regelui se afla totdeauna pe punctul de a dispărea. Ea nu riscă doar ruina. Fie că devenea foarte bogată, fie că era obosită de riscurile vieții comerciale, ea cumpăra funcții, rente, titluri sau feude și se lăsa ispitită de viața nobiliară, de prestigiul și trîndăvia sa tihnită. Slujirea regelui aducea destul de repede titluri nobiliare; și pe acest drum, care nu le excludea pe celelalte, burghezia a dispărut“. Braudel, *La Méditerranée*, II, p. 68.

107. „Propensiunea spre retragerea la viața de *rentier* nu este dificil de explicat. Riscurile materiale ale comerțului exterior nu erau întotdeauna înscrise de ocazii pentru îmbogățire, și asemenea ocazii au devenit tot mai puține, pe măsură ce piețele străine s-au micșorat. În același timp, este probabil ca și capitalul să fi fost încă suficient de redus pentru a impune o înaltă rată a dobînzii... [Acest proces] este valabil numai pentru o parte a noii *burghezii*, mai erau însă și alte componente. În primul rînd, erau oameni care căutau și găseau securitate nu numai în afara dar și în cadrul ocupațiilor, totuși preponderent comerciale. Ei reușeau lucrul acesta comercializînd la o scară mai redusă, în cadrul unor piețe bine organizate și protejate... Volumul comerțului era în mîinile oamenilor cu averi mijlocii. Și fiind mijlocii ei căutau securitate și o găseau în cooperare, în combinare și, mai general, în număr“. M.M. Postan, în *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 218.

108. Block, *Caractères originaux*, I, p. 129.

109. „Legătura capitalismului cu monarhia absolută nu a fost întotdeauna favorabilă capitalismului. Este sigur că de prin anii '60 ai secolului al XVI-lea, bankrutele care au afectat întreaga Europă și înregimentarea de stat nu erau în nici un caz factori minori contribuind la încetinirea progresului capitalismului comercial pe continent.

Această încetinire a fost pe termen lung favorabilă pe de altă parte monarhiei absolute. Ea a prevenit o prea rapidă creștere a burgheziei și a ajutat să se mențină un echilibru relativ al burgheziei și nobilimii, care

este, cu siguranță, una dintre trăsăturile absolutismului în Europa occidentală." Hartung și Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, p. 45.

Christopher Hill face o afirmație similară: „Monopolurile nu erau rele în sine: ele erau o formă de protecție pentru noile industrii într-o țară rămasă în urmă. Primele monopoluri se ocupau de apărarea națională; minele regale elisabetane urmăreau independența Angliei de arama străină necesară fabricării tunurilor. Existau monopoluri similare pentru praf de pușcă și salpetru. Dar monopolurile au devenit curînd nocive cînd începură a fi folosite pentru scopuri fiscale de către guvernele ostile dezvoltării capitaliste. În secolul al XVII-lea monopolurile au fost create cu scopul de a fi vîndute...”. *Reformatism to the Industrial Revolution*, p. 96.

110. Ei se referă nu numai la economiile pe scară mare dar și la reducerea costurilor tranzacțiilor prin intermediul „internaționalizării” externalităților (prin reorganizare a drepturilor de proprietate), a reducerii costurilor informației (prin brokerajul) și a reducerii costurilor riscului (prin societățile pe acțiuni). Vezi Douglass C. North și Robert Paul Thomas, *Economic History Review*, XXIII, pp. 5-7.

111. *Ibid*, p. 8.

112. Simion Kuznets subliniază elementul cheie în ce privește utilitatea statului pentru antreprenori: „Existența unui guvern suveran implică în mod decisiv posibilitatea deciziei acolo unde pot exista conflicte care adeseori influențează direct și explicit alternativele majore ale dezvoltării economice, înăuntrul țării și între indivizi.” „The State as the Unit of Study of Economic Growth”, *Journal of Economic History*, XI, 1, iană 1951, p. 28.

CUPRINS

INTRODUCERE: DESPRE STUDIUL SCHIMBĂRII SOCIALE	9
Note.....	21
Capitolul I	
PRELUDIU MEDIEVAL	23
Note.....	71
Capitolul II	
NOUA DIVIZIUNE EUROPEANĂ A MUNCII, C. 1450-1640	100
Note.....	159
Capitolul III	
MONARHIA ABSOLUTĂ ȘI STATISMUL	203
Note.....	229

sistemul mondial modern

Un sistem mondial este un sistem social care are granițe, structuri, grupuri de apartenență, reguli de legitimare și coerență. Viața sa este guvernată de forțe aflate în conflict care îi conferă unitate prin relațiile de tensiune dintre ele și instabilitate, deoarece fiecare grup urmărește neîncetat să remodeleze sistemul în folosul său. Sistemul are caracteristicile unui organism în sensul că are o durată de viață în decursul căreia caracteristicile sale se schimbă în anumite privințe și rămân stabile în altele. Structurile sale pot fi definite ca fiind, în momente diferite, puternice sau slabe, în termenii logicii sale interne de funcționare

IMMANUEL WALLERSTEIN